

e-ISSN: 2459-0185

ISSN: 2548-091X

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>

TTAD

TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl 7, Sayı 2, Aralık 2022

Journal of Turkish History Researches

Volume 7, Issue 2, December 2022

Ordu

2022

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda iki kez, Aralık ve Haziran aylarında yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars> adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

Journal of Turkish History Researches is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published in December and June. Also a special issue will be published every year. The electronic version of the journal can be read at <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turktarars>. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. Journal of Turkish History Researches is using plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Yıl 7, Sayı 2, Aralık 2022
Volume 7, Issue 2, December 2022

Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (TTAD)
Journal of Turkish History Researches

- ❖ **Sahibi ve Sorumlusu / Owner**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief**
Fatih ÜNAL
- ❖ **Editörler / Editors**
Mehmet ALPARGU, Fatih ÜNAL, Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK
- ❖ **Editör Yardımcıları / Assistant Editors**
Harun ARSLANTÜRK, Zafer SEVER
- ❖ **E-Dergi Yöneticisi / E-Journal Director**
Murat ÖZKAN, Mesut KARAKULAK
- ❖ **Dergi Sekreteryası / Journal Secretariat**
Kamil YAVUZ

ISSN (Çevrimiçi) 2459-0185
ISSN (Basılı) 2548-091X

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS
INDEXED IN

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asos Index)

Scientific Indexing Services

Directory of Research Journals Indexing

ResearchBib - Academic Resource Index

Eurasian Scientific Journal Index

Citefactor

Advanced Science Index

İSAM (İslam Araştırmalar Merkezi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- 1 Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar
Ergin AYAN
- 12 A Myth About the Emergence of the Qaramanid Dynasty as Reflected in the Ottoman Sources
Mehmet Akif ERDOĞRU
- 22 Sui Hanedanlığı Döneminde (581-618) Göktürk-Kore İlişkileri
Tilla Deniz BAYKUZU-Ece SARICA
- 36 Müslüman Bir Şehre Bakmak: Batılı Seyyahların İstanbul'a Dair İlk İzlenimleri
Uğur AKBULUT
- 63 Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi
Başak KUZAKÇI
- 77 Kurum Han ile İmparator I. Nikephoros Arasındaki Mücadeleler 807-811
Kaan AKAR
- 95 XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Topraklarına Gelen Kırgızlar ve Kırgızistanlılar
Dastanbek RAZAK UULU
- 111 İslamiyet Öncesi Türklerde Büyü Algısı
Gülay HOŞTAŞ
- 132 Çeviri: Irkçılığın Tarihî Kökenleri
Serkan ACAR
- 139 Kitap Tanıtımı: Yenisey'den Seyhun'a Türkler Kırgızlar, Türgişler Karluklar ve Oğuzlar
Cem BULAM

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşayıl, Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Rusya Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, Uluslararası Türk Akademisi / Kazakistan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kırgız-Türk Manas Üniversitesi/ Kırgızistan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ali Merthan Dündar, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Telliöğlu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İlyas Kemaloğlu, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaycan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin Sariahmetoğlu, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh Üniversitesi
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya Üniversitesi
Doç. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Serkan Acar, Ege Üniversitesi

DİL EDİTÖRLERİ

Doç. Dr. Hakan Güngör, Ordu Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi (İngilizce)
Dr. Öğr. Ü. Cumhuri Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi (Rusça)

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Dinçer Koç, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus Özger, Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Aydın Efe, Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Derya Coşkun, Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Ebubekir Güngör, Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Hikmet Demirci, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Doç. Dr. Kamelya Tekne, Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. M. Ebru Zeren, Haliç Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Kıldıroğlu, Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Murat Tural, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Doç. Dr. Müslüme Melis Savaş, Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Özkan Dayı, Bayburt Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan Acar, Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Toraman, Amasya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Beyza Ercan, Ardahan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Umut Üren, Kırklareli Üniversitesi
Arş. Gör. İlker Ertaş, Erzurum Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Volkan Özkan, Ardahan Üniversitesi

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University
Prof. Dr. Abdulvahap Kara, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Marmara University
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl, Yeditepe University
Prof. Dr. Alfina Sibgatullina, Russia Academy of Sciences
Prof. Dr. Darkhan Kydyrali, International Turkish Academy/ Kazakhstan
Prof. Dr. Döölötbek Saparaliev, Kyrgyz-Turk Manas University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Ergin Ayan, Ordu University
Prof. Dr. İlhan Ekinci, Ordu University
Prof. Dr. Mehmet Alpargu, Sakarya University
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University

BOARD OF ADVISERS

Prof. Dr. Ali Merthan Dünder, Ankara University
Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan, Kütahya Dumlupınar University
Prof. Dr. Haldun Eroğlu, Ankara University
Prof. Dr. Halil Bal, İstanbul University
Prof. Dr. Hava Selçuk, Erciyes University
Prof. Dr. Hayrunnisa Alan, İstanbul Civilization University
Prof. Dr. İbrahim Tellioglu, Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. İlhami Durmuş, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. İlyas Kemaloglu, Marmara University
Prof. Dr. Kemal Özcan, Necmettin Erbakan University
Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Ankara Hacı Bayram Veli University
Prof. Dr. Mehmet Şahingöz, Gazi University
Prof. Dr. Mehmet Tezcan, Uludağ University
Prof. Dr. Minehanım Nuriyeva Tekleli, Azerbaijan
Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan, Fırat University
Prof. Dr. Musa Şamil Yüksel, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Mustafa Daş, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Neslihan Durak, İnönü University
Prof. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Nuri Yavuz, Artvin Çoruh University
Prof. Dr. Okan Yeşilot, Marmara University
Prof. Dr. Olcabay Karatayev, Kastamonu University
Prof. Dr. Orhan Doğan, Kahramanmaraş Sütçü İmam University
Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Mimar Sinan Fine Arts University
Prof. Dr. Remzi Kılıç, Erciyes University
Prof. Dr. Salih Yılmaz, Yıldırım Beyazıt University
Prof. Dr. Tilla Deniz Baykuzu, Trakya University
Prof. Dr. Üçler Bulduk, Ankara University
Prof. Dr. Yücel Öztürk, Sakarya University
Assoc. Prof. Dr. B. Tümen Somuncuoğlu, Ankara Hacı Bayram Veli University
Assoc. Prof. Dr. Özgür Türker, Süleyman Demirel University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University

LANGUAGE EDITORS

Assoc. Prof. Dr Hakan Güngör, Ordu University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Halim Kılıç, Ankara Hacı Bayram Veli University (Eng.)
Assist. Prof. Dr. Cumhuriyet Kaygusuz, Samsun Ondokuz Mayıs University (Rus.)

REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu, Ankara University
Prof. Dr. Dinçer Koç, Istanbul University
Prof. Dr. M. Bilal Çelik, Sakarya University
Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel, Istanbul University
Prof. Dr. Saadettin Yağmur Gömeç, Ankara University
Prof. Dr. Yunus Özger, Bozok University
Assoc. Prof. Dr. Aydın Efe, Cankırı Karatekin Üniversitesi
Assoc. Prof. Dr. Derya Coşkun, Erzurum Technical University
Assoc. Prof. Dr. Ebubekir Güngör, Bozok University
Assoc. Prof. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç, Canakkale Onsekiz Mart University
Assoc. Prof. Dr. Hikmet Demirci, Kahramanmaraş Sutcu Imam University
Assoc. Prof. Dr. Kamelya Tekne, Kırklareli University
Assoc. Prof. Dr. M. Ebru Zeren, Halic University
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Kıldıroğlu, Kastamonu University
Assoc. Prof. Dr. Murat Tural, Ondokuz Mayıs University
Assoc. Prof. Dr. Müslüme Melis Savaş, Karadeniz Technical University
Assoc. Prof. Dr. Özkan Dayı, Bayburt University
Assoc. Prof. Dr. Serkan Acar, Ege University
Assist. Prof. Dr. Ali Toraman, Amasya University
Assist. Prof. Dr. Ayşe Beyza Ercan, Ardahan University
Assist. Prof. Dr. Umut Üren, Kırklareli University
Research Assistant İlker Ertas, Erzurum Technical University
Research Assistant Volkan Özkan, Ardahan University

TAKDİM

Genel Türk Tarihi alanındaki süreli yayın eksikliğini gidermek maksadıyla yayınlamaya başladığımız Türk Tarihi Araştırmaları Dergisinin 7. yılına girmiş bulunuyoruz. Başlangıçta yayın ilkelerini tespit etmiş ve bu ilkelere riayet edeceğimize dair söz vermiş ve bir ölçüde de taahhütte bulunmuştuk. Bu sözümüzü yerine getirmenin mutluluğu içinde olduğumuzu özellikle belirtmek istiyoruz.

Alandaki çalışmacıların sayısının az olmasına rağmen bu yayın süresi içinde araştırmacılar dergimize büyük ilgi göstermişler, birçok araştırmacı gerçekleştirdiği yayın faaliyeti ile dergimize güç katmıştır. Kendilerine teşekkür ediyoruz. Dergimizin kuruluşunun üstünden çok uzun bir süre geçmemiş olmasına rağmen Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Genel Türk Tarihi çalışmalarının daha organize olması için planlanan ve çok sayıda katılımı gerçekleştiren, çeşitli kuruluşlarla iş birliği içinde “Genel Türk Tarihi Çalıştayları’nın” düzenleyicisi olarak önemli bir faaliyet göstermiş ve çalıştaylarda sunulan görüş ve düşüncelerin yer aldığı bildirilerin bir bölümünün yayınlanmasını da başarıyla gerçekleştirmiştir.

Bu dergide yayın yapan araştırmacıların emekleriyle birlikte dergideki yazıların hakemleri de gerçekten dikkatli ve sabırlı bir mesai içinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Onlara da gösterdikleri ilgi ve titiz çalışmaları için teşekkür ediyoruz.

Bu sayımızın hayırlı olmasını diliyor, saygılarımızı sunuyoruz.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

INTRODUCTION

The Turkish History Research Journal, which started to publish in order to overcome the lack of journals in the field of General Turkish History, is celebrating its 7th year. The journal determined its principles before it went on publishing and it is our pleasure to announce that it has proved to comply with these principles.

Although there is a small number of researchers in the field, researchers showed great interest to the Turkish History Research Journal during this period of publication. As the board of the journal, we thank those who has contributed. Although it has not been a long time since the establishment of our journal, the Turkish History Research Journal has been an important organizer of the "General Turkish History Workshops" in collaboration with various organizations. The journal has also successfully published some of the papers containing the opinions and thoughts presented in the workshop.

Along with the efforts of the researchers publishing in this journal, the referees of the articles in the journal also made important contributions in a careful and patient work. We thank them for their interest and meticulous work.

We wish this volume to be beneficial and we offer our respect.

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU

EDİTÖRLERDEN

Sevgili okuyucular,

Genel Türk Tarihi alanında yedi yıldır yayın hayatına devam eden Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi'nin son sayısında 8 özgün araştırma, 1 çeviri ve 1 kitap tanıtımı yer almaktadır. Bu sayının ilk makalesi Ergin Ayan tarafından kaleme alınmıştır. "Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar" adlı çalışmada Altın Orda ve Ardılı devletlerde hatunun rolü, ekonomik ve siyasi gücü dönem kaynakları etrafında değerlendirilmiştir.

"Osmanlı Kaynaklarına Yansıdığı Kadarıyla Karamanlı Hanedanının Ortaya Çıkışına Dair Bir Efsane" adlı yayında Mehmet Akif Erdoğan, Karamanlı Devletini kuran Karamanlı hanedanının veya boyunun Anadolu'ya ne zaman ve nasıl geldiği konusundaki çözümlenmemiş problemlere odaklanmaktadır. Tilla Deniz Baykuzu ve Ece Sarıca "Suei Hanedanlığı Döneminde (581-618) Göktürk-Kore İlişkileri" başlıklı çalışmada "Suei Hanedanlığı döneminde Göktürk ve Kore'nin Üç Krallığından biri olan Goguryeo Krallığıyla olan ilişkilerini değerlendirmektedir.

Uğur Akbulut tarafından kaleme alınan "Müslüman Bir Şehre Bakmak: Batılı Seyyahların İstanbul'a Dair İlk İzlenimleri" adlı çalışmada, Batılı seyyahlar gözünden bir İstanbul tasavvuru ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu görgü tanıklarının dönemsel bakış açılarının değişimi üzerinde durulmuştur. Başak Kuzakçı "Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi (XIX-XX. Yüzyıl" başlıklı makalesinde Macar-İngiliz kâşif Sir Aurel Stein ve Alman Arkeolog Grünwedel öncülüğündeki çalışmaların Soğdcanın ve Soğd medeniyetinin ürünlerinin aydınlatılmasındaki rolü yanı sıra XX. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşan Türkistan'a yönelik Batı arkeolojisi ardındaki kolonyalist hedefler ve emperyal rekabeti irdelemiştir.

Kaan Akar'ın kaleme aldığı "Kurum Han İle İmparator I. Nikephoros Arasındaki Siyasi Mücadeleler (807-811)" adlı makalede yazar Kurum Han'ın ve İmparator Nikephoros'un iktidara gelişleri sonrası gerçekleştirmiş oldukları mücadeleleri irdelerken özellikle 811 Seferi ve bu seferin öncesindeki Tuna Bulgar Devleti ve Bizans İmparatorluğu siyasi durumlarını değerlendirir. "XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Topraklarında Bulunan Kırgızlar ve Kırgızistanlılar" başlıklı çalışmada Dastanbek Razak Uulu Osmanlı Devleti topraklarına hac, eğitim, ticaret gibi amaçlarla gelen Kırgızların faaliyetlerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Gülay Hoştaş, "İslamiyet Öncesi Türklerde Büyü Algısı" başlıklı çalışmada büyü'nün etimolojik anlamından başlayarak farklı kaynaklarda ne şekilde yer aldığı ve Türk kültüründe nasıl ortaya çıktığını gözler önüne sermiştir.

Serkan Acar, Bernard Lewis'in "İrkçiliğin Tarihi Kökenleri" çalışmasını Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bu çalışma İrkçiliğin tarihi kökenlerine analitik bir izah sunmaktadır. Bu sayıda son olarak Hayrettin İhsan Erkoç'un Yenisey'den Seyhun'a Türkler, Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar adlı çalışması Cem Bulam tarafından değerlendirilmiştir. Bu sayının ortaya çıkmasında emek sarf eden ve değerli vakitlerini bize ayıran başta yazarlara, hakemlere, maddi manevi katkı sunan tüm dostlarımıza müteşekkirimiz

Editör Kurulu Adına
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

FROM EDITORS

Dear readers,

The latest issue of the Journal of Turkish History Studies, which has been publishing for seven years in the field of General Turkish History, includes eight original research articles, one translated article and one book review. The first article of this issue was written by Ergin Ayan. In the study titled "Hatuns in the Golden Horde and Successor States", the role of the woman in the Golden Horde and its successor states, its economic and political power were evaluated around the sources of the period.

In the publication titled "A Myth About The Emergence of The Qaramanid Dynasty As Reflected in the Ottoman Sources", Mehmet Akif Erdoğan focuses on the unresolved problems of when and how the Qaramanid dynasty or tribe that founded the Qaramanid State/Qaramanids came to Anatolia. Tilla Deniz Baykuzu and Ece Sarıca evaluate their relations with the Goguryeo Kingdom, one of the Three Kingdoms of Gokturk and Korea during the Sui Dynasty, in the study titled "During the Sui Dynasty (581-618) Gokturk-Korea Relations".

In the study titled "Looking At A Muslim City: Western Travelers' First Impressions of The Istanbul" by Uğur Akbulut, a vision of Istanbul was tried to be revealed from the perspective of Western travelers. In addition, the change in the periodical viewpoints of these eyewitnesses was emphasized. Başak Kuzakçı, in her article titled "Archeology And Imperial Rivalry: The Discovery of Sogdians and Sogdian Language (19th-20th Centuries)" mentioned the role of studies led by Hungarian-British explorer Sir Aurel Stein and German archaeologist Grünwedel in illuminating Sogdian and the products of Sogdian civilization. She examined the colonialist goals and imperial rivalry behind Western archeology towards Turkestan.

In the article titled "The Struggles Between Kurum Han And Emperor Nikephoros I (807-811)" written by Kaan Akar, the author examines the struggles of Kurum Han and Emperor Nikephoros after they came to power, especially the 811 Campaign and also the events before this expedition evaluates the political conditions of the Danube Bulgarian State and the Byzantine Empire. In the study titled "The Kyrgyzs And Kyrgyzstans in The Ottoman Territories. The Beginning of the XX. Century", Dastanbek Razak Uulu tried to reveal the activities of the Kyrgyz people who came to the lands of the Ottoman Empire for purposes such as pilgrimage, education and trade. Gülay Hoştaş, in her study titled "The Perception of Magic in Pre-Islam Turks", revealed how magic takes place in different sources, starting from its etymological meaning, and how it emerged in Turkish culture.

Serkan Acar translated Bernard Lewis's work titled "The Historical Roots of Racism" into Turkish. This study offers an analytical explanation of the historical roots of Racism. Finally, in this issue, Hayrettin İhsan Erkoç's work titled "Turks, Kyrgyz, Turgish, Qarluks and Oghuz from Yenisey to Seyhun" was evaluated by Cem Bulam. We would like to thank the authors, referees, and all our friends who contributed materially and morally to the publication of this issue and spared their valuable time.

On behalf of the Editorial Board
Prof. Dr. Fatih ÜNAL

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 20.09.2022

Makale Kabul | Accepted: 15.12.2022

Atıf | Cite as: Ergin Ayan, “Altın Orda ve Ardılı Devletlerde Hatunlar”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 1-11.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1177908>

ALTIN ORDA VE ARDILI DEVLETLERDE HATUNLAR

Ergin AYAN*

Öz

Kadınların siyasetteki rolü oryantalistler tarafından uzun süredir araştırılmaktadır. Bu konuda daha ziyade Moğollar ya da Osmanlı İmparatorluğu döneminde yönetimde bulunan hatunlar hakkında yazılmıştır. Büyük Moğol İmparatorluğu'nun ardılı devletlerinde hatunların yönetimdeki etkilerine daha az dikkat çekildiği görülmektedir. Bu hatunlar hakkında bir yandan Altın Orda'yı ziyaret eden Avrupalı misyonerlerin ve Arap seyyahların verdikleri bilgilerden, öte yandan Altın Orda'nın kendi kaynaklarından yararlanmak mümkündür. Birinci el kaynaklarda, her zaman kadın adının yanında daha ziyade “hatun” unvanı bulunmuştur. Moğolların büyük hanları eşlerini müttefik veya tâbi kabilelerden seçtiler. Kırım hanları ise, hanımlarını yüzyıllar boyunca hanlığın kuruluşunda temayüz eden Şirin boyundan tercih ettiler. Altın Orda hanları kızlarını nadiren yabancı hanedanlarla evlendirdiler ve kendileri de istisnai olarak yabancılarla evlendiler. Bir hanın ölümünden sonra leviratus anlayışına göre eşleri yeni hanın, genellikle kardeşinin ailesine katıldı. Hanların eşleri önemli gelirlere sahiptiler. Bu onların bağımsız hareket etmelerini ve siyaset üzerindeki etkilerini sağlamıştır. Altın Orda'daki ekonomik açıdan bağımsız kadınların sayısı kesinlikle çok fazla değildi. Hanlığın diplomatik münasebetlerinde kadın hanedan üyeleri de söz sahibi hatta faal idiler. Hanedanın kadın üyeleri genellikle, dinî olarak eğitilir, Kur'an-ı Kerim okurlardı. Dinî olarak hac ibadetlerini yerine getirmek üzere hanların yerine eşleri veya anneleri hacca giderlerdi.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Cengiz Han, Altın Orda, Kırım, Memlûk

HATUNS IN THE GOLDEN HORDE AND SUCCESSOR STATES

Abstract

The role of women in politics has long been explored by orientalists. On this subject, it was mostly written about the Mongols or the women who were in the administration during the Ottoman Empire. In the successor states of the Great Mongol Empire, less attention has been paid to the influence of the khatuns in the administration. On the one hand, it is possible to benefit from the information provided by European missionaries and Arab travelers who visited the Golden Horde, and from internal sources on the other. In primary sources, the title of “Khatun” was always found next to the name of woman. The great khans of the Mongols chose their wives from allied or subordinate tribes. The Crimean khans, on the other hand, preferred their wives from the Shirin tribe, which stood out in the establishment of the khanate for centuries. The khans of the Golden Horde rarely married their daughters to foreign

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, alpsunkar@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-4552-6164.

dynasties, and they themselves were exceptionally married to foreigners. After the death of a khan, his wives would join the family of the new khan, usually his brother, according to the leviratus understanding. The wives of the khans had substantial incomes. This enabled them to act independently and influence politics. There were certainly not many economically independent women in the Golden Horde. Female dynasty members were also influential and even active in the diplomatic relations of the khanate. The female members of the dynasty were generally educated religiously and recited the Qur'an. In order to perform their religious pilgrimage, their wives or mothers would go on pilgrimage instead of khans.

Keywords: Mongol, Genghis Khan, Golden Horde, Crimea, Mameluke

Giriş

Birinci el kaynaklarda, her zaman kadın adının yanında daha ziyade “hatun” veya “katun” unvanı bulunmuştur, ki bunu Farsça kaynaklarda açıkça görmek mümkündür. Kaşgarlı Mahmûd’un *Divân-ı Lugat-i Türk* adlı eserinde “Katun” Afrasiyab soyundan gelen kızlarına verilen ad olarak tanımlanmaktadır. Asaletli kadınlara “Oglagu Katun”, hatundan bir derece aşağıda bulunan kadına da “Kunçuy” (bige, prenses) deniliyor¹. Osmanlılarda evli olan kadınlara “hatun kişi” adı veriliyordu. Altın Orda’ya ait tarihî metinlerde de hanların eşleri bu unvanla zikredilmişlerdir².

Eş Siyaseti

Moğolların büyük hanları, eşlerini müttelik veya boyun eğdirilmiş boylardan seçerlerdi. Reşîdüddîn Fazlullah, Cengiz Han’a tabi olan Moğol boylarına, Ötegen Bogol adının verildiğini belirtmektedir. Buna göre Ötegen Bogol kabileler, Cengiz Han’ın aba ve ecdadının bendesi ve benzedâdeleri idiler. Cengiz Han zamanında hukukları sabitti³.

Verilen bu bilgilere göre Moğol hanlarının hatunları meselesinde dikkatimizi çeken bir nokta, Cengiz Han’ın ve ardıllarının benzer tehlikeler karşısında birlikte hareket etmek üzere söz konusu boylarla güçlerini birleştirmek lüzumunu duydukları ve bunu aralarında yaptıkları evlilikler yoluyla destekledikleridir.

Bilindiği gibi Cengiz Han’ın ilk eşi olan Börte, Kongirat boyundan Dei Seçen’in kızıydı⁴. Cengiz Han’ın oğlu Cuci’nin en büyük oğlu Orda’nın annesi Sorkan da Kongirat kabilesinden idi. Orda’nın Tobakana, Cüke Hatun adlarındaki ve Öke Han’ın kızı olan eşleri de aynı boydan idiler⁵. Ögedey Kağan’ın eşi Töregene Hatun (1229-1241) Uhaz-Merkitlendendi⁶. Toluy’un eşi Sorgaktani-beki Kerayitlerden, Güyük Han’ın (1246-1248) eşi Oğulgamişi Merkitlendendi⁷.

Görülüyor ki, Moğol İmparatorluğu’nun müessisi Cengiz Han’ın Kongiratlardan bir beyin kızı ile evlenmiş olması, kurmayı düşündüğü kabileler ittifakına dayanan devlet nizamının tabii bir gereği idi. Nitekim Moğol Devleti kurulduktan sonra bütün boylar birleşmiş

¹ Kaşgarlı Mahmûd, *Divânü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1998, s. I/ 138, 376, 410; III/ 240; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*, Clarendon Press, Oxford 1972, s. 602 vd.

² W. De Tiesenhause, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

³ Reşîdüddîn Fazlullah, *Câmiü’-t-tevârih*, I, Neşr. Muhammed Rüşen-Mustafa Müsevî, Çâphâne-i Kuteybe, Tahrân 1373 hş., s. 225.

⁴ *Moğolların Gizli Tarihi I*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1995, Prg. 61.

⁵ Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols. II*, Trans. W. M. Thackston, Ed. By Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, 1999, s. 348.

⁶ Rashiduddin Fazlullah, I, s. 53.

⁷ Rashiduddin Fazlullah, I, s. 381, 389.

olsalar bile, Cengiz Han'ın Cuci evladından devam eden kolu uzun süre evliliklerini Moğol boyları arasında itibarını koruyan bu boydan seçmişlerdir.

Altın Orda Hanları da eşleri için Kongiratlar, Mangıtlar (Nogaylar) gibi ileri gelen soylu boyları tercih ettiler. Cuci Ulusu'nun en nüfuzlu boylarından birisi Kongiratlar idi. Doğu Deşt-i Kıpçak'ta ve bilhassa Harezm ülkesi ile Aral Gölü çevrelerinde otururlardı. Cuci Ulusu'nun hanları umumiyetle bu kabilenin beylerinin kızlarıyla evlenmişlerdir. Kongiratlar, XIV. yüzyılın ortalarında Harezm ülkesinde tam bir hakimiyet kurmuşlardı. Kongiratlar; Harezm ülkesinde Cuci Ulusu'nun sağlam bir unsuru olarak kalmışlar ve bundan sonra zuhur edecek olan Altınordu hanları ile Timur arasındaki mücadelede de bunu göstermişlerdi. 1372'de Timur, Mâverâünnehr'i yönetirken, Harezm vilâyetini Kongirat boyundan Tongday'ın oğlu olan Hüseyin Sufî elinde tutuyordu⁸. Cuci Ulusu'nun en mühim boylardan birisi de Mangıtlardır. Bu boy aşağı İdil havzasında ve Hazar denizinin kuzeyinde Hacı-Tarhan (Astarhan) çevresinde otururlardı. Mangıtlar, izahı sarıh olarak yapılamayan sebepler dolayısıyla Nogay adıyla da anılmışlardır⁹. Kırım Hanlığı'nın yanı sıra Altın Orda Devleti'nin halefi olan diğer Tatar devletlerinde de karşımıza çıkan Mangıt kabilesinin oldukça köklü bir tarihi bulunmaktadır. İlk kaynaklardan *Camiü't-Tevârih* ve *Moğolların Gizli Tarihi'nde* Manghud şekliyle karşımıza çıkan Mangıtlar, Moğolların Nirun koluna mensup kabilelerdendir¹⁰. Tokta Han (1291-1312)'ın eşi¹¹, Toktamış Han'ın annesi Kutan Kunçek gibi Kongiratlardandı¹².

Altın Orda Hanlığı'nın son büyük hükümdarlarından Canibek Han (1340-1357) hakkında Nogay ve Başkurt rivayetlerinde şöyle bir kayıt bulunmaktadır: “*Canibek Han'ın iki karısı vardı. Birincisinin adı Taydula Hatun idi. Bu Kıpçak olanı idi. İkincisinin adı ise Karaçaç idi. Bu da Aslardan idi. Canibek Han'ın Kıpçak kökenli olan karısı Taydula bir gün Canibek Han'a şöyle der: As'diñ kızını aldıñ, bizni közden saldıñ~As kızını aldın, bizi gözden düşürdüñ.*”¹³. Fakat, Altın Orda kaynaklarının hepsinin, bu en önemli hatunun menşei hakkında sessiz kalmaları kanaatimizce bir tesadüf değildir, bunun tek nedeni, Taydula'nın soylu olmaması değil, belki de o devir için önemini geçici olarak kaybeden Kıpçaklardan gelmiş olmasıdır.

Kırım hanları, eşlerini yüzyıllarca, aynı zamanda hanlığın kuruluşunda temâyüz etmiş bir kabile olan Şirinlerden seçtiler¹⁴. Mangıtlardan veya Kırım Hanlığı'nın kuruluşu safhasında Şirin, Barın, Argın ve Kıpçak boylarına dayalı olarak “Dört Karaçi Bey” sistemi oluşturulmuştur. İlerleyen yıllarda özellikle Büyük Orda'nın (1502) dağılmasından sonra Kıyat, Mangıt, Sayciut ve Kongirat boyları da bu sisteme dahil olmuştur¹⁵. Abdülğaffar Kırımî, Kırım Hanlığı'nın kuruluşundan itibaren yönetiminde söz sahibi olan Şirin bey ve mirzalarının zaman

⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2013, s. 104.

⁹ Mustafa Kafalı, “Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1971, s. 2, 104.

¹⁰ Alper Başer, “Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi”, *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2015, s. 75.

¹¹ Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar*, I, T. C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s. 547.

¹² Muineddîn Natanzî, *Müntehâbü't-Tevârih-i Muîni*, Neşr. Merkez-i Tahkikât-i Râyâne-i Kâime-i İsfahân, www.Ghaemiyeh.com, s. 77; W. De Tizengauzen, *Sbornik Materialov Othocyaşihsiya k İstorii Zoloyot Ordı*, II, Akademii Navk SSSR, Moskova-Leningrad 1941, s. 132.

¹³ Adilhan Adiloğlu, *Karaçay-Malkar Türkleri Tarihi Edebiyatı Dili*, Turkiston Kutubxonasi-2010, s. 16; Ötemiş Hacı'nın *Çengiz-Nâme*'sinde ise Taydula Hatun'un Canibek Hatun'un annesi olduğu kayıtlıdır. Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018, s. 34; Fakat aşağıda göreceğimiz gibi Taydula Hatun hakkında en tafsilâtli bilgiyi veren İbn Battûta'nın kayıtlarına göre, doğrusu Taydula'nın Özbek Han'ın karısı olduğudur.

¹⁴ Mária Ivanics, “Die Şirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe”, *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, Ed. Denise Klein, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, s. 27-44.

¹⁵ Başer, s. 77.

zaman yükselen siyasi ve askeri yaşamdaki varlıklarına ilişkin bilgiler sunmuştur; Şirin boyunun beylik makamında bulunanlara ait isimler ve kişisel bilgiler, Bektemür oğullarına ve mirzalara ait şecerele oluşturulmuştur¹⁶. Aynı ayrı Cengizî hanedanlıkları arasında evliliklerin söz konusu olmaması dikkat çekicidir. Altın Orda Cengizîleri kızlarını nadiren yabancı hükümdârlarla evlendirmişler, kendileri de istisnai olarak yabancı kadınlarla evlenmişlerdir. Macaristan ile diplomatik ilişkilerin arttığı zamanda Altın Orda Hanı Berke Macar Kralı Bela'ya, çocukları arasında bir evlilik sağlamak üzere elçiler göndermişti. İlk olarak kralın kızını hanın oğluna vermesi ya da Macar prensi için kızlarından birini alması talebinde bulundu. Üç yıl sonra, üç bin asil Tatar elçi olarak gönderildi ve evlilik başvurusu yenilendi. Berke'nin önerisine göre, Bela'nın oğlu, Berke'nin müttefiki olarak savaşa girerse ganimetin beşte bir kısmını alacaktı. Macaristan vergi ödemeyecek ve sınırlar Tatarlar tarafından korunacaktı. Fakat Kral Bela'nın evlilik konusunda papaya danışınca papa buna şiddetle karşı çıkmıştı¹⁷.

1272 yılında Bizans İmparatoru Michael VIII. Palaiologos (1259-1282), Altın Orda devletinde hâkim bir nüfuza sahip bulunan ve kısa bir zaman sonra Bulgarların her türlü Bizans aleyhtarî faaliyetlerini önlemek suretiyle kudretini ispat eden Berke Han'ın ordu kumandanı Nogay ile bir dostluk anlaşması yaptı. İmparator gayri meşru kızı Euphrosyne Palaiologina'yı Nogay'a zevce olarak verdiği gibi, ona zengin hediyeler de gönderdi¹⁸. Ayrıca Özbek Han, Bizans İmparatoru Andronikos III. Palaiologos (1328-1341)'un gayri meşru bir kızı ile evlendi ki bu münasebetle imparator, Tatarların Balkanlar'a akın yapacağını ümit ediyordu. Onun İslâmî adı Bayalun olmalıdır¹⁹. Özbek Han, Cuci'nin (ö. 1227) torunlarından biri olan Tolunbiye ile Mısır Memlûk Sultanı Melik el-Nâsır (1293-1341)'ı 720 (1320/1321) yılında evlendirmek suretiyle Altın Orda'nın İran'daki İlhanlılara karşı Memlûklularla ittifak yapmasını sağlamıştı²⁰. Kırım Tatarlarının Osmanlılardaki taht kavgalarında aktif rol oynadığı dönemde, 16. yüzyılın başlarında sadece Osmanlı hanedanlığı ile evlilikleri vardı. I. Mengli Giray'ın kızı Ayşe, o zamanlar Sultan II. Bâyezıd (1481-1512)'in oğlu ve Kefe'de sancakbeyi olan Mehmed ile evlendirilmişti. Mehmed'in ölümünden sonra ise Sultan Selim (1512-1520) ile evlenmişti. Buna mukabil Selim'in kızı da daha sonra Kırım hanı olan Saadet Giray (1524-1532) ile evlendirilmişti²¹. Hanların evlilik politikaları hakkında, Özbek Han'ın dört eşinin kökenlerinin tahlilinden sonuçlar çıkarılabilir. Dört eş arasında önde gelen Taytuğlu/Taydula Hatun bilinen fiziksel vasıflarından dolayı Özbek Han'ın en sevgili karısı idi. İbn Battûta Taydula Hatun hakkında şunları kaydediyor:

¹⁶ Derya Derin, *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbar'ına (Umdetü't-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003; Derya Derin Paşaoğlu, "Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar", *AÜ Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2014, C. XXXIII, s. 179.

¹⁷ Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, C. S. Hartlebens Verlag, Pesth 1840, s. 173.

¹⁸ G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 2011, s. 424; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, ALFA BasımYayımlar Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2016, s. 672 vd; İmparatorun bir başka gayrimeşru kızı Maria Palaiologina İlhan Abaka Han ile evlenmişti. 1266'da İmparator Michael Palaeolog soylu bir Yunan'la birlikte kızı Maria'yı hediyelerle birlikte göndermiş, ama geldiğinde, Hülagu Han ölmüştü. Fakat imparatorun kızı halefi olan Abaka ile evlendi. Hammer-Purgstall, s. 174; Istvan Vasary, *Cumans And Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 79.

¹⁹ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 475; Hammer-Purgstall, s. 300.

²⁰ Tiesenhausen, Türkçe, s. 304; Tiesenhausen, Rusça, I, s. 320.

²¹ Ilya V. Zaytsev, "The Structuren of the Giray Dynasty (15th-16th centuries): Matrimonial and Kinship Relations of the Crimean Khans", *Kinship in the Altaic World: Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference Moscow 10-15 July 2005*, ed. E. V. Bojkova-R. B. Rybakov, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2006, s. 341.

“Sultanın en çok hoşlandığı ve saygı gösterdiği kadın İtküçüçük’ün annesi Taydula’dır. Hükümdar gecelerinin çoğunu onun yanında geçirir. Halk bu ilgiden ötürü Taydula’ya fazla saygı gösterse de onun hatunlar arasında en cimri olduğunu herkes bilir! Sultanın, bu kadını ‘özel bir vasfından’ ötürü sevdiğini söylemişti bana güvenilir bir dostum! Sultan her yaklaştığında onu bakire gibi buluyormuş! Bir başkasının bildirdiğine göre o kadın Hz. Süleyman’ın saltanatının çökmesine sebep olan hatunun soyundan geliyormuş! Süleyman Peygamber yeniden iktidara gelince; ‘O hatunu tek canlının dahi bulunmadığı bir bozkıra atın!’ diye emir vermiş. Böylece kadın Kafcak [=Kıpçak] bozkırına bırakılmış. O kadının rahmi halka şeklinde yaratılmış; onun neslinden gelenlerde de öyleymiş! Gerçi Deşt-i Kıpçak yöresinin dışında, herhangi bir kadının rahminin böyle yaratıldığına dair ne bir söylenti duydum ne de gören veya duyanla karşılaştım. Allah biliyor ya sadece Çin’de böyle kadınların bulunduğunu bir Çinli söylemişti bana. Elime böylesi geçmedi, yalan yok! İşin hakikatini de bilmem ...”²².

Törenler esnasında Taydula’nın yeri doğrudan doğruya hanın sağ tarafında bulunuyordu. İkinci eş Kebek Hatun’un babası olan Nagatay Emîr’in unvanından yola çıkarsak bu evliliğin hanın nökerlerinin sadakatının garantisi vasfını taşıdığı anlaşılır. Bu Hatun da hanın sağ tarafında yerini alıyordu. Sol tarafta üçüncü eşi yukarıda zikredilen Bizans İmparatoru Andronikos III. Palaiologos’un gayri meşru kızı Bayalun Hatun yer alıyordu. Dördüncü eşi Kıyat boyundan İstay (Astay/İsatay/İsa) Bey’in kızı olan Orduca Hatun, hükümdâr ile kabile aristokrasisi arasındaki ittifakı güçlendiriyordu. Tahtın sağ alt kenarında hükümdarın oğlu Tın Bek, solunda ise öteki oğlu Canibek ayakta beklerler, ön tarafta sultanın kızı İtküçüçük otururdu. Bu kadınlardan biri içeri girince han ayağa kalkar, onun elinden tutar, tahta kadar götürüp yerine oturturdu. Ama Taydula Hatun teşrif ettiğinde; “melike” (baş kraliçe) olduğu ve en beğenilen hatun olma niteliğini kazandığı için han onu köşkün ta kapısında karşılar. Oracıkta elinden tutarak içeriye getirir, tahtın bulunduğu yere kadar onunla yavaş yavaş ilerler, kibarca yerine oturtur ve kendi makamına geçip kurulurdu. Kadınların hiçbiri kaç-göç yapmadıkları için bu tören halkın önünde cereyan ederdi. Özbek Han’ın tahta çıkmasında baş rol oynayan Orduca Hatun’un babası İstay (İsa) Bey de hanın kızı İtküçüçük ile evlenmişti²³.

Altın Orda’da Leviratus Geleneği

Bir hanın ölümünden sonra eşleri, leviratus geleneğine göre çoğunlukla ölen kişinin kardeşi olan bir sonraki han ile evlenirlerdi. Toplumun daha yüksek tabakalarında leviratusun iktisadi olmaktan ziyade siyasi arka planı vardı. Bu daha ziyade hükümdârın meşruluğuna hizmet eden bir durumdu. Özellikle Altın Orda Beylerbeyinin kızı Nur Sultan Bike’nin kaderi tipik bir misaldir. O, 1466’da önce Kazan Hanı Halil ile ve onun ölümünden sonra da Halil’in kardeşi İbrahim ile evlendirilmişti. İbrahim Han’dan (1467-1479), Moskova’nın himayesinde Kazan tahtına oturan Muhammed Emin ve Abdülatif adlarında iki oğlu olmuştu. Nur Sultan Bike dul kaldıktan sonra da Kırım Hanı Mengli Giray (1478-1514) ile evlendi. Bu evliliğin gerçekleşmesi açıkça o dönemde Kazan’daki Moskova karşıtı hiziplerinin ortaya çıkmasında önemli rol oynarken, Mengli Giray Rus dostu bir siyaset izledi ve Büyük Prens III. İvan (1462-1505) ile ittifak yaptı²⁴.

²² İbn Battûta, I, s. 477.

²³ İbn Battûta, I, s. 475 vd., 479, 484.

²⁴ Ayneddin Ahmerov, *Kazan Tarihi*, Haz. Fatih Ünal, BRC Basım, Ankara 2009, s. 87; Geniş bilgi için bk. Serkan Acar, *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2011, s. 134-191; Rıza Nur, *Türk Tarihi*, V, Haz. E. Kılıç, Toker yayımları, İstanbul 1979, s. 12; Robert M. Croskey, “The Diplomatic Forms of Ivan III’s Relationship with the Crimean Khan”, *Slavic Review*, Summer, 1984, Vol. 43, No. 2, s. 259 (257-269); B. D. Smirnov, *Krimskoje Hanstvo*, Biblioteka Univers, Petersburg 1887.

Bizim asıl mevzuumuz bakımından dikkat çekilmesi gereken nokta Kazan Hanlığı'nda eski bir geleneğin yerine getirilmiş olmasıdır. Üstelik Nur Sultan ile Mengli Giray arasındaki evliliğin, Kazan Hanlığı ile Rus münasebetleri bakımından şekil değiştirmesine yol açtığını görüyoruz.

Leviratusun garip durumlarından biri de daha önce zikredilmiş olan Bizans imparatorunun gayri meşru kızı Bayalun Hatun'un kaderine olan etkisidir. Onun ilk eşi Altın Orda Hanı Tokta'nın (1291-1312) kardeşi Tuğrul (Tuğrulca) idi. Tokta Han "Ben öldükten sonra oğlumun hakanlığına başkaları karışır diyerek" bütün kardeşlerini ve kendi neslinin hepsini öldürttü. Sadece El-Basar adındaki en sevdiği oğlunu kendisinin ölümünden sonra tahta çıkabilsin diye hayatta bırakmıştı. Dul kalan Bayalun Hatun'u ise kardeşi Tuğrul'un ölümünden sonra eş olarak almıştı. Fakat El-Basar Tokta Han henüz hayattayken ölünce ağır hasta olan Tokta'dan başka Batu'nun soyundan hayatta kalan olmamıştı. Bayalun onun neden kederlendiğini anladı ve şöyle dedi "Sizin buyruğunuzun dışında bir iş yaptım. Eğer günahımı bağışlarsanız anlatayım. Sizin küçük kardeşinizin öldüğü zamanda kardeşinizden bir oğlum olmuştu. Siz onu öldüreceksiniz diye kaçırıp Çerkez ülkesine gönderdim. Şimdi on dört yaşındadır. Eğer emredip adam gönderirseniz o gelecektir" dediğinde Tokta Han çok mutlu oldu. Adamlarını Özbek b. Tuğrul Han'ı getirmeleri için gönderdi. Fakat onlar dönünceye kadar Tokta Han vefat etti. Tokta Han'ın ölümü üzerine Uygur Beyi Bacırtuk-Boğa kendi ilinin çokluğuna ve kuvvetine dayanarak kendisini Altın Orda hanı ilan etmişti. Bu sırada şehzâdelerin katledilmeleri hadisesinden kaçırılarak kurtarılan Özbek Han, Kıyat emirlerinden Astay, Sayciut emirlerinden Alatay noyanların yardımıyla ve Bacırtuk-Boğa'nın ancak hile ile yukarda adı geçen beyler tarafından öldürülmesi üzerine Altın-Orda tahtına çıkabildi²⁵.

Bu durumda ikinci kez dul kalan Bayalun, kendi biyolojik oğlunun haremine geldi. Özbek Han Müslüman olduğundan, şeriata göre annesini kendisine eş yapamazdı. Bir anne-oğul evliliği sadece İslâm'da değil, aynı zamanda hemen hemen bütün toplumlarda yasaklanmıştı. Bayalun'un Özbek Han'ın haremine eş olarak değil hanın annesi olarak geldiğine dair İbn Battûta'nın yanıldığını varsaymadan önce Memlûk tarihçisi İbn Dokmak'ın açıklamasını dikkate almaya değer. İbn Dokmak'ın açıklamasına göre, ise Özbek'in babası Tuğrul bir pagan olarak öldü ve bu nedenle şeriata göre evlilik geçersiz sayıldı. Böylece anne-oğul evliliği ortaya çıktı. Hamile olan Bayalun, İbn Battûta'nın refakatinde babasının yanına İstanbul'a döndü²⁶.

Hatunların İktisadi Potansiyeli

Hanların ana eşleri bağımsız davranışlarını ve siyaset üzerindeki etkilerini güvence altına alan önemli bir gelire sahipti. Gelirleri, hanların kendilerine tahsis ettikleri vergilerden, hediyelerden, Rus knezlerinin ve Polonya-Litvanyalı kralların haraçlarından ve bağımsız ekonomik faaliyetlerden elde ettiklerinden oluşuyordu. 13. yüzyıldan bir örnek alalım. Bu devrede Buhara şehrinin büyük hana ödediği on altı bin vergi mükellefinin beş bininin geliri Batu Han'a, kalan miktarın üç bin vergi mükellefinin geliri de İlhanlı Hülagu Han'ın annesine tahsis edilmişti²⁷. Mengli Giray'ın adı bilinmeyen bir hatunu (belki Nur Sultan?) Beşterek Çarşısı'ndaki mal ticaretinden elde edilen gümrük gelirine sahipti²⁸. Tokta Han, eşi Bayalun

²⁵ Ötemiş Hacı, s. 49-52; Hamdullah Müstevfi-yi Kazvîni, (*Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 475. Bu kaynakta Özbek Han'ın o ülkede Müslümanlığı yaydığını zikrediyor; Hondmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, III, Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380, s.75; Özbek tarihlerinde Müslüman Tatarlara "Özbek Halkı" denmesinin sebebi bunların İslâmiyet'e Özbek Han ile girmiş olmalarıdır. Abdülğaffar Kırımı, s. 44; Karş. Kafalı, s. 101.

²⁶ İbn Battûta, I, s. 486; Tizengauzen, I, s. 316.

²⁷ Tizengauzen, Rusça II, s. 81-82.

²⁸ M. V. Fehner, *Torgovlya Russkogo Gosudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke*, İzdanie Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Muzeya, Moskva 1952, s. 25.

Hatun'a iki bin tümenlik adam hediye etmişti²⁹. Kırım'a gönderilen Rus vergilerinin ayrıntılı bir şekilde ortaya konduğu tiyış-defterde, annelere, dört hatuna ve dört cariyeye, hatta hanın kız kardeşlerine ve kızlarına değişik kalitede ne kadar kürk gönderildiği belirtilmiştir³⁰. Rus elçileri, getirdikleri haraçlar dışında, hanların sözü geçen hatunlarına verdikleri hediyeler nispetinde saygı görürlerdi³¹.

Altın Orda'da Özbek Han'ın hatunlarından her birinin kendine mahsus varidatı vardı³². Ekonomik açıdan bağımsız kadın sayısı Altın Orda'da kesinlikle yüksek değildi. Bunlara tipik bir misâl olarak Özbek Han'ın ana hatunu yukarıda sık sık adı geçen Taydula gösterilebilir. 1332'de Azak limanına varan Hristiyan gemilerinden alınan gümrük gelirleri ona tahsis edilmişti. Azak, Venedik Cumhuriyeti'nin Karadeniz'de canlı ticareti geliştirdiği tek koloni şehriydi³³. Burada Astarhan'dan ve İran'dan Derbend yoluyla kuzeye doğru gelen kervanlar birleşiyordu. Taydula, Azak limanına demir atan tüm Hristiyan ticaret gemilerinden alınan gümrük vergilerinin bir kısmını kendi vergi tahsildarlarına tahsil ettirme hakkına sahipti. Özbek Han'ın yönetim yılları süresince ithalat gümrüğü yüzde üç iken, oğlu Canibek Han'ın (1342-1357) yönetiminden itibaren yüzde beşe çıkarılmıştı. Onların gelirlerinin yüksekliğine ilişkin olarak, vergi tahsildarlarının donanımı için bırakılan gümrük gelirlerinin belirli bir kısmı (maalesef tam olarak gösterilmemiştir) -her gemi 3 Som, yani 561,6 gram gümüş veya 13,5 altın sikke- hakkında Berdibeg Han'ın bir emrinden hareketle bir fikir edinmek mümkündür. Taydula, Karadeniz'in sorunsuz deniz ticaretiyle ilgileniyordu. Venedikli tüccarlar rakipleri Altın Orda'dan Müslüman tüccarlara saldırıp, 4.000 Som, yani 748, 8 kg. gümüş veya 18.000 altın sikke zarar verdiklerinde Altın Orda Hanı Berdibeg, Venedik doçundan tazminat talep etti. Venedik 2.330 Som, yani 10.485 altın sikke ödemiş fakat yine de borçlu kalmıştır. Durumu düzeltmek için Taydula Hatun, Venedik Kolonisi Azak yerine kendi hazinesinden 550 Som (2475 altın sikke) ödemiştir. Bu miktar kalan borcun beşte biri kadardı. Bu elbette Taydula açısından bir hibe değildi. Birincisi, Hristiyanları koruyan Han'ın karısı olarak dışarıdaki

---

²⁹ Ötemiş Hacı, s. 50.

³⁰ Maria Ivanics, "Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen *tiyış defters*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, 1994, No. 1-2, s. 105-112; Tiyış ıstılahı ve defterleri hakkında bk. Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç, "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tiyış (Tiş)" ve Diğer Terimler", Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Temmuz 2011, C. XXVI, S. 1, s. 277-278.

³¹ A. M. Nekrasov, *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*, <http://portal-credo.ru/site/index.php?act=lib&id=1785>

³² Tiesenhausen, Türkçe, s. 364.

³³ Mihnea Berindei-Gilles Veinstein, "La Tana-Azaq, de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIII-e milieu XVI-e siècle)", *Turcica*, 1976, 8/2, ss. 110-200; Alan W. Fisher, "Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1973, 21/2, s. 162; Don Irmağı'nın denize döküldüğü yerde bulunan Tana (Azak), Rusya'dan köle ve kürk, Türkistan ile Hindistan'dan ipek, baharat ve mücevher getiren kervanların geldiği merkezdi. Altın Orda Devleti'nin sınırları içinde yer alan Kefe'den daha elverişli bir ticaret merkeziydi. Özbek Han, Venediklilerin burada ticaret hakkını 1333'te onayladı. Venedikliler Tana'da bir konsolos, Trabzon'da bir balyos bulunduruyorlarsa da iki kentte de Romanya'daki Venedik yönetimi altında bulunan yerleşimlerdeki gibi bir koloni oluşturamamışlardı. Her iki Venedik yerleşimi de söz konusu topraklardaki egemenlik haklarını asla elinden bırakmayan yerel hükümdar tarafından kiraya veriliyordu. Tana ve Trabzon'daki ticaret istasyonları, Venedik ticaretindeki lüks malların hacmini artırdı. Ancak, dış ticaretlerinin büyük bölümünü hala tahıllar, buğday ve arpanın yanı sıra, tuz ve kurutulmuş balık oluşturuyordu. 1343'te Canibek Han hem Cenevizlileri hem de Venediklileri Tana'dan sürdüğü zaman, yalnız İstanbul'da değil, batıda, Venedik'te bile kıtlık oldu. Bizanslılar, İtalyan gemileri tarafından Karadeniz'den getirilen yıllık erzaka bağımlı hale gelmişlerdi. Venedikliler de Kuzey İtalya'nın en önde gelen mısır pazarı olarak elde ettikleri yoğun kârlara bağımlı bir hale gelmişlerdi. Donald M. Nicol, *Bizans ve Venedik*, Çev. Gül Çağalı Güven, Detay Basım Ltd., İstanbul 2000, s. 282.

imajını güçlendirdi ve ikincisi, harcadıklarını Venedik hükümetinden geri almayı umarak Altın Orda'daki konumunu sağlamlaştırdı³⁴.

Hatunların Siyasete Etkisi

Rusya ve Altın Orda devletleri arasındaki ilişkilerin tarihleri ile ilgili yayınlanmış kaynakların çoğunda hatunların isimleri neredeyse hiç yer almamaktadır. Bu bağlamda genellikle Altın Orda Hanı Özbek'in karısı olan Taydula Hatun ve belki de Kazan Hanlığı'nda Süyüm Bike hatıra gelir. Bu, Doğu Avrupa'nın Müslüman dünyasında, o zaman, kadınların istisnai olarak etkili olduğu anlamına mı gelir? Kırım Hanlığı tarihinin kaynakları şunu belirtmemize izin verir: hayır, bu anlama gelmez, sadece bugüne kadar olan malzemelerin çoğu yayınlanmadan kalmıştır.

Moğol İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Altın Orda'da da hükümdârın ölümünden sonra hatunlar genellikle devletin nâiblik görevlerini yerine getirmişlerdir. En tanınmış kadın nâib olan Kazan Tatarlarından Süyüm Bike, 1549-1551 yılları arasında, Rus saldırılarından kısa bir süre önce, en zor zamanlarda, iki yaşındaki oğlu Ötemiş Giray adına hanlığın yönetimini devralmıştı³⁵. Ayrıca hanların eşlerinin, etkili güç gruplarının yardımı ile oğullarının tahta çıkma şanslarını büyük ölçüde etkileyebildikleri de iyi bilinmektedir. Hatunlar, Cengizî hânedânının taht kavgalarına müdahil oldular. Batu Han'ın kardeşi Togan'ın dul eşi Borakşin Hatun, 1257'de Hülagu b. Tuluy Han'a tüysüz oklar ve kemersiz bir kaftan göndermişti. Ona Altın Orda'nın hükümdarsız kaldığını ve Saray şehrine gelerek tahta çıkmasını bildirmek istedi ise de bu isteği gerçekleşmedi³⁶. Batu Han'ın soyu 1359'da tükendiğinde Taydula, Şeybânîleri Altın Orda tahtına çağırdı ve Hızır, Keldibeg ve Bazarçî'nin üçünden birinin tahta çıkmasını istedi. Taydula evvela Hızır Han'ı Batu Han'ın tahtına oturttu. Fakat Naymanlardan Kutlug Buga adlı bir bey buna karşı çıkınca onu azletti. Sonra Keldibeg'i hanlık tahtına oturttu. Fakat il ona itaat etmeyince Boavul neslinden Bazarçî'yi han yaptılar. Bu defa Ak Hüseyin Harezm ordusunun tamamıyla ittifak edip Ak Köl'e geldi ve Hızır Han'ı han ilan ederek Saray şehri üzerine yürüdü. Saray'da savaş oldu. Bazarçî ve Taydula esir düştüler. Taydula'yı kar kızıağına bindirip, ağzını bağladılar. Toy bir at arabayı alıp kaçarak yollarda savrulmuş gitti. Taydula helak oldu. Hızır Han'ı da Burut adlı oğlu bıçaklayarak öldürdü³⁷.

14. yüzyılda Memlûkluların divânında memur olan el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr* adlı eserinde “*Altın Orda'da Berke ve ondan sonra gelenlerin zamanlarından beri bu diyarın hanlarından sadır olan fermanların çoğuna muttali oldum, bu fermanlarda hatunlar ile emirler şöyle, böyle bir şeyde veya bu yolda bir şeyde elbirliği etmişlerdir*”³⁸ demektedir. Venedik doçuna ve Rus metropolitlerine yönelik Taydula'ya ait bu tür belgeler, Venedik ve Rus arşivlerinde korunmuştur³⁹.

³⁴ Mária Ivanics, “Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in Ihren Nachfolgestaaten”, *Chronica Annual of The Institute Of History University Of Szeged Hungary*, Ed. Lajos Köver, E-Press Limited, Szeged 2011, Vol 1, s. 217 vd.

³⁵ Geniş bilgi için bk. Ahmerov, s. 127-135.

³⁶ Tizengauzen, Rusça I, s. 130.

³⁷ Ötemiş Hacı, s. 61-63.

³⁸ Tiesenhausen, s. 363.

³⁹ Taydula Hatun'un Rus knezi Semen İvanoviç'e verdiği 26 Eylül 1347 tarihli yarlık, Metropolit Feognost'a verdiği 4 Şubat 1351 tarihli yarlık Metropolit Aleksey'e verdiği 11 Şubat 1354 tarihli yarlık söz konusudur. Melek Özyetkin, “Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002; s. 824; Hem diplomatik hem de tarhanlık yarlıklarının ortak üslup özelliklerinden olan *intitulatio* kısmındaki ‘Sözüm’ formülünü, Uygur sivil belgeleri içinde ‘senet’ karşılığında kullanılan *bitik*lerde de tespit edebiliyoruz. Melek Özyetkin, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, *International Journal of Central Asian Studies*,

Diplomatik ilişkiler alanında da hanların aile üyeleri hazır bulunurlardı. Bahçesaray'a gönderilen Rus ya da Polonya-Litvanyalı elçiler, görüşmek için hanların ailelerinin en etkili kadın üyeleri tarafından bizzat kabul edilirdi (Bu hak onlardan 1564'te alınmıştır). Kaynaklardan çıkarılan bilgilerden, 16. yüzyıldaki diplomatik ilişkilerde, muhtemelen Osmanlı etkisinde, hanın anası olan anabiyimin, münasebetlerde ilk eşin rolünü yavaş yavaş üstlendiği söylenebilir. *Anabiyim* unvanına ilk defa 1525'te Rus belgelerinde rastlanmaktadır. *Anabiyim* devlet yönetiminde sıralamada hanın eşlerinin üstünde görülmektedir. Son zamanlarda Rus bilim adamı Nekrasov tarafından kanıtlandığı gibi, *anabiyim*, 16. yüzyılın sonunda "hükümdarın annesi" olarak konumunu yitirdi ve kendine mahsus bağımsız bir statü kazandı. Bu unvan doğrudan hükümdarın annesini işaret etmekten ziyade ona sadık ve üzerinde etkili olan başka birine de verilebiliyordu. II. Gazi Giray Han (1588-1607) kız kardeşi Kutlu Sultan'a *anabiyim* unvanını vermiş ve han her konuda onun tavsiyesine başvurmuştur⁴⁰.

Han ailesinin kadın üyeleri yabancı hükümdârlarla kişisel olarak mektuplaşabiliyorlardı. Han elçilik heyeti gönderdiğinde annesinin, ilk eşinin, bazı durumlarda kız kardeşinin veya kızının temsilcileri de bu heyette bulunabiliyordu. Hanedanın kadın üyelerinin temsilcileri, genellikle sadece protokolda dostane ilişkilerin geliştireceğini güvence altına alacak içerikli mektup götürebilirlerdi. Bu konularda Rus, Polonya, İsveç, Macar ve Viyana arşivlerinde sayısız mektup günümüze kadar muhafaza edilmiştir⁴¹.

Hanedanın kadın üyeleri genellikle, dinî olarak eğitilir, Kur'an okurlardı. Türk dünyasında hükümdârların Mekke'ye hacca gitmesi, dünyevî güçten feragat etmenin zarif bir yolu olduğundan, dinî bakımdan hac ibadetlerini yerine getirmek üzere hanların yerine eşleri veya anneleri hacca giderlerdi. Şevvâl 819 (Kasım-Aralık 1416)'da Deşt-i Kıpçak hükümdârı Edigü'nün eşi Şam'a gelerek, oranın hâkiminden hacca gitmek için izni istemişti⁴². Ayrıca hatunlar dinî veya dünyevî eserlerin meydana getirilmesinde öncülük etmişlerdir. 1561'de Kırım Hanı Sahib Giray Han'ın kızı yüklü bir miktar altın akçe ödeyerek katledilen babasının tarihini yazdırmıştır⁴³. Hatunların, Moğol İmparatorluğu'nun halef devletlerinin geniş kapsamlı faaliyet alanlarındaki rolleri, 16. yüzyıl sonlarına kadar İslâm'ın etkisi altında olsa bile, bozkır gelenekleriyle daha fazla uyduğuna göstermektedir. O zamandan itibaren siyasi etkinlikleri gittikçe kısıtlanmış ve sadece harem yaşantısıyla sınırlandırılmıştır.

Kaynakça

- Acar, S., *Kazan Hanlığı (1437-1552)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İzmir 2011.
- Adiloğlu, A., *Karaçay-Malkar Türkleri Tarihi Edebiyatı Dili*, Turkiston Kutubxonasi-2010.
- Ahmerov, A., *Kazan Tarihi*, Haz. Fatih Ünal, BRC Basım, Ankara 2009.
- Başer, A., "Kırım Hanlığı Tarihinde Mangıt Kabilesi", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. Ed. Yücel Öztürk, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2015, ss. 75-98.

2009, Vol. 13, s. 447 (441-458); Canibek Han ve Berdibek Han'a ait yarlıkların İtalyanca'ya çevirisi Hammer-Purgstall (tarafından yayınlanmıştır (s. 517-522).

⁴⁰ Nekrasov, *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*

⁴¹ Nekrasov, *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*

⁴² Tizengauzen, Rusça I, s. 451.

⁴³ Özalp Gökbilgin, *Târih-i Sâhib Giray Han*, Baylan Matbaası, Ankara 1973, s. 147.

- Berindei, M.-Veinstein, G., “La Tana-Azaq, de la présence italienne à l'emprise ottomane (fin XIII-e-milieu XVI-e siècle)”, *Turcica*, 1976, 8/2, ss. 110-200.
- Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- Croskey, R. M., “The Diplomatic Forms of Ivan III's Relationship with the Crimean Khan”, *Slavic Review*, Summer, 1984, Vol. 43, No. 2, ss. 257-269.
- Derin, D., *Abdülğaffar Kırımî'nin Umdetü'l-Ahbar'ına (Umdetü't-Tevarih) Göre Kırım Tarihi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2003.
- Fisher, A. W., “Azov in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1973, 21/2, ss. 161-174.
- Gökbilgin, Ö., *Târih-i Sâhib Giray Han*, Baylan Matbaası, Ankara 1973.
- Hamdullah Müstevfi-Yi Kazvînî, *Târih-i Güzide*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- Hammer-Purgstall, *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak*, C. S. Hartlebens Verlag, Pesth 1840.
- Hondmîr, *Târih-i Habîbü's-Siyer*, Muhammed Debîr Siyâkî, Çâphâne-i Haydarî, Tahran 1380
- Ivanics, M., “Die Frauen der Khane in der Goldenen Horde und in Ihren Nachfolgestaaten”, *Chronica Annual of The Institute Of History University Of Szeged Hungary*, Ed. Lajos Köver, E-Press Limited, Szeged 2011, Vol 1, ss. 211-220.
- _____, “Die Şirin. Abstammung und Aufstieg einer Sippe in der Steppe”, *The Crimean Khanate between East and West (15th–18th Century)*, Ed. Denise Klein, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2012, ss. 27-44.
- _____, “Entstehung und Quellenwert der krimtatarischen *tiyiş defters*”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47, 1994, No. 1-2, ss. 105–112
- İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.
- Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Çev. Besim Atalay, TDK, Ankara 1998.
- Moğolların Gizli Tarihi I*, Çev. Ahmet Temir, TTK, Ankara 1995.
- Muineddîn Natanzî, *Müntehâbü't-Tevârih-i Muînî*, Neşr. Merkez-i Tahkikât-i Râyâne-i Kâime-i İsfahân, www. Ghaemiyeh.com, s. 77.
- Kafalı, M., “Cuci Ulusu'ndaki İl ve Kabilelerin Siyasi Roller ve Ehemmiyetleri”, *İÜEF Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ekim 1971, ss. 99-110.
- Nicol, D. M., *Bizans ve Venedik*, Çev. Gül Çağalı Güven, Detay Basım Ltd., İstanbul 2000.
- Nur, R., *Türk Tarihi*, V, Haz. E. Kılıç, Toker yayınları, İstanbul 1979.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 2011.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-Nâme*, Haz. İlyas Kemaloğlu, TTK, Ankara 2018.
- Öztuna, Y., *Devletler ve Hanedanlar*, T. C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.
- Özyetkin, M., “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, *International Journal of Central Asian Studies*, 2009, Vol. 13, ss. 441-458.

- Özyetkin, M., “Altınordu Hanlığı’nın Resmî Yazışma Geleneği”, *Türkler*, VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Paşaoğlu, D. D., “Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin Mirzalar”, *AÜ Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2014, C. XXXIII, ss. 147-190.
- Rashiduddin Fazlullah, *Jami 'u't-tawarikh. Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. Trans. W. M. Thackston, Ed. By Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin, Harvard University Press, 1999.
- _____, *Câmiü't-tevârih*, Neşr. Muhammed Rûşen-Mustafa Mûsevî, Çâphâne-i Kuteybe, Tahran 1373 hş.
- Samoyloviç, A. N., “Kırım Tatar Yarlıklarında “Tiyiş (Tiş)” ve Diğer Terimler”, Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Temmuz 2011, C. XXVI, S. 1, ss. 277-278.
- Smirnov, B. D., *Krimskoe Hanstvo*, Biblioteka Univers, Petersburg 1887.
- Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2013.
- Tiesenhausen, W. De., *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, Çev. İsmail Hakkı İzmirli, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Tizengauzen, W. De., *Sbornik Materialov Othocyaşihsiya k İstorii Zoloyot Ordı*, II, Akademii Navk SSSR, Moskova-Leningrad 1941.
- Vasary, I., *Cumans And Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185-1365*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Vasiliev, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Tevabil Alkaç, ALFA BasımYayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul 2016
- Zaytsev, I. V., “The Structuren of the Giray Dynasty (15th-16th centuries): Matrimonial and Kinship Relations of the Crimean Khans”, *Kinship in the Altaic World: Proceedings of the 48th Permanent International Altaistic Conference Moscow 10-15 July 2005*, ed. E. V. Bojkova-R. B. Rybakov, Harrossowitz Verlag, Wiesbaden 2006.
- Nekrasov, A. M., *Jenşini Hanskogo Doma Gireev v XV-XVI vv.*, <http://portal-credo.ru/site/index.php?act=lib&id=1785>
- Fehner, M. V., *Torgovlya Russkogo Gasudarstva so Stranami Vostoka v XVI veke.*, İzdanie Gosudarstvennogo İstoriçeskogo Muzeya, Moskva 1952.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 27.07.2022

Makale Kabul | Accepted: 20.12.2022

Atıf | Cite as: Mehmet Akif Erdoğan, "A Myth About the Emergence of the Qaramanid Dynasty as Reflected in the Ottoman Sources", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 12-21.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1149545>

A MYTH ABOUT THE EMERGENCE OF THE QARAMANID DYNASTY AS REFLECTED IN THE OTTOMAN SOURCES

Mehmet Akif ERDOĞRU*

Abstract

The issue of when and how the Qaramanid dynasty or tribe that founded the Qaramanid state came to Anatolia is still an unsolved historical problem. The view put forward by famous Turkologist the late Fuat Köprülü (1890-1966) in 1922 remains largely valid. This issue will remain unresolved unless a new source work is released. The general view was that the Qaramanid tribe, belonging to the Afshar branch of the Oghuzs who escaped from the Mongol invasion, came to the Shirvan or Arran region of Azerbaijan. From here they came to Ermenak by way of Sivas. It was claimed that the Babai uprising of Sivas had an impact on the establishment of the Qaramanid State. In the middle of the thirteenth century, the Qaraman tribe began to act independently in Ermenak, which was situated in the Seljuk-Armenian border (uc), under the leadership of Qaraman Bey. Their relations with the Mongols, Armenians and Seljuk sultans were not regular. They have dealt with plunder in the region. When Qaraman Bey captured the fortress of Ermenak from the Armenians, he turned this place into a political center. Later he captured the town of Laranda.

Seljuk, Arab and Armenian historical sources related to this subject have been extensively studied by scholars. Whether the information given by the Mamluk historians about the Qaramanids is reliable or not is an issue that needs to be addressed separately. Ottoman chroniclers such as Mustafa Ali, Ruhi, Müneccimbaşı, Kâtip Çelebi, Hayrullah Efendi, Hezarfen Hüseyin Efendi, Cenabi, Rustem Pasha and Müneccimbaşı also contemplated the emergence of the Qaramanid dynasty. However, these sources are problematic in terms of historical methodology, since they are of late date. As a matter of fact, Fuat Köprülü did not take these sources into account. Most likely, these are just a compilation. The information in the Şikari History, the official history of the Qaramanids, and the information given by Ottoman chroniclers do not match with each other. In this article, we are at least publishing these texts about the Qaramanids. The problem unfortunately remains unresolved.

Keywords: Qaramanids, Ermenak, Avsar, Seljuks, Qaramanoghullari, Oghuzs.

---

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aerdogru@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0647-519X.

OSMANLI KAYNAKLARINA YANSIDIĞI KADARIYLA KARAMANLI HANEDANININ ORTAYA ÇIKIŞINA DAİR BİR EFSANE

Öz

Karaman Devletini kuran Karamanlı hanedanının veya boyunun Anadolu'ya ne zaman ve nasıl geldiği konusu, halâ çözümlenememiş tarihsel bir problemdir. Ünlü Türkolog merhum Fuat Köprülü'nün (1890-1966), 1922 yılında ileri sürdüğü görüş, büyük ölçüde geçerliliğini halâ korumaktadır. Yeni bir kaynak eser çıkmadığı sürece, bu sorun, çözümlenmeden kalacaktır. Genel görüş, Moğol istilasından kaçan Oğuzların Afşar şubesine mensup Karamanlı boyunun Azerbaycan'ın Şirvan veya Arran bölgesine geldikleridir. Buradan da Sivas yoluyla Ermenak havalisine gelmişlerdir. Sivas'ta çıkan Babaî ayaklanmasının, Karaman devletinin kurulmasında tesiri olduğu ileri sürülür. On üçüncü yüzyıl ortalarında Selçuklu-Ermeni uc bölgesi olan Ermenak'ta, Karaman Beyin riyasetinde, Karamanlı aşireti bağımsız davranmaya başlamıştır. Bunların, Moğollar, Ermeniler ve Selçuklu sultanlarıyla ilişkileri düzenli değildir. Onlar, bu bölgede, yağma ve talan ile uğraşmışlardır. Karaman Bey, Ermenak'ı Ermenilerden alınca, burayı siyasi bir merkez haline getirmiştir. Daha sonra Larende'yi ele geçirmiştir. Bu konuyla ilgili Selçuklu, Arap ve Ermeni kaynakları, büyük ölçüde incelenmiştir. Karamanlılar hakkında Memluklu tarihçilerinin bu konuda verdiği bilgilerin güvenilir olup olmadığı ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Mustafa Ali, Ruhi, Münecimbaşı, Kâtip Çelebi, Hayrullah Efendi, Hezarfen Hüseyin Efendi, Cenabi ve Münecimbaşı gibi Osmanlı vakanüvisleri de, Karamanlı hanedanının ortaya çıkışı üzerine kafa yormuşlardır. Ancak bu kaynaklar, geç tarihli olduğundan dolayı, tarih metodolojisi açısından sorunludur. Nitekim ünlü makalesinde Fuat Köprülü bu kaynakların çoğunu dikkate almamıştır. Ancak, Osmanlı tarihçilerinin, bu konuyu nasıl algıladıklarını göstermesi açısından, bu metinler önemlidir. Bu konudaki Osmanlı metinlerinin, kaynağı da belirsizdir. Büyük ihtimalle, bunlar bir derlemeden ibarettir. Karamanlıların resmi tarihi Şikarî Tarihi'ndeki bilgiler ile Osmanlı tarihçilerinin verdikleri bilgiler birbiriyle uyumsuz. Biz bu makalemizde, en azından, Karamanlılarla ilgili bu metinleri bir araya getirerek yayınlamaktayız. Yukarıda belirttiğimiz gibi, sorun, ne yazık ki çözümlenmeden kalmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karamanlılar, Ermenak, Avşar, Selçuklular, Karamanoğulları, Oğuzlar.

How and when the Qaramanid dynasty who founded the Qaramanid state¹, which was a Turkish-Islamic state that dominated Central Anatolia and the Taurus Mountains between 1256-1264 years, emerged on the stage of history was an unsolved historical problem². The famous Turkologist the late M. Fuat Köprülü (1890-1966) brought this problem to the agenda for the first time in September, 1922. In his article titled Anadolu'da İslam (Islam in Anatolia), he argued that that it was necessary to take into account the Babai movement (the Sufi influence) in the establishment of this state³. In another article Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar (Notes on the History of Anatolian Principalities) first published in 1928, he gave more information on this subject, based mainly on Aksarayî Tezkiresi and Ibn Bibi, famous Seljuk chronicler. He did not pay attention the view of Halil Edhem (1861-1938) who was an Ottoman conservative politician, archaeologist and writer, on the Qaramanids sufficient. He argues that it was necessary to seek an ethnological element in the establishment of the Qaramanids. In

¹ The Qaramanids describe themselves as a state in the inscriptions. See. Mehmet Akif Erdoğan, 'The Titles and Epithets Received by the Qaramanids According to the Inscriptions', *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 16, Spring 2022, Konya, pp. 109-124. The definition of the Qaramanids as a principality is related to the ideology of the Republic of Turkey.

² In my article, Ottoman texts about the emergence of the Qaramanid dynasty were examined. Since a new contemporary source text has not emerged, the opinions put forward on this subject by Turkish historians have been expressed in general.

³ Fuat Köprülü, 'Anadolu'da İslamiyet', *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 2/4, September 1338, p. 56.

1928, he says ‘unfortunately, the information about the emergence of the Qaramanids is still very confused and ambiguous (Karaman Oğullarının mübadisine ait malumât, maalesef, henüz çok karışık, mübhemdir)’. He claimed that ‘the Qaramanids were from the Qaraman tribe of the Salur branch of the Oghuzs’. He put forward the following views in summary: ‘After the capture of Ermenak and its environs in 1228 by Anatolian Seljuk Sultan Alaeddin Kaykubad, the Turkmen tribes were settled here. Among them, there were many who belonged to the Qaramanid tribe. Nure b. Sadeddin, who grew up among Turkmens, has entered the sect of Babai. He gained religious influence over the Turkmens. His son Qaraman Bey established a kind of autonomous administration by taking over some places taken from the Christians. Anatolian Seljuk Sultan IV. Qılıç Arslan conferred Ermenak Principality (Beylik) to Qaraman Bey. Qılıç Arslan tolerated him, despite his looting. Qaraman Bey was a Turkmen who carries coal to Laranda, he was not of Armenian origin. Because Ibn Bibi, who took a deliberate stance against them, calls them Kharijites (Khawaric), he would write if Qaraman Bey was an Armenian’⁴. Although nearly a hundred years have passed since Köprülü’s ideas, this problem has not been solved yet. It should be noted that his students in general have also repeated his views on this issue. The Turkish historian the late Faruk Sümer (1924-1995), a follower of Fuat Köprülü, basically repeats Köprülü’s view on this issue. He writes that the Avşar (or Afşar) tribe, to which the Qaramanids belonged, was settled in Arran of Azerbaijan before the Mongol invasion, then migrated to the Sivas region of Anatolia due to the Mongol invasion, and came to the Ermenak region after the Babai Rebellion. He states that the region of Ermenak was conquered by Anatolian Seljuk Sultan I. Alaeddin Kaykubad in 1225⁵. The start of the struggle between Sultan Izzeddin Kaykavus and Rukneddin Qılıç Arslan and the Mongol commander Baycu’s defeat of the Seljuk army in 1256 provided a great autonomy to these Turkmen living in the uc region (Seljuk-Cilicia front, especially Ermenak) and their political importance increased even more. He sees the emergence of the Qaraman Bey in the Ermenak-Mut region as part of these developments and argues that he probably died in 1263. According to him, Qaraman Bey was also a supporter of Izzeddin Kaykavus, like many Turkmen emirs. Nure Sofi, Qaraman Bey’s father, was a disciple of Baba İlyas, who was a non-Sunni Turkmen Sheikh who rebelled against the Anatolian Seljuk state in 1240 and the Sheikh who spread the sect of Vafaiyya in Anatolia. He was more concerned with religious matters than with state affairs. Thinking that he would protect the Seljuk uc against the Cilician Armenians, Qılıç Arslan gave the principality to Qaraman Bey in 1261. Qaraman Bey committed robbery and attacked the regions of Gülnar and Silifke. He took many castles in this region and died in 1263⁶. The only difference between Sümer and Köprülü was that he claims that the Qaramanids belong to the Avşar tribe of Oghuzs. I can say that the views put forward by Faruk Sümer regarding the emergence of the Qaramanids are basically those of Köprülü. The view of famous Ottomanist the late İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977) on this subject was based mainly on the view of Köprülü. As the only difference from the opinion of Köprülü, he says that the Qaramanids and the Qaraman tribe were belong to the Afşar tribe of Oghuzs⁷. The late Şehabettin Tekindağ (1918-1983) from Istanbul University, who prepared his doctoral thesis on the Qaramanids, says that there was disagreement about the way and when the Qaraman tribe came to Anatolia. According to him, the Qaraman tribe escaped from the Mongol invasion and came to Shirvan

---

⁴ Fuat Köprülü, ‘Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar’, *İzmir Araştırmaları Dergisi*, 3, Latinized by M. Akif Erdoğan, İzmir 2016, pp. 92-93. Today, it has been proven that the Qaramanids belonged to the Afşar tribe of the Oghuzs, not Salur.

⁵ Faruk Sümer, ‘Karaman Oğulları’, *EI*, vol. IV, second edition, Leiden 1997, p. 619.

⁶ Faruk Sümer, ‘Karamanoğulları’, *DIA*, vol. 4, İstanbul 2001, p. 209.

⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Turkish Historical Society publication, 2. Edition, Ankara 1969, p. XIII.

of Azerbaijan. Citing Mamluk chronicler Ayni (Ikd al-cuman) as a source, he writes that this tribe was settled in the location of Kamyş, around Ermenak⁸. French historian Claude Cahen (1909-1991), not a student of Köprülü, argues that before the Mongol invasion, the relationship between Babai, a religious-social movement in Anatolia in 1240, and the establishment of the Qaraman Principality and Muslim mystic Hacı Bektaş (d.1271) was a fundamental problem⁹. When and how the Qaramanid dynasty came to the region of Ermenak and their origin is still a mystery. In addition, as I mentioned above, how this dynasty or tribe came to the stage of history has not been resolved yet.

Dr. Sara Nur Yıldız, who has taken up this issue again in recent years, argues that the issue of how the Qaramanid family came to Ermenak and how they made it their center is obscure. According to her, there was no contemporary record of when this family was settled in the town of Ermenak. She re-evaluates the available information on this subject in her unpublished doctoral thesis, *Mongol Rule in the Thirteenth Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, in the light of original contemporary sources. She states that the date of 1228 put forward by Fuat Köprülü is unfounded. Unlike Köprülü, she states that such a date does not exist in Ibn Bibi who was an official Seljuk chronicler. Köprülü received this information not directly from Ibn Bibi, but from Cami al-Duvel by Müneccimbaşı. She does not accept the information given by Müneccimbaşı because it was not a contemporary source. Moreover, in the original texts of Ibn Bibi, there was no such date or record as stated by Müneccimbaşı. She says that Müneccimbaşı, who says that the word Qaraman was a derivation from Qamareddin, used folk etymology. According to her, the Şikari History (Karamannâme) was a source based on oral tradition created in the second half of the 16th century and cannot be accepted as a reliable source on this subject. According to her, his expression on this subject was also mythological.

Another point that Sara criticizes was that the Qaramanid family was not settled in the vicinity of Ermenak as a result of the settlement policy of the Anatolian Seljuks. She writes that this family came to the Seljuk-Armenian front between 1240-1250 years and that this family was named for the first time by Ibn Bibi because of the Cimri Event in 1277. Sara states that there was no satisfactory information on this subject in the Smybat Chronicle, which was a contemporary Armenian source. By stating the views of English historian Keith Hopwood (1946-) and archeologist William Mitchell Ramsay (1851-1939), Sara concluded that this issue remains a mystery¹⁰.

Indeed, Dr. Sara Nur Yıldız looks at the perspective of a sound historical methodology and source critique, and critically examines the information previously given by previous historians. It is impossible not to agree with her solidist view. The general theory about the arrival of the Qaramanid family in Ermenak was that as a result of the Mongolian abscess in the East. The Mongol divisions (tümens) pushed a large number of Turkmen to the Cilician-Seljuk uc (border) in the 1250s, and problems arose in the possession of the plateau. This issue was tried to be explained by the population pressure in the region.

Some Ottoman chroniclers wondered about the origins of the Qaramanids and made compilations about them. Undoubtedly, these texts cannot be used as a source because they are not contemporary in terms of historical methodology. One of them, Mustafa Ali, the famous

---

⁸ M. C. Şehabeddin Tekindağ, 'Karamanlılar', *İslam Ansiklopedisi*, 6, Eskişehir 1997, second edition, p. 316.

⁹ Claude Cahen, 'Baba'I', *El*, vol. 1, second edition, Leiden, pp. 843-844.

¹⁰ Sara Nur Yıldız, *Mongol Rule in the Thirteenth Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, unpublished doctoral thesis, The University of Chicago, Department of Near East Languages and Civilizations, 2006, pp. 388-410. I thank Sara for sending me the pdf of her thesis.

16th century Ottoman chronicler, in his *Füsul-ı Hall ü Akd and Kühn al-Ahbar*, says that it was not known how the Qaramanids arose and whether they were sons of kings (ebna-yı mülük) or outsiders (harici). According to his text, published for the first time by Necdet Sakaoglu¹¹ in 2005, ‘in 1268, when III. Kayhusrev ibn Qılıç Arslan was the sultan of Anatolian Seljuk, Qaraman Bey captured the Ermenak fortress by deception’. He says that Ermenak fortress was taken from the Varsak Infidels, a great nomadic confederation of Taurus Mountains. Ottoman chronicler Mustafa Ali says that he got this information from the History of Ruhi. However, there was no such passage in the History of Ruhi¹². Since Ruhi was an Ottoman chronicler, his chronicle cannot be accepted as a primary source on this subject. His chronicle covers event up to 1511 years. Ottoman chronicler Ruhi (d. 1522) only says that the Qaramanids and the Ermenak bandits would come out of Ermenak to oil the region. To prevent this, the Mongolian lords used to live in Laranda. He also says, 'The Qaramanids captured Laranda with the help of the people of Damascus'.

Other Ottoman chroniclers who wrote texts on this subject were the 17th century Ottoman encyclopedist Kâtip Çelebi¹³ (d. 1657) and the 17th Ottoman encyclopedist Hezarfen Hüseyin Efendi¹⁴ (d. 1691). It seems that both of them quoted this text from either Ottoman chronicler Mustafa Ali or Ruhi. These texts are unfortunately not supported by Ibn Bibi and Aksarayi. Moreover, many mistakes were made during the transmission of these texts. These texts can show the viewpoint of the late Ottoman chroniclers towards the Qaramanids. Fuat Köprülü does not consider the records in the History of Cenabî (al-Aylam al-zahir), a 16th century Ottoman chronicle, written in Arabic, and the relevant passage in his History, written by Hayrullah Efendi (1818-1866), reliable. The mythological information about the first appearance of the Qaramanids is also available in the History of Rustem Pasha, an Ottoman chronicle 16th century¹⁵. According to it, in summary, ‘a group of Turks fled from the Mongol invasion and settled around Ermenak. They got on well with the Infidel of Varsak, thinking that they would be harmed by them. There was a fair of the Infidels. When the Infidel of Ermenak went to this fair, they captured the fortress of Ermenak by cheating’.

As a result, the source of the Ottoman records is unknown. These are compilations made by Ottoman chroniclers just out of curiosity. Using them to explain the origins of the Qaramanids poses problems for historical methodology. I think it would be more accurate to consider this only as mythological information. I think it looks like this issue will remain unresolved unless a new resource comes out

Additional Texts

(Kâtip Çelebi, Cihannüma, The Müteferrika edition, Istanbul, p. 614)

In the past, Muslims looted the region of İçel and took some of their places. Then, since the Seljuk family, when Kutulmuş invaded Turkey, they made Konya the capital. During the reign of Alaeddin Kaykubad, one of the Seljukids, Sultan Alaeddin believed in Nure Sofu, who was affiliated with a religious order (sahib-i süluk). It is reported that a group of Turks escaped from the Mongols and settled around Ermenak. Their chiefs were called Nure Sofu. This person had many children. They called his eldest son, Qaraman. One day there was a fair of the infidels.

---

¹¹ *Karamanname*, pp. 43-45.

¹² Halil Erdoğan Cengiz, Yaşar Yücel, ‘Ruhi Tarihi’, *TTK Belgeler*, XIV/ 18, Ankara, 1989-1992, pp.359-472.

¹³ Katip Çelebi, *Cihannüma*, The Müteferrika edition, İstanbul, p. 614

¹⁴ Hezarfen Hüseyin Efendi, *Tenkih-i Tevarih-i Müluk*, Paris copy, pp. 118-119, dated 24 Shawwal 1083 (12 February 1673)

¹⁵ İnan, Göker (ed.), *Matrakçı Nasuh, Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Tarih-i Al-i Osman (İnceleme-Tenkitli Metin)*, İstanbul 2019, pp.109-110.

The personals of the Silifke castle went to this fair. Meanwhile, the Qaramanids came together and argued among themselves that for a long time we obeyed and gave tribute to these infidels. We had an opportunity today. Wearing their clothes, they came near the castle of Silifke and covered their bodies as it was a rainy day. Those in the castle did not know this. The Qaramanids entered the castle and conquered it. Later, they reported this situation to Sultan Alaeddin. Sultan Alaeddin requested that this castle be given to his son, because his son would fight the infidels in this region. When this news came to Sultan Alaeddin, he was very happy and he gave the administration of this region to him (Qaraman). When Qaraman arrived in Silifke, he started to fight in this region and conquered some places. When Sultan Alaeddin saw this, he loved Qaraman very much and gave him (the town) of Laranda. He gave him the rank of emir al-umera (leader of Islamic military commanders). In this century, the Ottoman family appeared. Then, when the Seljuk state collapsed, the Qaraman family captured these regions. Then, during the reign of Sultan Mehmed Han the Conqueror, Pir Ahmed who was the eldest of them, Sultan Mehmed took into account his opinion in some works. Mehmed the Conqueror took these regions from the Qaramanids in 871 (1467).

-II-

An Ottoman text on the history of Qaramanids from Hezarfen Hüseyin Efendi, *Tenkih-i Tewarih-i Müluk*, the Paris Copy, folio: 235-237, pp. 118-119). 24 Shawwal 1083 (text dated 12 February 1673).

Part: Description of some states

Maliks in Turkey

Now the phrase the provinces of Qaraman, Germiyan, Saruhan, Hamidili, Tekeili, Karasiili, Turgudili, Zulkadirlü and Kızıl Ahmedlü, Aydın, Menteşe, İzmiröglu, Qazı Burhaneddin who have Sivas and the homelands of Ramazanoğulları, which is famous in the Anatolian province, is actually included in the Ottoman state. But no one knows when their first rulers arose and whether they were sons of the king or outsiders. In 666, when Kayhusraw bin Qılıç Arslan was the sultan of the Seljuk State (mülk-i Yunan), Qaramanoğlu Mehmed Bey rebelled and captured the city of Konya. In other words, during the reign of Sultan Alaeddin, the Turkish people escaped from the Tartar tribe and settled in the vicinity of the town of Ermenak. This people had a leader named Nure Sofu. They called his eldest son Qaraman. One day, he raided the infidels gathered at the fair and killed them all. He dressed his people in their clothes and entered the fortress of Ermenak in the dark of night, as if an unbeliever came from the fair. He captured the fortress of Ermenak with this trick. After this incident, Nure Sofu girded her son Qaraman with a robe and a sword. He gave the sanjak of Ermenak to Qaraman. He was sited sometimes in Ermenak and sometimes in Taşili. Later, when his time came, Qaraman died. His son, Mehmed, succeeded his father. After a long time, the incident of the Sultan of Egypt came to Turkey. The aforementioned Mehmed took a person named Cimri Harici as a vizier and in this turmoil he took the city of Konya and expelled Kayhusraw from the province. However, the aforementioned Kayhusraw's vizier named Sahib Şemseddin Cuveyni attacked with soldiers and defeated Qaramanoğlu. He caught Mehmed Bey and his vizier and killed them. In other words, this was easily done to Mehmed in 677. The Qaramanid family left a son named Mahmud in the cradle. When he grew up, he became a gentleman to Ermenak. Later, he died in 707. Instead, Yahşi prevailed. In fact, some historians wrote that the Qaramanids wrote Mahmud's name as their father in their signatures, since they accepted that they were affiliated with Mahmud. However, in the *History of Melik Müeyyedi*, it is written that while Nure Sofu was a person of Armenian origin, he became a Muslim, chose the path of the Sufis, then became famous for his asceticism and distanced the people from him. One of

his sons, named Qaraman, escaped and became the person in charge of Sultan's horses (emir-i ahur) to Sultan Alaeddin. Then, Nure Sofu lived for a time in the province of Varsak. While the castle of Silifke was still in the hands of the infidels, Qaraman became one of the people who entered the castle and made friendship with the castle commander. One day, he made a plan with his subordinates and entered the castle of Silifke. He found an opportunity and killed the castle commander and conquered Silifke. Sultan Alaeddin was pleased with this and gave the Silifke government to his adopted son Qaraman. In addition, he sent him an official document (temessük), in which it was written that the places he would conquer would belong to him. Qaraman became famous for its savagery. He conquered many places. Sultan Alaeddin, in his last years, added Laranda to his ensign. According to some, he even took Qaraman as a groom. Then, when the Seljuk state collapsed, Amir Qaraman became like a commander to other beys and made Konya the capital. He gave a sermon in his own name and issued coins. He got his wish. He died after a while. His son Alaeddin took the throne instead of his father. In his first years, when one of the military commanders Hamza b. Firuz told Murad I that Alaeddin had rendered military services in the conquest of Teke, Murat I gave him the sancak of Sofia in the Rumelia. He even married the sister of Murad I.

Parable

When the aforementioned Alaeddin (Mehmed b. Ali) became the owner of coins and sermons, he took the path of his father and began to make some promises. In 792, Bayezid Han the Lightning made a military expedition against him. He was defeated and captured during the war. He transferred his politics to Timurtaş Bey¹⁶ to deal with him. His sons, Mehmed and Mustafa, were sent to Bursa in prison. His hometowns Bursa, Konya, Aksaray and Kayseri were conquered by (the Ottomans).

Parable

After serving twelve years in prison, he (Mehmed b. Ali) was mercifully released from prison and his hereditary state was given to him. However, he did not stand on his own. When Sultan Mehmed was at war with his brother Musa in the Balkans, he attacked Konya, saying that sedition is obligatory. The Bey of (Konya) made an agreement with the notables of Konya, stood against him, defeated his soldier, and captured himself and his son, Mustafa. However, after they came to the Ottoman state, they were released, with the favor of the Islamic clergy, on the condition that they would not revolt after that. Later he died. Later, his hereditary state was left to İbrahim Bey. He ruled for forty-four years, from 825 to 869, as he was the fairest and wisest of this clan. Even he died. Ishak Bey, the eldest of his six children, took the throne. His other children were given the Ottoman Elite (müteferrika). Later, when the Ottomans sent soldiers, Ishak was defeated. The Qaraman Government (hükümet-i Yunan) was conferred on his brother, Ahmed, (by the Ottomans). Not all Qaramanids kept their promises to the Ottomans. While they were in friendship by taking girls from the Ottomans and giving girls to the Ottomans, when the Ottoman Sultan went to war with the infidels, they did not stand alone and did harm and evil against the Ottomans. (The Ottomans) captured them many times, but after taking their promises and the word, they released them again. When the conqueror of Istanbul (Constantinople), Sultan Mehmed Han the Conqueror, ascended the throne, all their provinces were captured. The fact that they did not keep their word and drew the sword against the Muslims caused their state and organizations to be dismayed.

---

¹⁶ Timurtaş, son of Qara Ali Bey, was an Ottoman vezir of Murad I, Ottoman Sultan. He died in 1404 (Franz Babinger, 'Timurtaş Oghulları', *EI*, vol. 10, second edition, Leiden, 2000, p. 528)

-III-

Hezarfen Hüseyin Efendi, Tenkih-i Tevarih-i Müluk, Paris nüshası, yaprak: 235-237, s. 118-119). 24 şevval 1083 (12 Şubat 1673 tarihli metin).

Fasl fi beyan-ı bazı düvel

Müluk der vilayet-i Rum

Hafi olmaya ki halâ Anadolu vilayetinde meşhur olan vilayet-i Karaman ve Germiyan ve Saruhan ve Hamidili ve Teke İli ve Karasi ili ve Turgud İli ve Dulkadirlü ve Kızıl Ahmedlü ve ebna-yı Ramazan memleketleri ve Aydın vilayeti ve Menteşe ve İzmiroğlu ve Sivas sahibi Kadı Burhaneddin vilayetleri ki bilfiil memalik-i husrevaniye cümlesi dâhildir lakin evvel-i hâkimleri (hükümetleri) ne tarih ile zuhur etdikleri ve kendüleri ebna-yı mülukdan midür yoksa haricden midür kimesnenin malumu değildir imdi tarih-i hicretin 666 yılında ki Keyhusrev ibn Kılıç Arslan padişah-ı mülk-i Yunan idi ol asrda Karamanoğlu Mehmed Bey huruç edüp Konya'yı aldı yani Sultan Alâeddin zamanında Etrak taifesi Tatar kavmi şerrinden kaçıp Ermenak civarında yerleşmişler idi ol taifenin Nuri Sufi nam bir bellü başlusı var idi en büyük oğluna Karaman derlerdi bir gün panayırdan cem' olan küffarı nagah basup cümlesini kılıçdan geçirdi ve onların libaslarını kavmine giyirüb karagusunda panayırdan küffara gelür üslubunda kalaya gidiler ve bu hile ile Ermenak Hisarını aldı badehu Nure Sufi oğlu Karamana hilat ve kılıç kuşadı Ermenak sancağını Karamana verdi gâh anda gâh Taşili'nde sakin olup bade zaman eceli gelüp Karaman fevt olup oğlu Mehmed Bey babası yerine geçdi nice rüzgârdan sonra Sultan-ı Mısır Rum'a gelmek fetreti vuku buldı mezbur Mehmed Bey Cimri Harici nam şahsı vezir edindi ve ol fetret içinde Konya'yı alup Keyhusrev'i vilayetden sürdi çıkardı lakin mezbur Keyhusrev'in Sahip Şemseddin Cüveyni nam veziri leşkeri çeküb Karamanoğlunu sıdı kendüyi ve vezirini dutup öldürdi yani 677 tarihinde mezbura bu müyesser olup Karamanoğlu'nun beşikde Mahmud nam bir oğlu kaldı büyüdükde ol dahi Ermenağ'a bey oldu aher 707'sinde öldü fevt olup anın da yerine Yahşi hâkim oldu hatta Karamaniler imzalarında pederi yazdıkları ol Mahmud'a intisablarına binaendir deyü bazı müverrihler yazmışlardır amma Tarih-i Melik Müeyyedi'de Nure Sufi Ermeniyyü'l-asl bir şahs iken Müslüman olup sufiiyyun tarikine süluk etdi badehu zühd ü salahla namdar olmağın halkı kendüden bait eyledi mezburun Karaman nam bir oğlu kopdı giderek Sultan Alaeddin'e emiri ahur oldu pes Nure Sufi bir zaman Varsak vilayetinde sakin olup Silifke kalası henüz küffar elinde iken zabiti ile dostlaşub kalaya girüp çıkar makulesi olmağın bir gün müridleri ile ittifak edüb kalaya girdi bir fırsatla hâkimini öldürüp Silifke'yi feth etdi Sultan Alâeddin hazz edüb oğlu Karaman'a Silifke hükümetini verdi ve minbad ne yer fethederse kendünün olsun deyü temessük gönderdi ol dahi bahadırılığla şöhret bulup nice yerler feth etdi giderek Sultan Alaeddin Larende'yi anın sancağına zamime kıldı bazıları kavlince gögegü dahi edindi sonra al-i Selçuk münkariz oldukda Emir Karaman sair beylere başbuğ gibi olup Konya'yı payitaht edindi hutbesini okudup sikkesini burudup kamran oldu bade zaman kendisi vefat eyledi oğlu Alaeddin babası yerine cülus kıldı amma evail-i halinde ve ümeradan Hamza bey Firuzun arz edüb Teke İli fethinde yoldaşlıkda bulunduğın bildirmeğın Sultan Murad-ı Kadim kendüye Rumeli'nde Sofya sancağını vermiş idi hatta hemşiresini taht-ı nikâhına almış idi

El-kıssa

Mezbur Alâeddin sahib-i sikke ve hutbe oldukda babası tarihini dutup bazı ahde başladı 792 tarihinde Yıldırım Bayezid Han üzerine vardı esna-yı cenkte münhezim olup tutdı ve siyasetini Timurtaş beye ısmarlayup hakkından gelindi oğulları Mehmed ve Mustafa habs ile Burusa'ya gönderildi ve memleketleri Konya ve Aksaray ve Kayseriye feth olundu

El-kıssa

On iki sene hapis çekdikten sonra yine terahhum olunup Mehmed b. Ali hapisten itlak ve mülk-i mevrusı erzani görüldü lakin tek durmayup Sultan Mehmed b. Bayezid karındaşı Sultan Musa ile Rumelinde mukabil oldukda müfsid-i mezbur farzdır deyü Konya üzerine geldi mirliya olan Bey ayanı vilayet ittifakı ile karşı çıkup askerini soyup kendini ve Mustafa nam oğlunu esir ettiler lakin Der-i Devlete geldiklerinden sonra ulema iltimasıyla minbad isyan etmemek üzere salıverildiler badehu ol vefat etdi badehu mülk-i mevrusı İbrahim Beye yetdi bu zümrenin eâdili ve eâkılı olmağın 825 tarihinden 869 tarihine dek kırk dört yıl aldı verdi ol dahi fevt olup altı evladının büyüğü İshak Bey hâkim oldu sair evladına Dergâh-ı Ali müteferrikalığı verildi badehu Der-i Devlet'ten asker koşulmağıyla İshak münhezim olup hükümet-i Yunan biraderi Emir Ahmed Beye tevcih olundu ve bilcümle evlad-ı Karaman ahidlerine durmayup al-i Osmandan kız alup ve kendüler onlara kız verüp ülfet üzere iken heman ki padişah-ı İslam küffara gazaya giderdi onlar tek durmayup hasaret ve şenaet ederler idi nice nice ele getürdiler yine aldırmayup ahd ü guft ile yine salıverirler idi vakta ki Sultan Mehmed Han İstanbul fâtihi tahta cülüs etdi umumen vilayetleri feth ü zabt olundu mezburunun nakz-ı ahd edüb Müslümanalara kılıç çekmeleri zeval-i mülk ü devletlerine sebep oldı

-IV-

Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, Müteferrika tabı, p. 614.

Sabıkâ mezkûr olan İçel ki ehl-i İslam gâh garet gâh bazı yerlerin alub çak al-i Selçukiyeden berü Kutulmuş Rum vilayetini istila etdikde Konya'yı taht etmişlerdir anlardan Alaeddin Keykubad asrında bir sofu ismi Nure sahib-i süluk olmağla Sultan Alaeddin ona itikad etmişdir nakl ederler ki Etrakden bir taife Moğoldan kaçub Ermenak civarında mütemekkin olub ekib biçüb öşrünü kefereye verirler idi bunların reislerine Nure Sofu derlerdi ve bu nasaranın evladı çok olub büyük oğluna Karaman derlerdi bir gün keferenin panayırı olup Silifke kalasının halkı ol panayıra çıkdılar ol esnada Karamanîler müctemi olub müşavere etdiler ki niceye dek bu kâfirlere itaat edüb haraç verelim bugün fırsatdur kâfirleri kırub dahi libaslarını giyüb kal'a kurbüne gelüb ittifaken yağmurluca gün olmağla örtünüb bürünmüşler idi kal'ada olanlar bunları bilmeyüb kal'aya koyulub feth etdiler badehu Sultan Alaeddine ilam eyledi ve reca eyledi ki kendü oğluna ol kal'anın beğliğini vire ki ol semtte olan küffâr ile gaza eyleye Sultan Alaeddine bu haber geldikde gayet mesrur olub ol semtin beğliğini vermişdir Karaman Silifke'ye vardıkda ol semtte gaza etmeğe başladı ve bazı yerleri feth etdi Sultan Alaeddin bunu gördü gayet Karamana muhabbet eyledi ve ona Larendeyi ilhak eyledi ve emirü'l-ümera payesini verdi ve ol asırda al-i Osman zuhur eyledi sonra Selçukiye devletleri münkati oldukda al-i Karaman ol semtleri zabt etmişlerdir çak Fatih Sultan Mehmed Hana gelinceye dek en ahirleri Pir Ahmed bazı umurda Sultan Mehmed ana muber olmuşdur ve ol memleketleri onardan nez' etmişdir ki ol vakt sene sekiz yüz yetmiş bir idi.

Bibliography

Babinger, Franz, "Timurtaş Oghullari", *EI*, vol. 10, second edition, Leiden, 2000, p. 528

Cahen, Claude, *Baba'i*, *EI*, vol. 1, second edition, Leiden, pp. 843-844.

Cengiz, Halil Erdoğan, Yücel, Yaşar, "Ruhi Tarihi", *TTK Belgeler*, XIV/ 18, Ankara 1989-1992, pp. 359-472.

Çelebi, Kâtip, *Cihannüma*, the Müteferrika edition, İstanbul, p. 614.

- Erdoğru, Mehmet Akif, “The Titles and epithets received by the Qaramanids according to the inscriptions”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 16, Spring 2022, Konya, pp. 109-124.
- Hezarfen, Hüseyin Efendi, *Tenkih-i Tevarih-i Müluk*, Paris Copy, pp. 118-119, dated 24 Shawwal 1083 (12 February 1673)
- Köprülü, Fuat, “Anadolu Beylikleri Tarihine Aid Notlar”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1928, pp. 1-32 (in İzmir Araştırmaları Dergisi, 3, Latinized by M. Akif Erdoğru, İzmir 2016, p. 93).
- Köprülü, Fuat, “Anadolu’da İslamiyet”, *Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 2/4, Eylül 1338.
- Matrakçı Nasuh, *Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Tarih-i Al-i Osman (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Ed. Göker İnan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2019.
- Sakaoğlu, Necdet, *şikari Karamanname*, ed. Metin Sözen, İstanbul 2005, pp. 43-45.
- Sümer, Faruk, “Karaman Oghulları”, *EI*, vol. IV, second edition, Leiden 1997, s. 619.
- _____, “Karamanoğulları”, *DİA*, vol. 4, İstanbul 2001, p. 209.
- Tekindağ, M. C. şehabeddin, “Karamanlılar”, *İslam Ansiklopedisi*, 6. Cilt, Eskişehir 1997, second edition, p. 316.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Turkish Historical Society publication, 2. Edition, Ankara 1969, p. XIII.
- Yıldız, Sara Nur, *Mongol Rule in the Thirteenth Seljuk Anatolia: The Politics of Conquest and History Writing, 1243-1282*, unpublished doctoral thesis, The University of Chicago, Department of Near East Languages and Civilizations, 2006, pp. 388-410.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 27.09.2022

Makale Kabul | Accepted: 16.12.2022

Atıf | Cite as: Tilla Deniz Baykuzu, Ece Sarıca, "Suei Hanedanlığı Döneminde (581-618) Göktürk-Kore İlişkileri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 22-35.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1180989>

SUEİ HANEDANLIĞI DÖNEMİNDE (581-618) GÖKTÜRK-KORE İLİŞKİLERİ

Tilla Deniz BAYKUZU*

Ece SARICA**

Öz

Tarihte Koreliler ve Göktürkler arasındaki ilk ilişkilerle ilgili bilgiler kısıtlıdır. Göktürk-Kore ilişkilerini, Kore, Göktürk ve Çin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu konuyla ilgili yapılan çalışmalar bize aradaki ilişkilerin Suei Hanedanlığı dolayısıyla olduğunu gösterse de, Suei Hanedanlığından önce Göktürklerin 555 yılında Kitanları ele geçirip Kore'yle sınır olmasıyla birlikte bu ilişkinin doğrudan gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Suei Hanedanlığının ortak düşman olması ve coğrafyanın da Batı Göktürklerine nazaran daha yakın olması dolayısıyla Doğu Göktürkleri ile yakın ilişkiler kurulmuştur. İlk ilişkinin Bumın Kagan'ın cenaze törenine katılmakla kurulduğu görülmektedir. Ardından VI. yüzyılın sonlarına doğru kurulan Suei Hanedanlığına karşı gelişen ittifaklarla Göktürkler ve Korelilerin daha da yakınlaştığı dikkat çekmektedir. Ancak bu yakınlaşma zaman içerisinde Çin'in askeri politikası sebebiyle savaşta karşı karşıya gelmelerine neden olmuştur. Suei Hanedanlığının Goguryeo'ya yaptığı seferler sırasında Çin adına savaşan Göktürk kaganı ve Göktürk komutanlarının yer aldığını görmekteyiz. Çalışmada savaşın seyrini değiştiren kagan ve komutanın neden Çin tarafında savaşmaları açıklanmaya çalışılacaktır. Diğer taraftan kullanılan kaynaklarda Kore'nin, Suei Hanedanlığına karşı güçsüz olduğu halde cesurca savaşması ve Kore Komutanlarının da bozkır askeri taktiklerini kullanması dikkatimizi çekmiştir. Çalışma Suei Hanedanlığı döneminde Göktürk ve Kore'nin Üç Krallığından biri olan Goguryeo Krallığıyla olan ilişkilerini kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Göktürkler, Goguryeo, Suei Hanedanlığı, Ch'u-lo Kagan, Shih Tainai Tegin, Eulji Mundeok, Yu Chongwen, Lai Hu'er.

DURING THE SUEI DYNASTY (581-618) GOKTURK-KOREA RELATIONS

Abstract

Information on the first relations between the Koreans and the Turks in history is limited. We learn about the Gokturk-Korean relations from Korean, Gokturk and Chinese sources. Although the studies on this subject show us that the relations between them were due to the Sui Dynasty, it shows that this relationship may have been realized directly when the Göktürks

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, realhuns@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3457-8607.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, beris.ece16@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4946-0246.

conquered the Khitans in 555 and bordered Korea before the Sui Dynasty. Close relations were established with the Eastern Turks because the Sui Dynasty was a common enemy and the geography was closer than that of the Western Turks. The first relationship was established by attending the funeral of Bumin Kagan. Then, it is noteworthy that the Gokturks and Koreans became closer with the alliances that developed against the Sui Dynasty established towards the end of the VIth century. However, this rapprochement led to their confrontation in war due to China's military policy. During the Sui Dynasty's campaigns against Goguryeo, we see that there were Gokturk kagan and Gokturk commanders fighting on behalf of China. The study will try to explain why the kagan and commander who changed the course of the war fought on the Chinese side. On the other hand, the sources draw our attention to the fact that Korea fought bravely against the Sui Dynasty despite being weak and that Korean commanders used steppe military tactics. The study covers the relations between the Gokturks and the Goguryeo Kingdom, one of the Three Kingdoms of Korea, during the Sui Dynasty.

Keywords: Gokturks, Goguryeo, Sui Dynasty, Ch'u-lo Kagan, Shih Ta-nai Tegin, Eulji Mundeok, Yu Chung-wen, Lai Hu-er.

Kore ve Göktürk ilişkilerinin henüz daha Göktürk Devleti kurulmadan önce başladığı bilinmektedir. Her ne kadar Göktürk-Kore ilişkileri genellikle Çin vasıtasıyla yaşansa da bazı zamanlarda sınır komşusu olmak dolayısıyla da ilişkiler gerçekleşmiştir. Çin hâkimiyetine giren Türklerin, Çin ordusuna dâhil olarak Kore seferlerine çıkmasıyla birlikte bu ilişkiler zaman zaman düşmanca zaman zaman ise Çin'e karşı ittifak kurma amacıyla dostane bir durum arzeder. Kore devleti, kendisini Göktürlere daha yakın görerek dostluk ilişkisi kurmak istemiştir. Hatta bu durum sadece Göktürkler döneminde yaşanmamış olup, Hunlar zamanında da siyasi ittifak kurmak istediği görülmüştür. Her iki devletin de bozkır kültürüne ve askeri yapısına sahip olduğu dikkate değerdir. Bunların dışında Kore ve Göktürklerin sınır komşusu oldukları zamanlarda ekonomik ilişki kurdukları da tahmin edilmektedir. Hunlar döneminde yapılan kürk ticaretinin Göktürklerde de devam ettiği muhtemeldir. Bu çalışmada Göktürkler ve Korelilerin bilinenden daha yakın bir ilişkiye sahip olduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Ülkemizde konuya ilişkin çalışmaların az olması nedeniyle bu çalışmanın Göktürk-Kore ilişkileri tarihine temel olacağını umut etmekteyiz.

Bumin Kagan 552 yılında devleti kurduktan sonra 555'de doğudaki Kitanları, K'u-mo-hsi 庫莫奚 ve Shih-wei 室韋 kabilelerini de kendisine bağlayarak, kısa zaman içerisinde Kafkaslardan Kore'ye kadar uzanan geniş bir coğrafyanın hâkimi oldu¹. Böylelikle sınır komşuları olmaları nedeniyle Kore ile olan münasebetlerinde gelişmeler yaşandı. Bumin Kagan bulunduğu büyük coğrafyanın en önemli ve etkin bir hükümdar olmuştur ki vefatından sonra taziyeye gelen devletlerin arasında sınır komşusu Kore de bulunuyordu. Böylece Kore-Göktürk ilişkilerinin ilk olarak Bilge Kagan Yazıtında Bumin Kagan'ın cenaze törenine katılanların arasında "Böklü" ifadesinin geçmesiyle, yani cenaze törenine Korelilerin katılmasıyla başladığı düşünülmektedir. Bilge Kagan Yazıtı Doğu 5'te geçen ifadeye göre; "*Yoğçı sığıtçı öngre kün tuğsıkda Bükli², Çöllüğ IL,*

¹ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 123-128.

² Bükli ifadesi bazı kaynaklarda Bök/Bük İl'i olarak geçmektedir. Bu kelime "Orman Halkı" anlamına gelse de Türkçe Bök/Bük ifadesi küçük ağaçlık, çalı-çırpı türü ve insanların yürüyemeyeceği yerlerdeki bitkilere denmektedir. Saadettin Yağmur Gömeç, "Bumin Kagan'ın Cenazesine Katılan Kavimler Ve Coğrafi Konumları", *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-relations History between Ancient Korea and Turkey Sempozyum Bildiri Özeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., 2016, s. 49.

Tabgaç, Tüpüt, Apar, Piurum, Kırkız, Üç Kurıkan, Otuz Tatar, Kitany, Tatabı... bunca bodun kelipen sıgtamış, yoğlamış. Antağ küliğ kagan er[miş].”

“(Cenaze törenlerine) yascı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurıkanlar, Otuz Tatarlar, Kitaylar, Tatabılar. bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hakanlar imiş³.” Buradaki “Bökli” ifadesi Goguryeo Devletini işaret etmektedir. Ancak yalnızca Kore kaynağı olan Samguk Sagi’de geçen bilgide bundan daha erken bir ilişki olduğu, VI. yüzyılın ortalarında Göktürklerin Juan-juanlar’ın himayesi altındayken Kore’ye saldırı düzenlemesiyle Göktürk-Kore ilişkilerinin başladığı görülmektedir. Kaynağa göre; Goguryeo Kralı Yangwon 陽原 (545-559)’un 7. yılında (551) Göktürkler, Shin kalesini 新城 kuşattılar ve çatışmayı kazanamayınca geri çekilerek, bu kez Baekam Kalesi 白巖城’ne saldırdılar. Kral Yangwon bu durumu öğrenince, General Goheul’u 高紇 10.000 kişilik askerle Baekam Kalesine göndererek, binden fazla Göktürk askerini öldürttüğünden bahsedilmektedir. Fakat Koreli tarihçiler bu bilginin Samguk Sagi dışında başka bir kaynakta geçmediğini belirtmektedirler⁴.

Bumın Kagan’ın kurduğu devlet Mukan Kagan (553-572) döneminde gücünü arttırmaya devam etti. Bu dönemlerde Çin coğrafyasında Tabgaçlar’ın Kuzey Wei 北魏 (386-534) adındaki devleti ikiye ayrılarak Doğu Wei 東魏 (534-550) ve Batı Wei 西魏 (535-557) devletlerini oluşturdular. Aralarında anlaşmazlık olan her iki devlet de Göktürklerle iyi geçinmek için uğraşıyordu. Doğu Wei devleti 550 yılında hanedan değiştirerek Kuzey Ch’i, 557 yılında Batı Wei devleti ise yerini Kuzey Chou devletine bıraktı⁵. Bu iki devletin birbirleriyle olan rekabeti sonucunda Taspar Kagan (572-581) döneminde 578 yılında Kuzey Chou devleti, Kuzey Ch’i devletini yıktı. Kuzey Chou devletinin yüksek bir yetkilisi olan Yang Chien 楊堅 (541-604) 581 yılında tüm bu devletlerin yerine Sui Hanedanlığını 隋朝 (580-618) kurdu. Daha önce 580 yılında Ch’ien-chin prenses gelin olarak Göktürlere gönderildiğinde, gelen heyette görevli olan Ch’ang-sun Sheng 長孫晟 İşbara Kagan’ın (581-587) başa geçmesinden sonra usta nişancılığı sayesinde kaganın gözüne girerek onun yanında yer aldı ve devlet yetkilileri ile yakın ilişki kurdu. Bu durum netice olarak Göktürkler açısından tehlikeli oldu. Çünkü Ch’ang-sun Sheng bu vesileyle İşbara Kagan’ın kardeşi Ch’u-lo-hou Şad’ı kışkandığını, A-po ve Tardu’yla da anlaşamadığını öğrendi. Ardından İşbara Kagan ile birlikte kardeşinin aleyhinde gizli planlar yaptılar. Kagan ile beraber çıktıkları av ve gezilerde Göktürk coğrafyasını, iklimini, boylarını, askeri taktiklerini ve zayıflıklarını

³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994, s. 30.; Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 2013, s. 35.; Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1998, s. 62-63.; Kürşat Yıldırım, “Bükli” Hakkında On İki Not”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2017, s. 558.

⁴ Jinhan Kim,진한김, “The Foreign Relations of Koguryo (高句麗) during the reign of King Peongwon (平原王) - Focusing on the Trend of Liao-hai (遼海)” *한국국학진흥원 (Hanguggughagjinheung-won)*, 2007, s. 232.

⁵ Tuğba Gökçe Balcı, *Tabgaç Devleti (386-550) Siyasi ve Kültürel Tarihi Hakkında Çin Halk Cumhuriyeti’nde Yapılan Araştırma Eserleri Değerlendirmeli Bibliyografyası*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010, s. 12,30.; Tuğba Gökçe BALCI, “Tabgaç Devleti (386-534)”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2018, s. 134.

öğrenip, Çin sarayına anlatmak için 581 yılında ülkesine dönerek rapor yazdı⁶. O sırada yeni kurulmuş olan Sui Hanedanlığı Göktürklerin istilasına karşılık savunma tedbirlerine başlamıştı. Ancak Sui İmparatoru, Chang-sun Sheng'in raporunu ve tavsiyelerini dinleyip, savaşmak yerine Göktürklerin iç karışıklıklarından faydalanıp onları birbirine düşürerek, bölme stratejisini uyguladı⁷. Böylece 582 yılında Göktürkler, Doğu Göktürk ve Batı Göktürk olarak ikiye ayrıldı.

Kore yarımadasındaki Goguryeo devleti ise V. yüzyılın sonlarında hem Çin ile hem de yarımadadaki diğer krallıklar olan Şilla ve Bekçe ile uğraşıyordu. Ayrıca Kuzey Wei devleti ile de ilişkiler, Goguryeo topraklarından bir grup soylu ailenin Kuzey Wei Hanedanlığına göç etmesiyle daha da arttı. Kao 高 adını kullanan ailenin başında Kao Yang 高颯 bulunuyordu. Kao Yang'a, Kuzey Wei imparatoru Hsiao-wen 魏孝文帝 (467-499) tarafından "General ve Po-hai Kralı" unvanları verilmiştir. Kao Yang, kızı Kao Chao-jung 高照容 (469-496)'ı imparator ile evlendirdi⁸. Başta cariyeye olan Chao-jung erkek çocuk doğurmasıyla birlikte imparatoriçeliğe yükseldi. Ağabeyi Kao Ch'ao 高肇 ise imparatorun halası Kao-p'ing Prenses 高平公主 ile evlenerek yönetimde söz sahibi oldu. İmparatoriçe Kao Chao-jung'un vefat ettiği yıl (496), oğlu Yüan K'o 元恪 veliaht ilan edildi. Yüan K'o 16 yaşında (499—515) tahta çıktıktan sonra annesinin yeğeni olan Kao Ying 高英 ile evlendi. Hırslı bir cariyeye olan Kao Ying amcası Kao Chao ile güçlerini birleştirerek 507 yılında İmparatoriçe Yü 于皇后'yü zehirleyerek öldürdüler. Böylece Kao Ying'in önünde bir engel kalmadı ve imparatoriçe ilan edildi. Ancak imparator birkaç yıl sonra 32 yaşında vefat edince bir diğer eşi olan Hu 胡皇后'nun henüz beş yaşındaki büyük oğlu Yüan Hsü 元詡 (510-528) imparator ilan edildi. Kao Ying bu kez "Ana imparatoriçe" oldu ancak siyasi olarak Tabgaç prensleri tarafından istenmediği için 518 yılında amcası Kao Ch'ao ile birlikte öldürüldü⁹. Böylece evlilik yoluyla kurulan akrabalık sayesinde Kao ailesi siyasette önemli bir rol oynadı.

Kore yarımadasında ise 570 yıllarından itibaren Bekçe, Şilla'nın esareti altına girmeye başlarken, Goguryeo ise ülkesini genişletiyordu. Bu sıralardaki Kuzey Chou devletiyle olan münasebeti Samguk Sagi'de geçmektedir. Kuzey Chou İmparatoru Wu 周武帝 (543 - 578), 577-78 yıllarında Liao-tung'a saldırmıştır. Baesan 拜山 tarlalarında yapılan savaşta, Kuzey Chou ordusu, Goguryeo kralının damadı Ondal 溫達'ın öncülüğündeki bir kuvvet tarafından geri püskürtülmüş ve Ondal bu savaşta birçok kafa kesmiştir¹⁰. Sadece Samguk Sagi'de geçen bu savaş Kuzey Chou'nun 578 yılında Kuzey Ch'i devletinin topraklarını ele geçirdiği tarihlerde yapılması ve Goguryeo ile sınırdaş olması dolayısıyla mümkün olabilir. Daha sonra 581 yılında

⁶ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I,II,III*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2019, s. 23-45.

⁷ Gökay Yavrucuk, "Göktürk-Sui İlişkilerinde Politik Hedefler ve Yöntemler", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019 s. 140.

⁸ Young-kwan Kim, 영관김, "고구려 유민 고빈(高賓) 墓誌銘에 대한 연구(Goguryeo Yumin Gobin Myojimyeong-e Daehan Yeongu)", *충북대학교 (Chungbugdaehaggyo)*, 2015, s. 24.; Jin-yeol CHOİ, 진열최, *대륙에 서다: 2 천 년 중국 역사 속으로 뛰어든 한국인들 (Daelyug-e Seoda : 2 Cheon Nyeon Jung-gug Yeogsa Sog-eulo Ttwieodeun Hangug-indeul)*, 미지북스 (Miji Bugseu), Seul 2010, s. 45.

⁹ Tuğba Gökçe Balcı, *Tabgaçlar; Bozkırdan Çin Tahtına*, Kronik Yay., İstanbul 2021, s. 158-171.

¹⁰ Jeongbin Lee, "International Relations in Liaoxi and Koguryo's Foreign Relations between the late 570s and the early 580s", *동북아역사재단 (Dongbug-ayeogsajaedan)*, S. 44, 2014, s. 285.

Kuzey Chou'nun yerini Sui Hanedanlığı almasıyla birlikte Goguryeo, Sui Hanedanlığına haraç ödemeye başlamıştır¹¹. Doğuda ise Kitanlar, 586 yılında Göktürkler tarafından saldırıya uğrayınca, on bin aile Goguryeo'ya sığındı¹². Ancak 589 yılında bu aileler bir süre sonra Goguryeo himayesinden ayrılıp, Sui Hanedanlığına tabii oldu¹³. Sui Hanedanlığı Göktürlere üstünlüğünü kabul ettirdikten sonra sıra doğuya sefer yapmaya gelmişti, böylece 598 yılında Goguryeo'ya sefer planlarına başlandı¹⁴. Goguryeo Kralı Yeongyang 嬰陽 (590-618), bu planları öğrenince hemen Liao-hsi eyaletine atağa geçti ve böylece I. Goguryeo-Sui savaşı başladı. Bu ani saldırıya hazırlıksız yakalanan Liao-hsi 遼西 valisi Sui Hanedanlığından yardım istedi. Ancak yardıma gelen 300.000 kişilik Sui ordusunun çoğu hava koşulları nedeniyle telef oldu, geri kalanlar ise Goguryeo Generali Gang Isik 姜以式 tarafından püskürtüldü. Bundan sonra Sui Hanedanlığı bir müddet Goguryeo'ya saldırıda bulunmadı. Ancak Kore'deki bir başka devlet olan Bekçe (Baekje) 百濟 Devleti (MÖ 18 - MS 660), 604 yılında Sui Hanedanlığına elçi gönderip, Goguryeo'yu işgal etmesi konusunda telkinlerde bulunmasıyla birlikte Sui Hanedanlığı tekrardan düşmanca tavırla hareket etmeye başladı¹⁵. Goguryeo, Çin'in bitmeyen baskılarından kurtulmak için ittifak arayışına geçti ve 607 yılında Ch'i-min Kagan'a¹⁶ elçilerini gönderdi. Ancak Sui imparatorunun bundan haberi olunca ittifak gerçekleşemedi¹⁷. Bu sırada Bekçe ve Şilla Krallığı da 607-611 yılları arasında sık sık Sui'ye Goguryeo'yu işgal etmesi için elçiler göndermeye devam ettiler¹⁸. Çin'in Goguryeo işgalinin birinci nedeni Doğu Göktürklerinin, Goguryeo ile birleşip kendisine saldırmasından çekinmesi ve bir diğer nedeni ise Kore yarımadasındaki Üç Krallığın kendi arasındaki çekişmelerden faydalanmak istemesi gibi görünmektedir.

¹¹ Seo Young Gyeo, "Sui, China-Goguryeo War & Japan", *국방부군사편찬연구소 (Gugbangbugunsapyeonchan-yeonguso)*, 2011, s. 2-3.

¹² Taşağıl, *Göktürkler*, s. 165-227.

¹³ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu- Deniz Banoğlu, Selenge Yay., İstanbul 2019, s. 67.; Xu Elina Qian, *Historical Development Of The Pre-Dynastic Khitan*, Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki 2005, s. 210.

¹⁴ Liu Mau-Tsai, s. 109.

¹⁵ Ahmet Kopar, *Goguryeo Devleti Tarihine Genel Bir Bakış-Göktürk Devleti İle İlişkiler Odaklı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Kore Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2020, s. 52.

¹⁶ Tardu'nun 603 yılında tahttan inmesinden sonra Göktürk tahtına Çin'e bağlı olan Ch'i-min Kagan oturdu. Ch'i-min Kagan, Çin'de yaşadığı Ta-li kalesinden ayrılıp, Doğu Göktürklerin merkezi olan Ötüken yerine Çin'e yakın olan Chi-k'ou'ya yerleşti. Bu sırada Doğu Göktürlere itaat etmeyen Kitanlar başıboş kalınca Çin'e saldırdılar. Çin imparatoru, Ch'i-min'den yardım istedi. Ancak Ch'i-min'in yardımı başarısız oldu. Komutan Wei Yün-ch'i başka bir plan ile Kitanları yenmeye çalıştı. Kitanlara elçi gönderip, Göktürk ve Goguryeoluların Liou kalesinde ticaret yaptıkları için öldürdükleri yalanını söyledi. Buna inanan Kitanlar hazırlıksız yakalanarak yenildiler. Buradan da anlaşılacağı üzere Göktürk ve Goguryeo arasında bir ticaret ilişkisi olduğu görülmektedir. Ch'i-min Kagan bundan sonra 607 yılında Çin'e tamamen tabiiğini bildirdi. Ahmet Taşağıl, "Doğu Göktürk Devletinin Çin Etkisine Girdiği Dönemde Göktürk-Kore İlişkileri", *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-relations History between Ancient Korea and Turkey Sempozyum Bildiri Özeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., 2016, s. 131-133.

¹⁷ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 77.; Konuralp Ercialsun, "Çin Kaynaklarına Göre Yedinci Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Kore İlişkileri", *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-relations History between Ancient Korea and Turkey Sempozyum Bildiri Özeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., 2016, s. 107.

¹⁸ Bongjo Seon, "King Mu (百濟 武王)'s Dual Diplomacy Stated In Baekjejeon Of Sui Shu (隋書) [百濟傳] And Relations Between Baekje (百濟) And Koguryo (高句麗)", *국민대 학교 한국학연구소 (Gugmindaeahaggyo Hangughag-yeonguso)*, 2018, s. 69.

Daha sonra Goguryeo'nun Göktürk ve Japonya ile olan ittifak girişimlerine karşı Sui İmparatoru Yang, 610'da Goguryeo'ya karşı sefer için hazırlıklara başladı. 612 yılında özel bir ordu ile¹⁹ Dong-lai'de üç yüz açık deniz gemisi inşa edildi ve 10.000 deniz piyadesi görevlendirildi. Düzenli kuvvetlere ek olarak, Ling-nan'dan 30.000 mızrakçı ve 30.000 arbaletçi de askere alındı. Esnaflara, giysi, zırh ve çadır taşımak için 50.000 araba inşa etmeleri emredildi. Yaklaşık 600.000 adam, el arabalarıyla Chuo Komutanlığı'nın kuzeydoğusuna tahıl taşımak için seferber edildi. 40 atlı (her birlik 100 kişi), 80 yaya birliği, her ordunun başında bir general, her biri zırhlı, sancaklı ve her grup başka renk giysili olmak üzere toplam 30 ordu, 1.130.000 asker ve lojistik kapasitede hizmet veren iki milyon kişilik devasa bir ordu toplandı²⁰. 612 yılında Liao-tung 遼東 (Yodong)'da II. Goguryeo-Sui savaşı başladı. Goguryeo birlikleri, Liao Nehri'nin güneyine çekildi. Nehrin normalden çok daha erken erimesi Goguryeo açısından şanslı bir durum yarattı. İmparator Yang geldiğinde buzlar erimişti ve karşıya geçmek zorlaşmıştı. İmparator nehir boyunca üç köprü inşa edilmesini emretti²¹. Goguryeo için bir başka şanslı olay da karşı kıyıya ulaşmak için köprülerin çok kısa yapılmış olmasıydı. Goguryeo'nun birlikleri bu sayede başarılı bir şekilde saldırıları savuşturdu. Ancak köprülerin uzatılmasından sonra, Sui kuvvetleri nehri geçmeyi başardı ve böylece Goguryeo kaleleri kuşatıldı. Çin İmparatoru saldırılardan önce generallerine birliklerin hareketiyle ilgili bireysel kararlar vermemelerini, talimat almak için ona rapor vermelerini emretti. Bu emir, saldırı boyunca Sui ordusunun stratejisini engelledi. Liao-tung kalesindeki kuşatmayı komuta eden Çin generali, teslimiyetin onaylanması için imparatora bir haberci göndermek zorunda kaldı. Haberci geri döndüğünde, zaman kazanan Goguryeo'nun birlikleri yeniden kaleyi savunmaya hazır hale gelmişti. Sui'in bu hatasından yararlanan Liao-tung ve Goguryeo'nun diğer kaleleri, tutunmaya devam etti. Seferin başlamasından beş ay sonra Haziran ayına kadar, Sui tek bir kale ele geçiremedi.²²

Öte yandan Goguryeo'nun kaleleri sağlam dururken ve teslim olmazken, Sui Hanedanlığının Sol Muhafızların Komutanı General Lai Hu-er 來護兒²³, Chou Fa-shang 周法尚²⁴, Batı Göktürk komutanı Shih-ta-nai 史大奈, Kao-ch'ang hükümdarı Ch'ü Po-ya²⁵ 120.000 asker ve yaklaşık 1.000 gemiden oluşan devasa bir donanma kuvvetiyle denize açıldı. Bu dönemde Çin yeni bir politika uygulayarak kendisinin bile gitmediği savaşlarda birçok Türk ve yabancı beyi ve komutanını öncü birlik olarak savaşmaya göndermiştir. 16 Mayıs'ta Sui ordusu, Pyongyang'dan 60 li uzaklıkta Goguryeo askerleriyle karşılaştılar ve ilerleyerek onları geçtiler. General Lai Hu-er, galip gelip, Liao-tung kalesine yaklaşmaya çalıştığında, başka bir Çinli general onu durdurdu ve diğer generallerin gelişini beklemesini ve birlikte ilerlemesini istedi. Fakat Lai Hu-er onu dinlemedi ve yanına 40.000 asker alarak kalenin altına konuşlandı.

¹⁹ Yoon Byoungmo, 윤병모, "A Study On Attack Against Liaoxi And War Between Sui and Goguryeo", 국방부군사편찬연구소 (*Gugbangbugunsapyeonchan-yeonguso*), 2009, s. 15-25.

²⁰ Wei Cheng 魏, **Suei Shu** 隋書, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1982, Pekin, s. 1813-1823.

²¹ Ssu-ma Kuang, **Tzu Chih T'ung Chien** 資治通鑑, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1982, Pekin, s. 5662.

²² Dong-Min Jung, 동민정, "The Development of the War Between Goguryeo and Sui War in 612", *한국고대사탐구학회 (Hanguggodaesatamguhaghoe)*, 2020, s. 89-94.

²³ **Suei Shu**, s. 1515, 57.

²⁴ **Suei Shu**, s. 1526-29.

²⁵ Erkin Ekrem, "Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 20.

Goguryeo Generali Go Geonmu 高建武 da sur içindeki boş bir tapınakta pusuya yattı ve Lai Hu-er ile savaşmak için bir birlik gönderdi, ancak bu birlik yenilgiye uğradı. Lai Hu-er ise Batı Göktürk komutanı Shih-ta-nai ile birlikte, geri çekilen Goguryeo askerlerini takip edip, şehre girdi ve kaleyi yağmaladı. Fakat bu kez Goguryeo Generali Geonmu'nun kurduğu pusuya düştü ve büyük bir hezimete uğrayıp, birkaç bin askeriyle Sui topraklarına kaçabildi²⁶.

Batı Göktürk komutanı A-shih-na-ta-nai 阿史那大奈²⁷ 611 yılında Batı Göktürk Kagan'ı Ch'u-lo'nun Sui Hanedanlığına sığınmasıyla birlikte Çin'e gelen Göktürklerden. Tegin olan A-shi-na Ta-nai²⁸ muhtemelen Ch'u-lo Kagan'ın en büyük oğlu, Chi-min Kagan'ın ve Baga Kagan'ın torunudur²⁹. 612 yılında yapılan II. Goguryeo-Sui savaşında Çin tarafında savaşmıştır. Bu savaşta Liao-tung'u ele geçirdi ve başarılı olmasından dolayı İmparator Yang tarafından "Chin-tsu-kuang-lu-tai-fu 金紫光祿大夫" unvanı verilerek "imparatora en yakın bakan" ilan edildi. A-shi-na Ta-nai her ne kadar da Liao-tung'u ele geçirmiş olsa da kaleler Sui Hanedanlığı tarafından zapt edilemedi. O ve takipçilerine kuzeydeki Shan-hsi eyaletindeki Lou-fan³⁰ İlçesi verildi. 612'den 614'e kadar Goguryeo-Sui Savaşı'nda yer aldı³¹. Ayrıca T'ang imparatoru T'ai Tsung onun soyadı olan "A-shi-na"yı kısaltarak Çin geleneksel soyadlarına uygun hale getirmiş ve "Shih" yapmıştır. Bundan böyle Çin toplumundaki "A-shi-nalar" "Shih" olarak kayıtlara geçecektir³². Ta-nai hakkında Çin kaynaklarının verdiği bilgiler azdır ancak Zhu Zhenhong'un yaptığı çalışmalarda Dun-huang³³ el

²⁶ Chang-eun Jang, 창은장, "The Southward Advance Of Goguryeo And The Territorial Trend With Silla In The Late 6th~Early 7th Century", *영남대학교 민족문화연구소 (Yeongnamdae Haggyo Minjogmunhwayeonguso)*, 2013, s.410-415.

²⁷ Ayrıca önemli kişilerin mezar kitabeleri hakkında şunları söyleyebiliriz. O dönemde bu tip mezar kitabeleri mezara giden yolun üzerinde ve muhtemelen ağaçlandırılmış bir yerde bulunurdu. T'ang döneminde beşinci dereceden yukardaki memurların kitabeleri ejder başlı, kaplumbağa kaideli olup boyu yaklaşık 3m'dir. Yedinci dereceden memurların yazıtın boyu ise 1.33 cmi geçmez ve yazıt üçgen başlı, köşeli kaidelidir. Ta-nai ise üçüncü dereceden yani üst dereceden bir memur olduğu için mutlaka ejder başlı, kaplumbağa kaideli bir yazıtı sahip olmalıydı. Ayrıca bu tip kitabe örneğini Orkun Yazıtlarında da görmekteyiz. Bilge Kagan Yazıtı 3,80 m, Kültigin Yazıtı 3,75 m'dir. Zhenhong Zhu, "Shi Da Nai Shengping Shiji Yanjiu 史大奈生平事蹟研究", *Xue Taiwan Shi Da Lishi Xuebao 學臺灣師大歷史學報*, S. 54, Tayvan 2015, s. 2, 3, 33.; Esmâ ŞİMŞEK, "Türk Kültüründe, Kaplumbağalarla İlgili Efsaneler Üzerine Bir Değerlendirme", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, S. 10, 2016, s. 53.

²⁸ İki oğlundan biri olan Shi Ren-piao 史仁表 T'ang İmparatoru T'ai Tsung'un yirmi bir kızından sekizincisi olan Prenses P'u-an 普安 ile evlenmiştir. Bu prenses hakkında, annesinin kim olduğu ne zaman doğduğu gibi bilgiler yoktur. Ou Yang HSIÜ 歐陽脩- Sung CHİ 宋祁, *Hsin T'ang Shu 新唐書*, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1975, Pekin, s. 3646.

²⁹ Zhenhong Zhu, a.g.m., s. 20-25.

³⁰ Ahmet Taşağıl'ın Göktürkler I, II, III adlı eserinde "Lu-kuang" olarak yanlış verilmiştir.

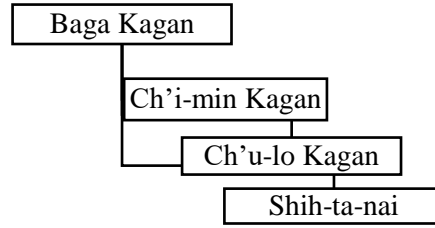
³¹ *Hsin T'ang Shu*, s. 4111-4112.; Ahmet Taşağıl, a.g.e., s. 265.

³² Zhu Zhenhong, a.g.m., s. 2-3.

³³ Tun-huang, İpek yolunun Çin'deki önemli bölgelerinden olan Kansu eyaletinde, Yeşim Kapısı ile ünlü vaha bölgesidir. Tarihte bu bölge, Yüe-chih'lerin hâkimiyeti altına girmiş ancak Hunların bu bölgeyi ele geçirmesiyle Yüe-chih'ler bu bölgeden sürülmüşlerdir. Hunlar bu toprakları M.S. II. yüzyıla kadar hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. Daha sonra Kuzey Çin'i yöneten Kuzey Wei'ler bölgeyi ele geçirdi. 781-847 yılları arasında ise Tun-huang Tibetlilerin eline geçti. IX. yüzyılda ise yerel ailelerin yönetimine geçti. 848-923 yılları arasında Ts'ao ailesi, 923-1036 yılları arasında Chang ailesi yönetimi ele geçirdi. Bu aileler Çin merkezi yönetimi zayıflayınca doğuda Uygur, batıda Hotan ve Kuzey Çin'deki Liao (Kitan) ile yakın ilişkiler kurdular. Uygur devleti yıkılınca, Uygurlar, Kansu ve Turfan'a geldiler. Böylece Tun-huang Uygurların hâkimiyetine geçti. Ancak Tangutlar 1028 yılında Sarı Uygurların başkentlerini ele

yazmalarında bulunan Shih Ta-nai'in kitabesinde daha geniş bilgilere yer verilmiştir. Bu yazmalar Aurel Stein'in³⁴ Turfan gezisinden toplayarak İngiltere'ye götürdükleri olmalıdır. Tun-huang el yazmalarının içindeki "Shih Ta-nai Kitabesi", Shih Ta-nai'in hayatı hakkındaki geniş bilgilere yer vermektedir. Shih-ta-nai kitabesi 50 satırdan oluşan bir yazı alıştırma çalışmasıdır. Önceleri metinde bahsedilen şahsın kim olduğu, adı ve doğum tarihi belirli değilken 638 yılında ölmüş olduğu ve Sui imparatoru Yang-ti'nin hizmetine girdiği, Sueilerin Göktürkleri yenmesinden sonra kuzey doğuda Kore'ye yapılan sefere katılan bir Göktürk soylusu olduğu yani Batı Göktürk Tiginini A-shi-na Ta-nai olduğu ortaya çıkmıştır. Yüksekliği 31 cm, genişliği ise 436,78 cm olan eser bugün S.2078 Verso numarasıyla British Library'deki Tun-huang El yazmaları koleksiyonunda kayıtlı bulunmaktadır. Shi Ta-nai'in hayatı ve faaliyetleri hakkında tarihsel kayıtlar, sınırlı ve bölük pörçük anlatılan Sui Generali ve T'ang Hanedanlığı kurucusu Li Yuan ile olan askeri faaliyetleridir. Ancak günümüzde onun mezar yazıtı henüz bulunmamışken, yüzyıllar önce yazıtta yazılanları Çin yazısı öğrenmeye çalışan bir öğrencinin yazı çalışması yaptığı müsvedde kâğıdı bize yazıt ve dolayısıyla Ta-nai'in hayatı hakkında daha geniş bilgi verir. Bu yazı çalışmasına göre mezar taşı Ta-nai'in faaliyetlerini kaydetmek için 700'den fazla kelime kullanmışken onun yerel siyasi başarıları hakkında daha az bilgi vermektedir³⁵.

Shih-ta-nai Kökeni;

Diğer taraftan Hsien-pi kökenli Sui Generali Yu Chung-wen 于仲文 (545-613)³⁶ ve General Yu-wen Shu 宇文述 (546-616)³⁷ tarafından yönetilen birliğin kendi

geçirince Tun-huang'da Uygurların elinden çıktı. Buradan anlaşılacağı üzere Türklerin Tun-huang'daki hâkimiyetleri uzun yıllar sürmüştü ve burada bulunan "Bin Buda Mağaralarındaki" eserler de Türkler tarafından yapılmıştır. Tilla Deniz Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilig*, S. 44, 2008, s. 196-205.; Emel Esin, "Tun-huang" Türk Ansiklopedisi, *Milli Eğitim Basımevi*, C. XXXI, Ankara 1982, s. 501-502.; Münevver Ebru Zeren, "Dunhuang Mogao Mağaralarında Türk Kültürü İzleri", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 2018, s. 512-515.

³⁴ Stein, 1900-1901, 1906-1908, 1913-1916 yıllarında Doğu Türkistan'a üç keşif seferi düzenledi. Bu seferlerin yapılma amacı sömürgeleştirme faaliyetleriydi. Bu nedenle sömürgeci devletler İngiltere, Almanya, Rusya, Fransa ve Japonya, coğrafyadaki değerli madenlerini, dil yapılarını ve mevsimleri vs. öğrenmek için bilimsel keşif heyetleri kurdular. Bu heyetlerin içerisindeki önemli şahsiyetlerden biri olan ve Tun-huang el yazmalarını bulan kişi Aurel Stein olmuştur. Aurel Stein, Macar doğumlu bir İngiliz arkeologdur. 1887'de Hindistan'a gitti ve orada Pencap Üniversitesi'nde memur oldu. 1900 yılında ilk keşif seferlerine Hindistan'dan başladı. Yarkent, Kargalık, Hotan ve çöldeki şehirlerden on iki sandık el yazmaları ve antika eserler topladı. 1906'da, 1913 yaptığı sefere daha donanımlı gitti ve daha çok eser toplayıp İngiltere'ye yolladı. Dilek TAŞ, "Adım Adım Doğu Türkistan Sir Marc Aurel Stein (1862-1943), Hayatı ve Eserleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, Haziran 2022, s. 157-170.

³⁵ Zhu, Zhenhong, a.g.m., s.2.; İki oğlundan biri olan Shi Ren-piao 史仁表 T'ang İmparatoru T'ai Tsung'un yirmi bir kızından sekizincisi olan Prenses P'u-an 普安 ile evlenmiştir. Bu prenses hakkında, annesinin kim olduğu, ne zaman doğduğu gibi bilgiler yoktur. **Hsin T'ang Shu**, s. 3646.

³⁶ **Suei Shu**, s. 1450-1457.

sorunları mevcuttu. Erzak nakli Çin içinde güvenli bir şekilde sağlanırken, Goguryeo topraklarına ulaştığında, Goguryeo güçleri tarafından pusuya düşürülme tehlikesi vardı. İmparator Yang, herkesin kendi erzağını taşımasını söyleyerek sorunu çözme yoluna gitti, ancak bu da her askerin yükünü büyük ölçüde arttırdı. Birçoğu yiyeceklerini atmak zorunda kaldı. Ordu, Yalu Nehri'ne ulaştığında, erzak sıkıntısı had safhadaydı. Goguryeo Kralı Yeongyang 嬰陽 (590-618), Başbakanı Eulji Mundeok³⁸ 乙支文德'u elçi olarak Sui sarayına yolladı. Eulji Mundeok, Sui generallerine zaman kazanmak ve barış şartlarını öğrenmek için teslim olmuş gibi yaptı. Çinli Generaller Yu Chung-wen ve Yu-wen Shu, İmparator Yang'dan, görüşmeye gelen Eulji Mundeok'u ele geçirmek için özel emir aldılar. Bununla birlikte, generallerin danışmanları, özellikle de Liu Shi-lung 劉士龍, karşı taraftan müzakerecileri tutuklamanın akıllıca olmayacağına ikna etti. Eulji'nin Goguryeo'ya dönmesine izin verdiler. Yu Chung-wen daha sonra kararından pişman olup, barış konusunu daha fazla tartışmak istediğini belirten bir mesaj göndererek onu geri getirmeye çalıştı ama Yu Chung-wen'nin niyetinin farkında olan Eulji Mundeok bu tuzağa düşmedi. İki General, Eulji Mundeok'un takip edilmesi ve Goguryeo başkentinin ele geçirilmesi konusunda anlaştılar. Bunun üzerine, Sui birlikleri güneye Pyeongyang'a doğru ilerlemeye başladı. Eulji Mundeok, bozkır kabilelerinin uyguladığı bir bozkır taktiği olan vur kaç taktiğini uyguladı³⁹. Bu stratejiyle, Sui ordusu zafer ümidiyle güneye inerek, asıl Goguryeo ordusu tarafından çevrelenecekti. Sui ordusu sonunda Pyeongyang'dan yaklaşık 20 li kadar ilerledi. Yu Chung-wen daha sonra ilerleyen birliklerinin çok yorulduğunu ayrıca Pyeongyang'ın tahkimatlarının çok sağlam olduğunu fark etti ve ilerlemeye ya da geri çekilmeye karar veremedi⁴⁰. Eulji Mundeok bu vesileyle ona alaycı bir şekilde yazdığı şiirle mesaj gönderdi.⁴¹ Cevap gelmeyince Eulji bir temsilci gönderdi. Son zekice bir aldatmada Eulji, Yu'yu, Pyeongyang'ı almaktan vazgeçip, geri çekilirlerse, Kral Yeongyang'ın Yangdi'ye bir haraç olarak boyun eğeceğine ve bunun için Yu'nun güçlerine Sui'e

³⁷ Sui Shu, s. 1463-1467.

³⁸ Eulji Mundeok'un kökeni hakkında birden çok görüş bulunmaktadır. "Eulji" 乙支 soyadına gelince, Goguryeo'nun resmi isimlerinden biri olan "Utae" 于台 gibi, ailenin en büyüğü ve başı anlamına geldiğine dair bir yorum var. Ayrıca, sadece 'Eul'un bir soyadı ve 'Ji'nin bir saygı eki olduğuna dair bir görüş var. Bir başka görüş ise, Eulji Mundeok'un Seonbi kabilesinin "Ulji" 尉遲 boyundan geldiği ve Goguryeo vatandaşlığına kabul edilmiş 歸化 yabancı bir kişi olduğu söylenmektedir. Namkyung NAM, 남은경 "을지문덕의 문학적 전승 (Euljimundeog-ui Munhageog Jeonseung)", *동양고전학회(Dongyang-gojeonhaghoe)*, C. 24, 2006, s. 59-61.

³⁹ Bozkır savaş taktikleri uzaktan savaş stratejisini ortaya çıkarmıştır. Türkler at üzerinde uzaktan savaşla birlikte düşmanı şaşırtan vur-kaç taktikleriyle, düşmanın merkez ordusunun dikkatini dağıtarak, kendi askerlerinin olduğu bölgeye çekerlerdi. Tepede bekleyen Türk ordusu ise hilal taktiğiyle düşmanı çevreleyerek yok ederdi. İlhami Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2019, s. 64.; Türk tarihindeki ilk ve en önemli vur-kaç taktiği örneği Hun ch'an-yüsü Motun'un M.Ö. 201 yılında büyük Çin ordusuna karşı yaptığı savaşta görülür ve sonucunda Han imparatoru Kao Tzu tuzağa düşerek kötü bir yenilgi yaşar. Ssu-ma Ch'ien 司馬遷, **Shih Chi** 史记, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1963, Pekin, s. 2633. Aynı stratejiyi Eulji Mundeok'un yapması dikkate değerdir.

⁴⁰ Sui Shu, s. 1450-1457.; Jinwung KİM, Spencer C. Tucker- Grace H. KİM, "How did the Weaker Actor Defeat the Stronger Actor? Koguryō's War with Sui (612–614) Revisited", *Sungkyun Journal of East Asian Studies*, C. 18, S. 2, 2018, s. 236.

⁴¹ "İlahi planlarınız gökleri doldurdu. / İnce hesaplarınız dünyayı sardı. / Her savaşı kazanırsınız, askeri başarınız harika. / O halde neden durumunuza razı olup, savaşı durdurmuyorsunuz?" Inho KİM, 인호김, "한시[漢詩]로 보는 한국사 (Hansilo Boneun Hangugsa)", *Bookmorning CEO Tarih Serisi*, s. 1.

kadar eşlik edeceğine ikna etti. Geri çekilme fırsatını yakalayan Yu, birliklerini Suei'ye doğru çekti. Suei ordusu Salsu 薩水'ya ulaştığında (bugünkü Cheongcheon Nehri olduğu düşünülüyor), Goguryeo kalan Suei ordusuyla yeniden saldırı başlattı. Eulji Mundeok, birkaç ay boyunca Suei ordusuna karşı kaleleri cesurca savundu. Suei ordusu çekilirken Eulji Mundeok'un ordusu onları takip ederek askerlerini yok etti. Samguk Sagi'de, Suei askerlerinin ölümden kaçmak için o gün yaklaşık 200 li koşmak zorunda kaldıklarını kaydeder. 305.000 askerden sadece 2.700'ü geri döndü⁴². Bu büyük yenilginin üzerine 613 yılında yapılan III. Goguryeo-Suei savaşında Suei tekrar Liaotung'u işgal etti, ancak yine başarılı olamayıp, geri çekilmek zorunda kaldı. 614 yılında yapılan IV. Goguryeo-Suei savaşında Lai Hu-er, Pi-sha Kalesini 卑沙城 ele geçirdi ve Pyongyang'a ilerlemek için ısrar etti ancak başarısız olup, geri çekildi. Sinirlenen İmparator Yu ve diğerlerinin rütbelerini düşürttü. Yu, yeniden orduya katılmak için ısrar edince de hapse atıldı ve 613 yılında öldü⁴³.

Shih Ta-nai'in dışında bir diğer Göktürk soylusu Batı Göktürk Hükümdarı Ch'u-lou 處羅可汗'dur. Tardu'nun oğlu Tu-lu'nun oğlu Ta-man olup Annesi Çinli bir prenses olan Hsiang-shih 向氏'dir⁴⁴. 603 yılında Tardu'nun yerine tahta geçti. Ancak kagan devleti iyi yönetmiyordu. Bu yüzden Töles boyları ve Sir Tarduşlar ayaklandı⁴⁵. Bu fırsattan yararlanmak isteyen İmparator Yang, elçiyle birlikte Ch'i-min'in Çin sayesinde Doğu Göktürk tahtına oturduğunu ve zamanla Batı Göktürk'ü de hâkimiyeti almaya başladığını, Ch'u-lou'yu itaat etmemesi halinde Çin'e göç etmiş olan annesiyle tehdit etti. Ayrıca elçi eğer Çin himayesine girip düşmanı olan T'u-yü-hunlara saldırırsa Suei ile daima dost olacağını söyledi. Ch'u-lou bu hâkimiyete razı olmak zorunda kalsa da devlet erkânının rızası olmadığı için T'u-yü-hunlara savaşa katılmadı. Çin İmparatoru da yeni müttefiki olan Tardu'nun torunu She-kui ile anlaştı. She-kui, Ch'u-lou'nun üzerine saldırıp yenince, 612 yılında annesinin ısrarı üzerine köşeye sıkışan ve çaresiz kalan kagan Çin'e yani Suei Hanedanlığına sığınmak zorunda kaldı⁴⁶. İki yıl sonra Çin tarafında Korelilere karşı savaştı ve başarıları karşılığında yüksek unvanlar aldı⁴⁷.

Böylece Suei Hanedanlığının Goguryeo savaşları netice vermeden bitti. Bu savaşlarda yer alan Suei Hanedanlığına sığınan Batı Göktürk Hükümdarı Ch'u-lou'ya savaştaki başarılarından dolayı İmparator tarafından "Ho-sha-na 曷娑那可汗 Kagan" unvanı verildi⁴⁸.

618 yılına kadar devam eden savaşlarda Suei'in yenilmesi sonucunda Hanedanlığın yıkımı da hızlanmıştır. Suei Hanedanlığının savaşlarda yenilmesinin en büyük nedeni kalabalık ancak deneyimsiz askeri birliğe sahip olması, orduda birlik sağlanmaması, düşmanı hafife alması, düşmanın coğrafyasını ve iklimini bilmemesi olmuştur. Ayrıca Korelilerin de hem şansı yaver gitmiş hem de bozkırlı savaş taktikleri

⁴² Tzu Chih T'ung Chien, s. 5666.; L.N. Gumilyev, *Eski Türkler*, Selenge Yay., s.213-214.

⁴³ Sui Shu, s. 1466.

⁴⁴ Sui Shu, s. 1876.; Tzu Chih T'ung Chien, s. 5622.; Edouard ChavanneS, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yay., İstanbul 2020, s.41. Türk töresine Çinli prensesten olan çocukların hiçbiri tahta çıkamaz ancak Ch'u-lou Kagan'ın Çinli bir anneden olmasına rağmen tahta çıkması dikkate şayandır. Ayrıca Göktürklerin neden Çinli prensesten olan çocukları veliht yapmadığını açıklayan bir örnektir.

⁴⁵ Ahmet Taşağıl, *a.g.e.*, s. 107-108

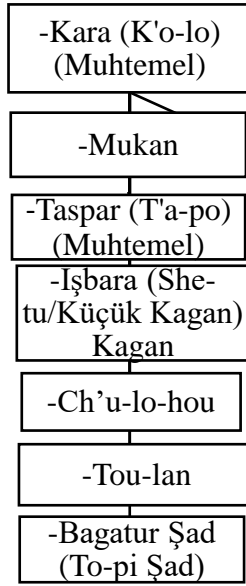
⁴⁶ Tilla Deniz Baykuzu, *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*, Kömen Yay., Konya 2016, s. 31.

⁴⁷ Taşağıl, *Göktürkler*, s. 108-111.

⁴⁸ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013, s. 110-149.

nedeniyle Sui Hanedanlığının devasa ordusuna karşı bütün güçleriyle kahramanca karşı koyması etkili olmuştur. Goguryeo savaşlarda elde ettiği başarılarla yeniden cesaret ve moral kazanmıştır. Diğer taraftan Doğu Göktürk saldırıları ve kendi içindeki karışıklıklar nedeniyle Sui Generallerinden biri olan Li Yuan 李淵 (618-626) devleti yıkmış ve yerine ünlü T'ang Hanedanlığını kurmuştur.

Tüm bunların dışında doğrudan Kore'yle yakın ilişki kurmuş olma ihtimali olan kişiler, daha sonra tahta çıkacak olan şadlar ve küçük kaganlardır. Çünkü onlar ülkenin doğu tarafını yönetirken doğrudan Korelilerle temasta bulunmuş olmaları çok muhtemeldir. 618 yılına kadar doğuyu yöneten şadlar ve küçük kaganlar şöyledir;

Sonuç olarak Goguryeo-Göktürk ilişkileri Doğu Göktürk Kaganlığı ile doğrudan Batı Göktürk Kaganlığı ile Sui Hanedanlığı dolayısıyla gerçekleşmiştir. Goguryeo, Göktürklere daima müttefik olarak görmüş, ona karşı gelmekten çekinmiştir. Ortak düşmanlarının Sui Hanedanlığı olması ve coğrafyanın da Batı Göktürklere nazaran yakın olması dolayısıyla Doğu Göktürklere ile daha yakın ilişkiler kurulmuştur. Bu ilişkiler sadece savaş müttefikliği ile değil ticaretle de ilerlemiş olabilir. Bu da başka bir çalışma konusudur.

Kaynakça

Ana Kaynaklar

Ch'ien, Ssu-ma, 司馬遷, **Shih Chi** 史记, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1963, Pekin.

Cheng, Wei, **Suei Shu** 隋書, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1982, Pekin.

Hsiu, Ou Yang, 歐陽脩- Sung CHI 宋祁, **Hsin T'ang Shu** 新唐書, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1975, Pekin.

Kuang, Ssu-ma, **Tzu Chih T'ung Chien** 資治通鑑, Chung Hua Shu Chu 中華書局 Yay., 1982, Pekin.

Araştırma Eserler

Baykuzu, Tilla Deniz, *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı*, Kömen Yay., Konya 2016.

_____, “Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar”, *Bilig*, S. 44, 2008.

Balcı, Tuğba Gökçe, *Tabgaçlar; Bozkırdan Çin Tahtına*, *Kronik Yay.*, İstanbul 2021.

_____, *Tabgaç Devleti (386-550) Siyasi ve Kültürel Tarihi Hakkında Çin Halk Cumhuriyeti'nde Yapılan Araştırma Eserleri Değerlendirmeli Bibliyografyası*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2010.

_____, “Tabgaç Devleti (386-534)”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2018.

Choi, Jin-yeol, 최, 진열, *대륙에 서다: 2 천 년 중국 역사 속으로 뛰어든 한국인들 (Daelyug-e Seoda: 2 Cheon Nyeon Jung-gug Yeogsa Sog-eulo Ttwieodeun Hangug-indeul)*, 미지북스 (Miji Bugseu), Seul 2010.

Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yay., İstanbul 2020.

Durmuş, İlhami, “Eski Türk Savaş Araç-Gereç Ve Taktiği”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S. 4, 2019.

Ekrem, Erkin, “Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu Ve Yıkılışı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 2007.

Ercialsun, Konuralp, “Çin Kaynaklarına Göre Yedinci Yüzyılın İlk Yarısında Türk-Kore İlişkileri”, *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-relations History between Ancient Korea and Turkey Sempozyum Bildiri Özeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., 2016.

Esin, Emel, “Tun-huang” Türk Ansiklopedisi, *Milli Eğitim Basımevi*, C. XXXI, Ankara 1982.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., 2013.

Gömeç, Saadettin Yağmur, “Bumın Kagan'ın Cenazesine Katılan Kavimler ve Coğrafi Konumları”, *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-relations History between Ancient Korea and Turkey Sempozyum Bildiri Özeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., 2016.

Gumilyev, L.N., *Eski Türkler*, Selenge Yay., İstanbul 2019.

Gyeo, Seo Young, “Sui, China-Goguryeo War & Japan”, 국방부군사편찬연구소 (*Gugbangbugunsapyeonchan-yeonguso*), 2011.

Jang, Chang-eun, 장, 창은 “The Southward Advance Of Goguryeo And The Territorial Trend With Silla In The Late 6th~Early 7th Century”, *영남대학교 민족문화연구소 (Yeongnamdae Haggyo Minjogmunhwayeonguso)*, 2013.

- Kim, Inho, 김, 인호, “한시[漢詩]로 보는 한국사 (Hansilo Boneun Hangugsa)”, *Bookmorning CEO Tarih Serisi*.
- Kim, Jinhan, 김, 진한, “The Foreign Relations of Koguryo (高句麗) during the reign of King Peongwon (平原王) - Focusing on the Trend of Liao-hai (遼海)” *한국국학진흥원 (Hanguggughagjinheung-won)*, 2007.
- Kim, Young- kwan, 김, 영관, “고구려 유민 고빈(高賓) 墓誌銘에 대한 연구(Goguryeo Yumin Gobin Myojimyeong-e Daehan Yeongu)”, 충북대학교 (Chungbugdaehaggyo), 2015.
- Kim, Jinwung- Tucker, Spencer C.- Kim, Grace H., “How did the Weaker Actor Defeat the Stronger Actor? Koguryō’s War with Sui (612–614) Revisited”, *Sungkyun Journal of East Asian Studies*, C.18, S. 2, 2018.
- Kopar, Ahmet, *Goguryeo Devleti Tarihine Genel Bir Bakış-Göktürk Devleti İle İlişkiler Odaklı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Kore Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2020.
- Lee, Jeongbin, “International Relations in Liaoxi and Koguryo’s Foreign Relations between the late 570s and the early 580s”, *동북아역사재단 (Dongbug-ayeogsajaedan)*, S. 44, 2014.
- Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu- Deniz Banoğlu, Selenge Yay., İstanbul 2019.
- Nam, Namkyung, 남, 은경, “을지문덕의 문학적 전승 (Euljimundeog-ui Munhagjeog Jeonseung)”, *동양고전학회 (Dong-yang-gojeonhaghoe)*, C. 24, 2006.
- Jung, Dong-Min, 정, 동민, “The Development of the War Between Goguryeo and Sui War in 612”, *한국고대사탐구학회 (Hanguggodaesatamguhaghoe)*, 2020, s. 89-94.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1994.
- Seon, Bongjo, “King Mu (百濟 武王)’s Dual Diplomacy Stated İn Baekjejeon Of Sui Shu (隋書] [百濟傳) And Relations Between Baekje (百濟) And Koguryo (高句麗)”, *국민대학교 한국학연구소 (Gugmindaehaggyo Hangughag-yeonguso)*, 2018.
- Şimşek, Esmâ, “Türk Kültüründe, Kaplumbağalarla İlgili Efsaneler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi*, S. 10, 2016.
- Taş, Dilek, “Adım Adım Doğu Türkistan Sir Marc Aurel Stein (1862-1943), Hayatı ve Eserleri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, Haziran 2022.
- Taşoğlu, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2013.
- _____, *Göktürkler I,II,III*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2019.
- _____, “Doğu Göktürk Devletinin Çin Etkisine Girdiği Dönemde Göktürk-Kore İlişkileri”, *Gök Türk and Goguryeo: The Inter-relations History between Ancient Korea and Turkey Sempozyum Bildiri Özeti*, Türk Tarih Kurumu Yay., 2016.

- Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1998.
- Yavrucuk, Gökay, “Göktürk-Suei İlişkilerinde Politik Hedefler ve Yöntemler”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2019.
- Yıldırım, Kürşat, “Bükli” Hakkında On İki Not”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2017.
- Yoon, Byoungmo, 윤, 병모, “A Study On Attack Against Liaoxi And War Between Suei and Goguryeo”, *국방부군사편찬연구소 (Gugbangbugunsapyeonchanyeonguso)*, 2009.
- Zhu, Zhenhong, “Shi Da Nai Shengping Shiji Yanjiu 史大奈生平事蹟研究”, *Xue Taiwan Shi Da Lishi Xuebao 學臺灣師大歷史學報*, S. 54, Tayvan, 2015.
- Zeren, Münevver Ebru, “Dunhuang Mogao Mağaralarında Türk Kültürü İzleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 2018.
- Qian, Xu Elina, *Historical Development Of The Pre-Dynastic Khitan*, Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki 2005.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 30.11.2022

Makale Kabul | Accepted: 19.12.2022

Atıf | Cite as: Uğur Akbulut, "Müslüman Bir Şehre Bakmak: Batılı Seyyahların İstanbul'a Dair İlk İzlenimleri", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 36-62.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1212562>

MÜSLÜMAN BİR ŞEHRE BAKMAK: BATILI SEYYAHLARIN İSTANBUL'A DAİR İLK İZLENİMLERİ

Uğur AKBULUT*

Öz

İstanbul, konumu ve doğal güzellikleriyle tarihin her döneminde ilgi çekici bir şehir olmuştur. Marmara Denizi, İstanbul Boğazı, Haliç, Anadolu kıyıları ve Marmara Denizi'nde yer alan irili ufaklı adalar şehir manzarasıyla mükemmel bir bütünlük oluşturur. Roma İmparatoru Konstantin tarafından Byzantion şehrinin genişletilmesiyle kurulan Konstantinopolis, bir Hristiyan şehri olarak kurulmuş ve başta Ayasofya Kilisesi olmak üzere inşa edilen abidevi yapılar şehrin Hristiyan kimliğine güç katmıştır. Konstantinopolis'in kuruluşuyla ilgili anlatılan çeşitli efsaneler de şehrin dinî karakterine katkı sağlamıştır. 1453 yılında Konstantinopolis'in Türklerin eline geçmesi Hristiyanlar arasında ciddi bir travmaya sebep olmuştur. Fethin hemen ardından sembol yapı Ayasofya Kilisesi camiye dönüştürüldüğü gibi zaman içerisinde inşa edilen camiler ve camilere bitişik minarelerle Müslüman İstanbul ortaya çıkmış ve bu kez şehir Müslüman kimliğine bürünmüştür. Bu çalışmada amaç, Hristiyan Batılıların Müslüman İstanbul'u gördüklerinde hissettikleri duyguyu anlayabilmektir. Bilhassa denizden bakıldığında ilk göze çarpan cami ve minarelerin Hristiyan duygu dünyasında yarattığı tesiri görmek ve daha önemlisi Hristiyan olma bilincinin şehrin güzelliğini idrak ve kabul etmede bir engel teşkil edip etmediğini öğrenebilmektir. Bunun için XVI. yüzyıldan itibaren seyahatname örnekleri seçilmiş ve dört asra yaklaşan bir süre zarfında İstanbul'a ilişkin yaklaşımın süreklilik arz edip etmediği incelenmiştir. Bu inceleme neticesinde bazı seyyahların İstanbul'un güzelliği karşısında hissettikleri duyguları anlatıp geçtiği görülürken büyük bir kısmı ise uzaktan gördükleri güzelliğin yanına yakın plandaki çirkinliği ilave etme ihtiyacı hissetmişlerdir. Böylece okuyucularına, uzaktan bakıldığında mükemmel görünen Osmanlı Devleti'nin aslında içten içe çürüyüp bozulmakta olduğu umudu verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Konstantinopolis, seyahatname, seyyah.

LOOKING AT A MUSLIM CITY: WESTERN TRAVELERS' FIRST IMPRESSIONS OF THE ISTANBUL

Abstract

Istanbul has been an exciting city with its location and natural beauty. The Marmara Sea, the Bosphorus, the Golden Horn, the Anatolian shores, and the islands of various sizes in the

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, uakbulut@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6567-3375.

Sea of Marmara form a perfect unity with the city landscape. Constantinople, founded by the Roman Emperor Constantine with the expansion of the city of Byzantium, was established as a Christian city. The monumental structures built, especially the Hagia Sophia Church, added strength to the Christian identity of the town. Various legends about the foundation of Constantinople also contributed to the religious character of the city. The capture of Constantinople by the Turks in 1453 caused severe trauma among Christians. Just after the conquest, the iconic Hagia Sophia Church was converted into a mosque, and Muslim Istanbul emerged with the mosques built over time and the minarets adjacent to the mosques, and this time the city assumed a Muslim identity. This study aims to understand the emotion that Christian Westerners feel when they see Muslim Istanbul. Especially when viewed from the sea, the first thing to notice is to see the effect of mosques and minarets on the Christian emotional world and, more importantly, to learn whether the awareness of being a Christian is an obstacle to understanding and accepting the beauty of the city. For this purpose, examples of books of travel from the XVI. century were selected, and it was examined whether the approach to Istanbul was continuous for a period of nearly four centuries. As a result of this examination, it was seen that some travelers talked about the feelings they felt in the face of the beauty of Istanbul, while most of them felt the need to add the ugliness in the close-up to the beauty they saw from afar. Thus, it tried to give hope to its readers that the Ottoman Empire, which seemed perfect from a distance, was rotting and deteriorating from the inside.

Keywords: Istanbul, Constantinople, book of travel, travelers.

Giriş

Pers İmparatoru Darius, Yunanistan'dan Anadolu'ya dönerken geride bıraktığı birliklerini Megabazos adında bir İranlıya emanet etmişti. Megabazos, Byzantium'da (bugünkü İstanbul) bulunduğu sırada, Khalkedonluların (bugünkü Kadıköy) kentlerini Byzantiumlulardan on yedi yıl önce kurmuş olduklarını öğrenmişti. Bunun üzerine Megabazos, "*Khalkedonlular kör olmalılar, gözleri kör olmasaydı ellerinin altında bu kadar güzel bir yer dururken Khalkedon'u seçmezlerdi*" demiştir¹.

Herodotos'un Tarih'inde yer alan bu hikâye, İstanbul'un güzelliğine vurgu yapan belki de en eski örnektir. İstanbul'u anlatan kitapların hemen hepsinde şehrin güzelliği ve konumuna methiyeler dizilmiştir. Tarih boyunca şehrin karşısına geçip de güzelliğini takdir etmeyen pek az insan olmuştur.

İstanbul'un kuruluşuyla ilgili olarak bir kısmı tarihle iç içe geçmiş olan çok sayıda efsane bulunmaktadır. Bunlardan birine göre Byzantium şehrini kuranlar Megaralı kolonicilerdi. Bir kâhin kılığında giren Tanrı Apollon onları kutsal Delphie'den Byzantium'un kurulacağı yere götürmüştür². Kolonicilerin başında Megaralı Byzes vardı ve dolayısıyla kurulan şehre Byzantium denilmiştir³. Yeni şehir, daha önce var olan bir ticarî yerleşmenin genişletilmesiyle ortaya çıkmıştır. Muhtemelen şehrin konumunun getirdiği yoğun ticaret sayesinde farklı kültürlerin harmanlandığı bir şehir olan Byzantium'da bir yandan Trakya tanrılarına, diğer yandan Yunan tanrılarına hürmet

¹ Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 353.

² Bettany Hughes, *İstanbul Üç Şehrin Hikâyesi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017, s. 51-52.

³ Petrus Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 29.

edilirken çok geçmeden Mısır ve Anadolu tanrıları da burada saygı görmeye başlamıştır⁴.

Byzantion, çok tanrılı pagan inancından Hristiyanlığa geçişte de önemli rol oynamıştır. Şehrin Hristiyanlar nezdinde kıymetini artıran bir anlatıya göre Yeni Ahit'te, Petrus diye bilinen Simon'un ağabeyi ve ilk havarilerden Andreas (Balıkçı Andreas) Hristiyanlık için oldukça erken bir tarih olan MS. 38'de Byzantion'da bir piskoposluk kurmuştur. Böylece Hristiyanlığa geçişe imkân tanıyan ilk adımlar bu şehirde atılmış oluyordu⁵. Bu tür anlatılar, şehri Hristiyanlar için daha anlamlı hale getirmektedir.

Byzantion'un Konstantinopolis'e dönüşmesi Roma İmparatoru Büyük Konstantin sayesinde olmuştur. Buna göre adını vereceği bir kent kurmak isteyen Konstantin, önce Asya'da Sardes yöresini, ardından Sigeion Burnu'nu (Çanakkale Boğazı ağzı), sonra da Khalkedon'u düşünmüş fakat son aşamada Byzantion'u tercih etmiştir⁶. Konstantin tarafından kurulan şehre tanrısal bir önem atfetmek için çok sayıda efsane üretilmiştir. Bunların en eskilerinden biri hac yolculuğunu anlatan bir kitapta yer almaktadır. 680'de gerçekleştirdiği Kudüs seyahati sırasında Konstantinopolis'e uğrayan Fransız Kardinal Arculfus, kitabında şehrin kuruluşu ile ilgili şu efsaneye yer vermiştir:

“İmparator Konstantin, şehri önce Asya sahilinde kurmaya niyet eder. Şehrin sınırları belirlenir, işçiler gelir, malzemeler toplanır ve toprak kazılmaya başlanır. Derken hiç beklenmedik bir şey olur ve bir sabah işçiler çalışmak için geldiklerinde, aletlerini bir gece evvel koydukları yerde bulamazlar. Durum İmparator'a arz edilir. Konstantin onlara “hemen her tarafı arayın ve kaybolan eşyanızı nerde bulursanız, hiç dokunmadan derhal bana haber verin” der. İşçiler dağılır, her taraf aranır, aletler bir türlü bulunamaz. Derken karşı sahile geçen birkaç işçi, iki deniz arasındaki bir burnun üzerinde kaybettikleri aletlerin hepsini bulurlar. İmparator'a haber gidince Konstantin, adamlarını toplar, “Şehri bu kıyıya değil, bize Tanrı tarafından işaret edilen öbür sahilde kuracağız” diyerek kendisine ilahî bir işaretle gösterilen burun üzerinde, asırlar boyunca adı ile anılacak şehrin Konstantinopolis'in inşasına başlar”⁷.

Başka bir anlatı da şöyledir: “Konstantin, Hellespontos kıyısındaki, Troia'nın dibindeki ovaya gitti ve burada büyük ve güzel bir şehir inşa edeceğini açıkladı. Ama sonra Tanrı duruma müdahale etti. Tanrı gece ona göründü ve şehir için başka bir yer aramasını emretti. Konstantin Tanrı'nın elini tutarak, Bitinya'daki Khalkedon'un karşısına Byzantion'a geldi”⁸. Bütün bu anlatılarda Tanrı'nın müdahalesiyle şehrin kurulduğu ve böylece şehre bir Hristiyan ruh kazandırılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır⁹.

⁴ Hughes, s. 80.

⁵ Hughes, s. 105.

⁶ Gyllius, s. 32.

⁷ Ümit Meriç, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010, s. 26.

⁸ Hughes, s. 105.

⁹ Niğbolu Savaşı'nda Türklere, Ankara Savaşı'nda ise Timur'a esir düşen Johannes Schiltberger 1427'de kaçıp ülkesi Almanya'ya dönmüştür. Alman asker, ülkesine dönerken Konstantinopolis'te bir süre kalmış ve burada Rumlardan şehrin kutsal olduğuna dair birçok hikâye dinlemiştir. Schiltberger'in kaydına göre şehir halkı, surları bir meleşin inşa ettiğine inanmaktadır. Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997, s. 184-185.

Konstantin, Byzantion'u yeniden inşa edip genişlettikten sonra büyük surlarla çevirmiş ve yasayla ona Yeni Roma (Nova Roma Constantinopolitana) adını vermişti. Nüfusu artıracak tedbirler alan İmparator, yeni evler inşa ettirerek bunları Roma'dan ve başka yerlerden getirttiği senatörlere ve diğer önemli kimselere dağıtmıştı. Şehri hem güzelleştirmek hem de yurttaşların yararlanması için forum, hipodrom, kilise, çeşme ve senato binalarıyla donattığı gibi Roma'dakilerden aşağı kalmayan saraylar yaptırmıştı¹⁰.

Konstantinopolis'e ilave bir ruh kazandıran yapı Ayasofya Kilisesi olmuştur. Şehir hızla büyüyordu fakat hâlâ çok önemli bir eksikliği vardı. Bu eksik, şehrin büyüklüğüne uygun bir kiliseydi. Konstantin, bunun farkına varmış ve eski bir tapınak kalıntısı üzerinde görkemli bir kilise inşa edilmesine karar vermişti¹¹. İnşaatına başlanan bu kilise, 360 yılında Konstans (337-361) döneminde tamamlanmıştır. Ahşap çatılı olan ilk Ayasofya, 404'te çıkan ayaklanma sırasında yanmıştır. İnşaatına yeniden başlanan kilise, İmparator II. Theodosios (408-450) döneminde 410 yılında yeniden hizmete girmişse de bu kez 532 yılında İmparator Iustinianus ve eşi Theodora'ya karşı başlatılan Nika Ayaklanması sırasında yakılmıştır. İmparator Iustinianus, ayaklanmanın hemen ardından Ayasofya'yı hem kendi gücünü hem de paganlara karşı Hristiyanlığın gücünü göstermesi bakımından görkemli bir yapı olarak inşa ettirmeye başlamıştı. 532'de inşaatına başlanan yapı 537'de tamamlanmıştır¹².

Yeniden inşa edilen ve çapı 31-33 metreyi bulan devasa kubbesiyle Ayasofya Kilisesi, Iustinianus'un otoritesine karşı gelen asilere gösterdiği gücünü temsil ederken aynı zamanda imparatorluğun her tarafından, özellikle de pagan tapınaklarından getirilen malzemeler kullanıldığından tüm unsurların Hristiyanlık çatısı altında topladığının mesajını veriyordu. Öte yandan Iustinianus'un Süleyman Mabedi'ne karşı üstünlük kurma çabası da dikkat çekmektedir. Bir söylentiye göre açılış töreni sırasında Iustinianus'un, "*Böylesine bir yapıtı tamamlamaya beni layık gören Tanrı'ya şükürler olsun; seni yendim Süleyman!*" şeklinde bağırması mabedin sembolik önemini ortaya koymaktadır¹³. Böylece Ayasofya Kilisesi, Konstantinopolis'e değer kattığı gibi şehrin silüetinde de önemli bir yer işgal etmiştir. Nitekim Ayasofya, şehir surlarıyla birlikte orta çağda Konstantinopolis'i sembolize eden iki büyük yapıdan biri durumundadır¹⁴.

Siyasî ve dinî önemini muhafaza eden Konstantinopolis 1204 yılında büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Bu tarihte Haçlı ordusu şehri ele geçirmiş, Ayasofya Kilisesi dahil abidevî yapılar yağmalanmış ve şehrin büyük bir kısmı yakılmıştır¹⁵. Sefere katılan Fransız soylularından Geoffroi de Villehardouin, Konstantinopolis'i ilk defa gören Haçlı askerlerinin şehri hayranlıkla seyrettiğini, yeryüzünde bu kadar zengin bir şehir daha bulunabileceğini akıllarının bir köşesinden dahi geçirmediklerini belirtmiştir.

¹⁰ Gyllius, s. 32.

¹¹ William Richard Lethaby, Harold Swainson, *The Church of Sancta Sophia Constantinople a Study of Byzantion Building*, Macmillan&Co., London&New York 1894, 15.

¹² Lethaby – Swainson, s. 16-18; Semavi Eyice, "Ayasofya", IV, *DİA*, 1991, s. 207.

¹³ Robert Mantran, *İstanbul Tarihi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 59.

¹⁴ Paul Magdalina, *Ortaçağda İstanbul, Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, Çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 15.

¹⁵ Alain Ducellier, Michel Balard, *Konstantinopolis 1054-1261*, Ed. Can Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 237.

Villehardouin, şehir karşısında askerlerin şaşkınlığını şöyle tasvir ediyor: “*Bu görüntü karşısında tüyleri diken diken olmayacak kadar yiğit kimse çıkmadı*”¹⁶.

Villehardouin’in bahsettiği, hayranlıkla seyredilen ve tüyleri diken diken eden şehir 1204’te yediği darbeye rağmen önemini kaybetmemiştir. Hatta tam tersine Türkler, Anadolu şehirlerini ele geçirdikçe bir kısım Hristiyan Konstantinopolis’e göç etmiş ve şehrin nüfusu daha da artmıştır¹⁷. Ancak Konstantinopolis 1261’de Haçlılardan geri alındıktan sonra eski ihtişamını bir daha yakalayamamıştır. Kastilya Kralı III. Enrique’in elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Semerkant’a giderken 1403 yılında Konstantinopolis’i gezmişti. Clavijo, şehrin her yanında büyük kilise ve manastırlar olduğunu ancak bunların büyük bir kısmının harap olduğunu hatta Ayasofya’nın dış duvarlarında dahi yıkıklar olduğunu ifade etmiştir¹⁸. 1437’de Konstantinopolis’i ziyaret eden İspanyol seyyah Pero Tafur da şehri bakımsız bulmuştur. Tafur, imparatorluk sarayının eski görkeminde olmadığını; imparator, imparatoriçe ve refakatçilerin yaşadığı yerler hariç tutulursa şehrin bakımsız kaldığını belirtmiştir¹⁹.

1453 yılı Konstantinopolis’in kaderini büsbütün değiştirmiştir. Sultan II. Mehmed tarafından fethedilen şehir bundan böyle Osmanlı Devleti’nin başkenti olduğu gibi ismi de İstanbul olarak zikredilmeye başlanmıştır²⁰. Diğer bir önemli değişiklik Ayasofya Kilisesi’nin camiye dönüştürülmesidir. Büyük kiliseye gelen Sultan, mabedi temizletmiş, minber, mahfil ve minare ekleterek camiye dönüştürmüştür²¹.

Ayasofya Kilisesi’ni camiye dönüştürülmesiyle beraber İstanbul’un Müslüman kimliği oluşmaya başlamıştır. Ayasofya’ya ilave edilen minareler ve İstanbul’un yedi tepesine inşa edilen selatin camileri şehre kubbe ve minarelerden oluşan bir silüet kazandırmıştır²². Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren İstanbul camilerle bezelidir. Bu görüntü, şehri ilk kez gören birçok Batılı’nın şiddetli bir sarsıntı geçirmesine neden olmuştur²³.

Hristiyanlar için sembolik önemi olan İstanbul’u Müslümanların elinde ve Müslüman kimliği ile görmek Batılılar arasında öfke ve kıskançlığa sebep olabildiği gibi birtakım güzelliklerin göz ardı edilmesine veya bu güzelliklere gözlerin kapatılmasına neden olabilmektedir. İsviçre doğumlu yazar Alain de Botton, Seyahat Sanatı adlı kitabında, seyyahlarının büyüleyici bir manzara karşısında neler hissedebileceğine ilişkin kendi kişisel tecrübesini okurlarıyla paylaşmıştır. Buna göre yazar, tatilini geçirmek üzere bir arkadaşıyla birlikte Barbados’a gitmeye karar

¹⁶ Geoffroi de Villehardouin, *IV. Haçlı Seferi Kronikleri*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 37.

¹⁷ Magdalina, s. 73.

¹⁸ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1995, s. 48, 55.

¹⁹ Pero Tafur, *Pero Tafur Seyahatnamesi 9 Mayıs 1437 – 22 Mayıs 1438*, Çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s. 19.

²⁰ İslamî geleneğe göre şehirler kendilerine mahsus unvan ve dualarla da anılmaktadır. İstanbul için “pâyitaht-ı saltanat”, “tahtgâh-ı saltanat”, “makarr-ı saltanat”, “dârüssaltana”, “dârülhilafe” gibi unvanlar yanında Dersaadet ve Âsitâne gibi isimler de kullanılmıştır. Halil İnalçık, “İstanbul: Türk Devri”, *DİA*, XXIII, 2001, s. 220.

²¹ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul: Baha Matbaası, 1977, s. 45.

²² Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion Konstantinopolis İstanbul*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 237 vd.

²³ Jean Ebersolt, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, Çev. İlhan Arda, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul 1996, s. 6.

vermiştir. Botton, orada kendilerini neyin beklediğini aşağı yukarı biliyorlardı. Turistlere yönelik rehber kitaplar okumuş, üzerlerinde muhteşem manzaraların bulunduğu kartpostallara bakmıştı. Botton ve arkadaşı uzun bir yolculuğun ardından Barbados'a ulaşmış ve deniz kıyısındaki otellerine yerleşmişlerdi. Sabahın ilk ışıklarıyla beraber yazar, otel odasından dışarı çıktığında etraf bir kütüphane kadar sessizdir. Ön tarafta sık Hindistan cevizi ağaçları ve ötesinde bembeyaz bir kumsal uzanıyordu. Bu hoş manzaradan oldukça etkilenen Botton, kumlarda yürümüş ve ardından kıyıda bulunan bir banka oturmuştur. Bu sırada birkaç kuş uyanmış ve ona eşlik etmeye başlamıştır. Arkasına dönüp baktığında gördüğü manzara broşürlerde kendilerine sunulanlarla tıpatıp aynıydı. Fakat biraz sonra o, gördüğü manzaranın artık tadını çıkaramıyordu, bilinci bölük pörçüktü. Yapmayı unuttuğu şeyler zihninde dönüp duruyor, etrafındaki manzarayı görmüyordu. İşte tam bu sırada şunun farkına vardı ki, Barbados'a gelmesine gelmişti ancak kendinden uzaklaşmamış ve adaya kendisini de taşımıştı²⁴.

Bu çalışma, Alain de Botton'un gördüğü manzarayı kapatan, gözlerine perde olan duygu ve düşüncelerin, İstanbul'u ziyaret eden seyyahlarda da olup olmadığını anlamayı amaçlamaktadır. Müslüman kimliğine bürünmüş İstanbul'a bakan gayrimüslim seyyahların, beraberlerinde getirmiş olmaları muhtemel düşünceleri seyahatnamelerine ne ölçüde yansıttıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Çalışmada kullanılan kaynaklar XVI. yüzyıldan XX. yüzyılın başına kadar olmak üzere geniş bir zaman dilimi oluşturacak şekilde seçilmiştir. Böylece tespit edilmeye çalışılan duygu ve düşüncelerin daha sağlıklı bir şekilde ve uzun soluklu takip edebileceğine kanaat getirilmiştir.

Hayranlık ve Hayal Kırıklığı Arasında İstanbul'a Bakmak

Seyyahlar İstanbul'a farklı güzergâhlardan giriyorlardı. Büyük bir kısmı denizyoluyla, en güzel manzaranın görüldüğü Çanakkale Boğazı istikametini kullanıyordu. Bazı seyyahlar, yine deniz yoluyla fakat bu kez Karadeniz istikametinden geliyorlardı. En şanssız olanlar ise karayoluyla şehre gelenlerdi. Nitekim bunlardan bazıları ne kaçırdıklarını vapura binip İstanbul'a baktıklarında itiraf etmişlerdir. Bir kısım seyyah ise hangi istikametten girse girsin İstanbul'u gördüğünde ne hissettiklerine dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Fransa'nın İstanbul elçisi Gabriel D'Aramon'un maiyetinde 1547'de İstanbul'a gelen Pierre Belon, eczacılık eğitimi almıştır. İlaç yapımında kullanılabilecek farklı bitki türlerini temin etmek için birçok seyahate çıkmıştır. Bu tür seyahatler oldukça masraflı olduğundan daha önce görme fırsatı bulamadığı Osmanlı topraklarına gitmek için elçinin maiyetine katılmayı bir fırsat olarak görmüştür. Çanakkale istikametinden gelen Pierre Belon, İstanbul'u ilk gördüğünde bilhassa kurulduğu yere hayran kalmış ve seyahatnamesinde "*bir hükümdarın azametini göstermek için dünyanın hiçbir yerinde daha uygun bir yerde kurulmuş bir şehir yoktur*" ifadesini kullanmıştır²⁵. İstanbul'un kurulduğu yere ilişkin övgüler dizen bir diğer isim Busbecq olmuştur. Kutsal Roma Germen İmparatoru I. Ferdinand'ın elçisi olarak 1554 yılında İstanbul'a gelen Ogier Ghislain de Busbecq, Türk şehirlerinde zarif binalar ve güzel sokaklar aramanın boşa çaba olduğunu söyleyerek şehrin göze gelecek zarif bir tarafının olmadığını ifade etmiş,

²⁴ Botton, Alain de, *Seyahat Sanatı*, Çev. Ahu Sıla Bayer, Sel Yayıncılık, İstanbul 2018, s. 26 vd.

²⁵ Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1549) Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s. 57.

buna karşılık İstanbul'un konumunu çok beğenmiştir. Busbecq, yakın dostu Nicholas Michault'a gönderdiği bir mektupta "*İstanbul'dan daha güzel ve daha uygun mevkide kurulmuş bir şehir olamaz*" şeklinde övgüsünü dile getirmiştir²⁶.

Busbecq ile aynı dönemde İstanbul'a gelen Alman seyyah Hans Dernschwam, seyahatini tamamen kendi bütçesinden finanse etmiş olup herhangi bir resmî görevi bulunmuyordu. 1554 yılının Ağustos ayında İstanbul'a gelen Dernschwam, karayoluyla geldiği için denizyoluyla gelen yolcuların gördüğü manzaradan mahrum kalmıştır. Sıcak bir yaz günü şehre giren Alman seyyah, kıraç ve bakımsız bulduğu görüntüden hoşnut kalmamıştır²⁷.

Karayoluyla İstanbul'a gelen Fransız seyyah ve tüccar Philippe du Fresne-Canaye, Dernschwam ile aynı fikirde değildir. 28 Şubat 1573'te İstanbul'a gelen Fresne-Canaye, Osmanlı başkentini dünyanın en güzel yerlerinden biri olarak tarif etmiştir. Burayı imparatorluğun yeni başkenti yaptığı için Konstantin'e hak veren Fransız seyyah, evinin penceresinden görünen saray, liman, boğaz, Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Uludağ manzarasından hayranlıkla söz etmiştir. Oldukça yorucu bir yolculuktan sonra geldiği İstanbul'u yemyeşil manzarası ile cennete benzeten Fresne-Canaye, Türklerin şehre hâkim olmasının kendisinde yarattığı hoşnutsuzluğu doğanın iyileştirici gücü sayesinde ortadan kaldırabildiğinden dolayı duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir²⁸.

İstanbul'a kara yolu ile gelen bir diğer ziyaretçi, Kutsal Roma Germen İmparatoru II. Rudolf'un elçisi Joachim Freiherr von Sintzendorf'un maiyetinde Protestan vaiz olarak görev yapan Salomon Schweigger'di. İstanbul'a 1 Ocak 1578'de soğuk bir kış günü gelen Schweigger, İstanbul'a bakarken karmaşık duygular içerisindeydi:

*"Bugünkü Konstantinopolis dünyevi zenginlikler bakımından eskisinden belki çok farklı değildir. Çünkü şarap, ekmek ve diğer besin maddeleri bol bol bulunuyor. Ama Tanrı'nın gerçek varlığını tanımak konusuna, yani ruhanî zenginliğe gelince, bunu burada bulmak çok zor. Çünkü Türklerin neden oldukları korkunç eziyetler ve Tanrı'ya ulaşmak için izledikleri yanlış yol kendini çevreye öyle kabul ettirmiş ve yaygınlaşmıştır ki, Tanrı'nın gerçeğini gösteren ışığı karartmış, hatta söndürmüştür. Bu nedenle Konstantinopolis kentini, Kudüs kenti ile birlikte, günahların bedelinin ödendiği kent olarak kabul etmeliyiz. Tanrı, işlenen günahlar nedeniyle kapıldığı haklı öfkeden ötürü kimseyi kayırmadan günahkârları cezalandıracaktır"*²⁹.

Schweigger, etrafına baktığında şehrin sahip olduğu güzelliği elbette görüyordu. Fakat daha ilk bakışta gözüne çarpan kubbeler ve minareler ona derhal şehrin sahibinin Müslümanlar olduğunu hatırlatıyordu. Bu nedenle hemen bir din adamı refleksiyle Konstantinopolis'in İstanbul olmasına sebep olan günahkârların arayışına girmiştir. Kabahati Hristiyanlarda³⁰ gören Schweigger, İstanbul'un ve Kudüs'ün Türklerin elinde

²⁶ Ogier Ghiselin de Busbecq, *Türk Mektupları, Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, Çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 39.

²⁷ Hans Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 50.

²⁸ Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi, 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 48-49.

²⁹ Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. Selma Türkiş Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 155.

³⁰ Bir Protestan vaiz olan Schweigger, burada mezhebin kurucusu Martin Luther'in görüşlerini yansıtmaktadır. Luther, Tanrı'nın günahkâr Hristiyanlara öfkesini göstermek ve onları cezalandırmak için

olmasını Tanrı'nın verdiği cezaya bağlamış ve bu nedenle Müslüman Türklerin Hristiyanlara kurduğu büyük üstünlük onun İstanbul'un güzelliklerini görmesine mâni olmuştur.

Schweigger'in İstanbul'da olduğu günlerde şehre bir diğer Alman seyyah Hans Jacob Breüning gelmiştir. İstanbul'a bakarken gördüğü manzaranın güzelliğini takdir eden Breüning, kolonilerini Sarayburnu'nun olduğu taraf yerine karşı kıyıda kuran Megaralılara kör denilmesinin haklılığına vurgu yapmıştır³¹. İstanbul'un güzelliğine hayran kalan isimlerden biri de Baron W. Wratislaw olmuştur. Kutsal Roma Germen İmparatoru II. Rudolf'un 1591'de İstanbul'a gönderdiği heyette yer alan Wratislaw, manzarayı iç açıcı olarak tarif ederken şehir için de “*bana kalırsa Tanrı burasını bir imparatora başkent olması için yaratmıştır*” ifadesini kullanmıştır³².

Doğu'yu öğrenme isteği ve merak duygusu ile seyahate çıkan İngiliz seyyah Henry Blount, 1634'te İstanbul'a gelmişti. Şehirde sadece beş gün kalan Blount, bu sürenin gözlem yapmak için oldukça kısa olduğunun farkındadır. İngiliz seyyah, İstanbul'un 1453'te kaybını aslında kayıp değil kazanç olarak görmek gerektiği kanısındadır. Çünkü şehir çok daha büyük bir imparatorluğun başkenti olduğu gibi o çağda olduğundan çok daha görkemli durumdadır. Henry Blount, İstanbul'a baktığında bilhassa sahip olduğu konuma hayran kalmış ve bundan dolayı “*gördüğüm yerler arasında dünyaya egemen olmaya en uygun yer*” şeklinde övgüsünü dile getirmiştir³³.

Henry Blount'un hemen ardından İstanbul'a gelen Fransız seyyah Clausier Du Loir, şehrin hem konumunu hem de güzelliğini övmüştür. Du Loir, Fransız elçisi Jean de la Haye ile birlikte geldiği İstanbul'dan Dijon parlamentosu danışmanına yazdığı 1639 tarihli mektupta, “*hiç kimse İstanbul'un konumu kadar avantajlı bir yeri asla görmemiştir ve burası aynı zamanda dünya şehirlerinin en güzelidir*” şeklinde duygularını kaleme dökmüştür. Yine Du Loir, konumu bu denli avantajlı olan bir şehrin olsa olsa kâinat kurulurken Asya ve Avrupa'yı yönetmek için inşa edilmiş olabileceğini yazmıştır³⁴.

Osmanlı Devleti'nin Girit kuşatması nedeniyle Venedik'le savaştığı dönemde Fransız seyyah Jean Thévenot İstanbul'a gelmiştir. 1655 yılının Aralık ayında İstanbul'a adım atan Thévenot şehirde dokuz ay kalmıştır. Thévenot da Blount ve Du Loir gibi İstanbul'un konumuna vurgu yapmıştır: “*İstanbul'u gören herkes bu kentin dünyanın en güzel konumuna sahip olduğu konusunda hemfikirdir; sanki doğa bu kenti tüm yeryüzüne hâkim olup onu yönetmek üzere yaratmıştır*”³⁵. Bir diğer Fransız seyyah Jean Chardin 1671'de İstanbul'a gelmiştir. Özellikle İstanbul Boğazı'nı çok beğenen

---

Türkleri araç olarak kullandığına inanıyor ve bundan kurtulmak için Hristiyanları dua ve tövbeye davet ediyordu (Leyla Coşan, *16. Yüzyılda Almanların Türklerden Korunmak İçin Yazdığı Dualar Tanrım Bizi Türklerden Korum*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 21).

³¹ Hans Jacob Breüning, *Breüning Seyahatnamesi Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579*, Çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s. 99.

³² Baron W. Wratislaw, *Baron W. Wratislaw'ın Anıları*, Çev. M. Süreyya Dilmen, Boyut Matbaacılık, İstanbul 1996, s. 32.

³³ Henry Blount, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)*, Çev. Dilek Berilgen Cenççiler, Ed. Recep Boztemur, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010, s. 21, 24.

³⁴ *Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, Çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, s. 40-41.

³⁵ Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktaş, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 45.

Chardin, dünyada bu denli güzel bir yer olamayacağını ifade etmiştir. Boğaz kıyılarını, eğlenmek ve dinlenmek çok uygun bulan Chardin, İstanbul’u eşsiz manzarası ile karşılaşılabilecek en muhteşem görüntü olarak tarif etmiştir³⁶.

Chardin ile birlikte seyahat eden ve onun seyahatini resmeden Josephus Grelot, aynı zamanda kendi seyahatnamesini de kaleme almıştır. İstanbul’a gelen gemiler, akıntıdan kurtulmak için genellikle açıktan, Kız Kulesi istikametinden limana girerlerdi. Bu nedenle Grelot, Kız Kulesi’nden bakıldığında dünyanın en güzel manzarasının görüldüğünü ifade etmiş, limana girerken büyümlü bir şehre girdiğini zannetmiştir. Grelot hem sevimli hem de karışık bulduğu manzarayı şöyle tarif etmiştir:

“Bu rengarenk sayfıye evlerinin ortasında, onları kat kat aşır göğe yükselen, inanılmayacak kadar çok sayıda büyük kubbeler, minareler ve çan kuleleri vardır. İstanbul’a gelenlerin gözünü okşayan bu sevimli karışıklığa, servilerin ve geniş bahçelerdeki ağaçların yeşilliği de büyük katkıda bulunur. Ortayı kapatmadan, limanın çevresinde taç şeklinde dizilmiş gemilerin çokluğu, gerideki güzellikleri sergilemek için tüm yapraklarını atmış ağaçların oluşturduğu geniş bir halkayı andırır. Sayıları on altı bini geçen ve kent sakinlerinin ihtiyacına göre, kimi yelkenli kimi kürekli, sürekli seyir halindeki kayıklar, gondollar ve küçük gemiler, tüm izleyicilere, sanki güzel bir amfiteatrdan bir deniz savaşı eğlencesi sunar gibidir. Sanat ve doğa, güzellikle verimliliğin eşit olduğu bir yer kurmak için birleşebilirdi, herhalde İstanbul’dan daha iyisini başaramazlardı”³⁷.

XVIII. yüzyılda İstanbul’a gelen Batılılar arasında en bilinenlerinden biri Baron de Tott’tur. 1755’te İstanbul’a elçilik tercümanı olarak gelen Baron de Tott, bilhassa topçu okulunun kurulmasında mühim rol oynamıştır. Baron de Tott hatıralarında şehre ve konumuna ilişkin şunları aktarmıştır:

“Eğer dünyaya hâkim olma ihtirası bir harita üzerinde incelse ve dünyanın başkenti olarak en uygun bir şehir aransa kuşkusuz İstanbul mevkii itibarıyla bu seçime layık olurdu... İlk göz atışta İstanbul’un uyandırdığı hayranlık şehrin içine girince kısa zamanda kaybolmaktadır. Damların çıkıntısının pek az ışık geçirdiği çakıl taşlı bozuk yollar, temizlikten uzak sokaklar İstanbul’un tek can sıkıcı tarafları değildir”³⁸.

Baron de Tott kendisinden sonra gelen birçok seyyahın tekrar edeceği bir bakışı ortaya koymuştur. Uzaktan bakıldığında tarifsiz güzelliği olan şehir, içine girildiğinde bir anda başka bir boyuta geçerek adeta büyümlü bozuluyordu. Belki de bu aşamada yazarın beraberinde getirdiği duygular gerçekten manzarayı kapatıyordu. Elbette Baron de Tott’un adım attığı İstanbul’un oldukça geniş ve tertemiz sokaklara sahip olduğu iddia edilemez. Ancak Baron’un, Fransa Kral naibinin *“Paris korkunç ve çok kötü bir yer... çürümüş et ve balık kokuları ve idrarını sokaklara yapan insanlar nedeniyle burada durmak mümkün değil”³⁹* dediği yerden geldiğini de unutmamak gerekir.

Venedik balyosuna eşlik eden heyetle birlikte 1788’de İstanbul’a gelen Giovanni Battista Casti de şehri uzaktan ve yakından farklı görenlerdendir. Aynı zamanda bir

³⁶ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*, Çev. Ayşe Meral, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 91.

³⁷ Grelot, Josephus, *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998, s. 59-60

³⁸ Baron de Tott, *18. Yüzyılda Türkler*, Kervan Kitapçılık, İstanbul bty, s. 14-15.

³⁹ Clive Ponting, *Dünyanın Yeşil Tarihi*, Çev. Ayşe Başçı, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 420.

yazar olan İtalyan gezgin Casti, İstanbul'da 20 gün kalmış ve bu süre zarfında klasik Yunan ve Bizans izlerini aramıştır. Balyos ve Casti'nin de içinde bulunduğu gemi 19 Ekim 1788'de Yedikule'ye vardığında şehir bir anda tüm ihtişamıyla karşılarında çıkmıştı. İstanbul'u bir amfiteatra benzeten Casti, gördüğü manzara için şu ifadeleri kullanmıştır:

“İstanbul'un güzelliğine bizzat şahit olmak, insanın onu görmeden önce aklında oluşturduğu tüm fikirlerde, tüm hayallerden daha üstün, daha ihtişamlı. Böyle bir manzara karşısında herkes, her şey çok küçük kalıyor.... Cami minarelerini güneşe çeviren o sonsuz ışık, rengârenk boyalı Türk evlerinin arasına dağılmış serviler ve envaiçeşit ağaç, benzerlerinin içinde en güzeli ve muhtemelen en büyüğü olan Saray, daimî bir hareket halinde olan sonsuz sayıda olan küçük kayık, binlerce yerli ve yabancı gemi, Sultan'a ve prenseslere ait olan ve tüm liman çevresini baştanbaşa kaplayan çeşitli mimari üsluplarda köşkler. Tüm bu yeni, heybetli ve her şeyiyle farklı görüntü en hissiz insanın dahi ruhunu cezbediyor, gönlünü çalıyor, şaşırtıyor, eğlendiriyor. Burada tüm dünya toplanmış gibi, burası dünyanın merkezi gibi duruyor”⁴⁰.

Casti, karşısında hayal ettiğinin ötesinde bir İstanbul bulmuştu. Cami kubbeleri, minareleri, mezarlıkları dolduran servi ağaçları ile önünde bir Müslüman şehri uzanıyordu. Aslına bakılırsa İstanbul'u çok beğenmişti. Ancak gözlemlerinin devamında, yeni gelen birisi için oldukça enteresan olsa da burada uzun süre kalmayı kimseye tavsiye etmeyeceğini, şehrin sevimsiz ve hatta tehlikeli olduğunu yazmıştır. Casti seyahatnamesinin devamında, Baron de Tott gibi İstanbul'un içinin dışına göre güzelliğini yansıtmadığını, kaldırımsız, dar ve eğri büğrü kaldırımların mimarî açıdan zevksizlik göstergesi olduğunu vurgulamıştır⁴¹.

İtalyan yazar ve gezgin Casti'den bir süre sonra Fransız doktor ve gezgin Antonie Olivier İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a ilişkin oldukça uzun değerlendirmeler yapan Olivier, şehre ilk defa gelen bir yolcu için duygularını ifade etmenin ne kadar zor olduğundan bahsetmiştir. İstanbul'un yüksek bir zevkle kurulduğunu söyleyen Fransız seyyah, evleri, kubbeleri ve minarelerinin yanı sıra Boğaz, liman, Galata, Pera, Üsküdar, Marmara Denizi ve uzaklarda görülen zirvesi karlarla kaplı Uludağ ile birlikte doyulamayacak bir manzara sunduğunu ve adeta insanı büyülediğini ifade etmiştir⁴².

Limana adım attığında o büyümlü ilk intibain kaybolduğunu söyleyen Antonie Olivier, bu kez dar ve pis sokakları, düzensiz ve çirkin yapıları ile hayal kırıklığına uğradığını belirtmiştir. Olivier, şehre ilişkin değerlendirmelerinin devamında Türkleri ellerinde bulunan kıymetin farkına varamamakla suçlamıştır:

“Avrupa'nın herhangi bir yerinde İstanbul gibi bir şehrin varlığı düşünülebilseydi, buradaki geçinme şartları tamamıyla başka türlü olurdu. Bir defa halkın büyük çoğunluğu emlak ve arazi sahibi olur, bunların yıllık geliriyle geçinirdi. Diğer geriye kalan kısmı ise çeşitli sanatlar ve ticaretle uğraşırdu. Şehrin etrafı ve çevresi tamamen ekilir, bağlar, bahçeler, yazlık evler ve saraylarla süslü olurdu ve nihayet İstanbul gibi böylesine güzel bir yerde kurulmuş bir şehrin birçok gezinti ve dinlenme yerleri bulunurdu. Kısacası böyle bir şehirde her şey, her bakımdan

⁴⁰ Giovanni Battista Casti, *Bir İstanbul Seyahati-1788*, Çev. Akif Tunç, Cinius Yayınları, İstanbul 2019, s. 6.

⁴¹ Casti, s. 14.

⁴² Antoine Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, Haz. Aloda Kaplan, Köprü Kitapları, İstanbul 2016, s. 29.

Avrupa'nın büyük şehirlerindeki gibi olurdu. İstanbul şehri, Karadeniz ile Marmara, Asya ile Avrupa arasındaki bu güzel ve nadir bulunur yerinden yararlanabilmiş, büyük bir ticareti teşvik edebilecek ölçüde geniş, güvenli ve elverişli olan limanını değerlendirebilmiş olsaydı, sanayini geliştirecek ürünlerini bütün imparatorluğa, hatta yabancı ülkelere sevk edebilseydi ve nihayet şu insanlığı mahveden büyük felaket vebayı önleyebilseydi, şüphesiz bu şehir, muazzam bir gelişme kaydeder ve belki de haddinden fazla bir nüfusa sahip olurdu".⁴³

Antoine Olivier, Türklerin taassubun etkisiyle ekonomik ve sınaî yeniliklere sırt çevirdiklerini, dinî tevekküllerinin uyuşukluk ve tembelleğe sebep olduğunu söyleyerek onları ellerinde bulunan imkânı değerlendirememekle itham etmiştir⁴⁴.

İstanbul'a gelen gemilerin birçoğu ters akıntı ve şiddetli rüzgâr nedeniyle Haliç'e girmekte güçlük çekiyorlardı. Bazen gemiler günlerce Marmara Denizi'nde beklemek zorunda kalıyordu. 1794'te İstanbul'a atanan Fransız elçisi Choiseul-Gouffier'in maiyetinde rahip olarak görevlendirilen Guillaume Martin, gemi limana yanaşamayınca üç gün boyunca açıkta beklemek zorunda kalmıştır. İçinde buldukları durumdan şikâyetçi olmayan Martin, bu sayede uzun uzun şehrin manzarasını seyrettiğini kaydetmiştir. Nitekim Fransız rahip Guillaume Martin, dünyada İstanbul'a deniz yoluyla girişte görülenden daha büyüleyici bir manzara olamayacağı kanaatinde⁴⁵.

Guillaume Martin, Osmanlı Devleti'ni paylaşmak isteyen devletlerin gözlerini İstanbul'a dikmesini yadırgamaz. Doğanın, avantajlı konumu ve Avrupa'nın her tarafıyla kolayca bağlantı kurabilmesi nedeniyle İstanbul'u adeta dünyanın merkezi olmaya adanmış görüşündedir⁴⁶.

Napolyon Bonaparte komutasındaki Fransız ordusunun 1798'de Mısır'ı işgali üzerine Osmanlı Devleti ile ittifak yapan İngiltere öncelikle bir askerî heyeti İstanbul'a göndermişti. Doktor William Wittman bu heyet içerisinde bulunuyordu. 1799, 1800 ve 1801 yıllarını kapsayan bir seyahatname kaleme alan Wittman, 14 Haziran 1799'da gördüğü İstanbul manzarasını çok beğenmiştir. Kendi gözleri için yeni ve farklı olduğunu söylediği bu manzarayı bir tabloya benzetmiştir⁴⁷.

William Wittman, uzaktan bakıldığında İstanbul'u uçsuz bucaksız bir amfiteyatroya benzetmektedir. Ancak o da yakından bakıldığında başka bir manzara görenlerdendir:

"Hiçbir şey İstanbul'un ve dolaylarının dış görünüşü kadar görkemli, güzel ve tablo gibi olamaz. Ancak içine girince güzellik azalır. Evler özensiz yapılmıştır, sokaklar da dardır. Evler, yamaca kat kat tırmanmış gibi görünür. Ama daha çok ahşaptan yapılmış oldukları için, böyle bir iklimin yoğun sıcağında ve güneşinde çok geçmeden bozulurlar, dolayısıyla yarattıkları etki, yanlarına yaklaşınca yok olur. Kısacası İstanbul ve etrafının dıştan görünümü hem esrarengiz hem de güzeldir; buraya gelen gezginler de bu manzarayla yetinmek

⁴³ Olivier, s. 42, 45.

⁴⁴ Olivier, s. 248.

⁴⁵ Guillaume Martin, *İstanbul'a Seyahat*, Çev. İsmail Yerguz, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007, s. 60, 63.

⁴⁶ Martin, s. 81.

⁴⁷ William Wittman, *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, Çev. Belkıs Dışbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011, s. 3.

zorundadırlar, çünkü yakından inceleyince meraklarını tatmin edecek ya da hayranlıklarını uyandıracak pek az şey bulacaklardır”⁴⁸.

Doktor Wittman da tıpkı Antonie Olivier gibi Türklerin ellerinde bulunan şehrin kıymetini bilmediği görüşündedir:

“Boğaz kıyılarındaki yüksek tepelerde çok çeşitli güzel ağaçlar ve çalılar var. Doğa buralara çok cömert davranmış. Aralara birkaç köy serpilmiş durumda, kıyılarda da Sultan’ın, Sadrazam’ın, Kaptan Paşa’nın ve diğer kişilerin çok zarif köşkleri ya da yazlık konakları var. Boğaz boyunca çok özenli bir bitki örtüsü göze çarpıyor, kıyılar bağlarla, bahçelerle, meyve ağaçlarıyla dolu ve dallarında en güzel meyveler yetişiyor. Eğer Türkler tabiatın sunduklarıyla orantılı bir zevke sahip olsalar ve aynı zamanda bizim yönetimimize benzer bir hükümet tarafından yönetilseler, Boğaz kıyıları dünyanın en güzel yerlerinden biri olurdu. Bugünkü haliyle, görkem açısından tüm güzellikler kayboluyor”⁴⁹.

1802’de Doğu seyahatine çıkan Alman seyyah Ulrich Jasper Seetzen, karadan araba ile İstanbul’a gelmişti. Bilhassa doğaya meraklı olan Seetzen, altı ay kadar kalacağı İstanbul’a girerken bir anda karşısına çıkan Marmara Denizi, Prens Adaları ve daha uzaklarda gözüken Anadolu’nun yüksek dağlarından oluşan manzaraya hayran kalmıştır. Anadolu yakasındaki koyu renkli dağların arka fonu oluşturduğu şehir manzarasında yüksek surlar, kuleler, sayısız minare, camiler ve saraylar gözlerini kamaştırmıştı. Ancak biraz sonra Seetzen ve arkadaşlarının önü uçsuz bucaksız mezarlıklar, mezarlıkları dolduran servi ağaçları ve surlar tarafında kapatılmış, şehir görünmez olmuştur⁵⁰.

Seetzen, muhtemelen Ayvansaray Kapısı’ndan giriş yaparken İstanbul ve nüfusuna ilişkin hayal kırıklığı içerisindeydi:

“Kentın surlarının önüne geldiğimizde birkaç saka, atlarına su dolu meşin tulumları yüklemiş hayvanların önünde veya ardı sıra gidiyordu. Şehir kapılarının dışındaki kahvehanelerde birçok Türk erkeği sessiz oturmuş, ciddi bir tavırla nargilelerini tütürüyor, ya da küçük fincanların içinde sunulan koyu, sıcak ve şekersiz kahvelerini höpürdeterek içiyorlardı. Açıkça belirtmeliyim ki, girişte pek çok insanla karşılaşmamıza karşın, bu kent bende içinde yaşayan insan topluluğu bakımından oldukça kötü bir izlenim bıraktı. Oysa Viyana kapıları önünde gördüğüm insan kalabalığı ne kadar farklıydı. Orada yoğun bir insan seli hiç durmadan kentın kapılarından içeri, dışarı akmaktadır. Viyana ile kıyaslandığından, burası çok sessiz adeta ölü bir kent. Oysa ben bu izlenimi edindiğim sırada kentın en ücra köşesinde bulunduğumu dikkate almamışım. Viyana’nın en dış kapıları kentın merkezine çok yakındır. Ayrıca Türkler nadiren evlerinin dışında, yaya veya atla gezerler. Araba gezintileri ise hiç yapılmaz. Ayrıca buraya tüm gıda maddeleri ve diğer ticari mallar gemilerle getirilmektedir. Oysa Viyana halkının ihtiyacı olan malzemenin büyük kısmı dışarıdan binlerce arabayla getirildiğinden, kentın kapılarında büyük bir hareketlilik ve canlılık görülmektedir”⁵¹.

⁴⁸ Wittman, s. 8.

⁴⁹ Wittman, s. 8,9.

⁵⁰ Ulrich Jasper Seetzen, *İstanbul Günlükleri, 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, I, Çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 22.

⁵¹ Seetzen, s. 26.

Seetzen, İstanbul'a daha ilk adımını atmışken gördüklerini Viyana ile kıyaslamış ve kendisinin de belirttiği gibi hatalı bir sonuca varmıştır. Her şeyden önce Viyana'nın aksine İstanbul'un deniz kıyısında olduğunu ve ticaretin çok büyük bir kısmının deniz yoluyla olduğunu unutmamıştır. Nitekim çok geçmeden liman ve çevresindeki canlılığı tecrübe etme imkânı bulabilmiştir.

Fransız yazar François-René de Chateaubriand, hac vesilesiyle çıktığı Kudüs seyahati sırasında İstanbul'a da uğramıştır. Bindiği gemi, 13 Eylül 1806'da sisli bir sonbahar sabahı Yedikule önlerine geldiğinde sis yavaş yavaş dağılmaya başlamıştı. Chateaubriand, netleşen manzarada gördüğü minareleri yaprakları dökülmüş bir ormana benzetmiştir. Ardından da Topkapı Sarayı, adeta bir nehir gibi uzanan boğaz, Asya kıyıları, Üsküdar ve her iki yakadaki tepeler seyyahın gözüne bir tablo gibi gözüküyordu. Gördüğü manzaradan hayranlıkla bahseden Chateaubriand, "İstanbul'u dünyanın en güzel yeridir" diyenlerin hiç de haksız olmadığını belirtmiştir⁵².

Geminin Galata'ya yanaşmasından sonra Chateaubriand başka bir dünyaya adım atmıştır. Yolcular, hamallar, tüccarlar ve denizcilerin sebep olduğu kalabalık, her renkten yüzler, ayrı ayrı diller, giyim kuşam dikkat çekiyordu. Kadınların azlığı, tekerlekli arabaların yokluğu,⁵³ sahipsiz köpekler ve derin bir sessizlik Fransız yazarı şaşırtmıştır. Öte yandan Chateaubriand, kıyıya çıkar çıkmaz Türklere dair gözlemlerde de bulunmuştur: "Gözlerinize hiçbir sevinç belirtisi, hiçbir mutluluk belirtisi çarpmaz; karşınızda gördüğünüz ulus, bir ulus değil; hocanın güttüğü, yeniçerinin boğazladığı bir sürüdür"⁵⁴. 13 Eylül'de şehre ilk defa adım atan ve 18 Eylül'de ayrılan biri için şehrin sakinlerine yönelik bu değerlendirme kalıp yargının göstergesidir. Anlaşılan Chateaubriand, İstanbul'a gelirken beraberinde birçok duygu ve düşüncesini de getirmişti. Nitekim çok geçmeden İstanbul'un Türklerin elinde olmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirmiştir:

"İstanbul'dan çıktığıma pek sevindim. İnsanın, içindeyken yaşadığı duygular, şehrin güzelliğini bozuyor; insan, bir zamanlar bu yerlerde yalnız Rumların oturduğunu, bugün ise şehrin Türklerin elinde olduğunu düşününce, milletlerle yerler arasındaki bu karışıklıktan irkiliyor. İstanbul'da kalmak beni sıkıyordu. Ben erdemlerle, sanatlarla süslü olmayan yerleri görmeyi sevmem. Burada ne erdem gördüm ne de sanat"⁵⁵.

1812 yılında İstanbul'a gelen Charles Pertusier, 1814'e kadar Fransa elçiliğinde askerî atışe olarak görev yapmıştır. Pertusier, İstanbul'a kara yoluyla giriş

⁵² François Chateaubriand, *Paris İstanbul Kudüs Bir Seyahat Günlüğü*, Yay. Haz. Ercan Balkış, İlkiz Yayınevi, İstanbul 2004, s. 183.

⁵³ Sokaklardaki arabaların azlığı, olanların da basit oluşu birçok seyyahın dikkatini çekmiştir. Bu hususta Alman seyyah Seetzen'in gözlemi akıllarda oluşan sorulara cevap niteliğindedir: *Burada arabalara çok sık rastlanmıyor. Erkekler atla dolaşmayı tercih ediyorlar. Arabaya yalnızca kadınlar biniyor. Türklerin arabaları, sadece dört tekerleği olan üstü yuvarlak çatılı ve her iki yanında birer kapı bulunan çok hafif ama bol süslü araçlar. İstanbul'da (Pera dışında) bugüne kadar bir tek Avrupa tipi araba görmedim ve sanırım ileride de görmeyeceğim. Elbette ki burada araba başka kentlerdeki kadar kullanışlı bir araç değil, çünkü bazı sokaklar çok dar ve üstelik inişli yokuşlu. Ama gene de arabalar için müsait pek çok cadde var. Türkler, Fransa, İngiltere veya Almanya'da yaşayan bir zengin için şık bir fayton satın almak için ödeyeceği parayı, gösterişli eyer takımlarına, örtülere ve atlara harcamayı tercih ediyorlar. Nitekim Avrupa'nın hiçbir ülkesinde buradaki kadar güzel at ve eyer takımları bulmak mümkün değildir. Seetzen, s. 72.*

⁵⁴ Chateaubriand, s. 184-185.

⁵⁵ Chateaubriand, s. 186-187.

yapanlardandır. Bu istikamette, başkente yaklaşıldığına dair hiçbir işaret olmadığından İstanbul'a ilk kez gelen yolcular bir anda kendilerini surların önünde bulabilmektedir. Nitekim Pertusier için de böyle olmuştur⁵⁶.

Charles Pertusier, denizden gelen yolcularla mukayese edildiğinde karadan gelenlerin dezavantajlı olduğu düşüncesindedir. Bir defa etraf çıplaktır ve daha önce Alman seyyah Seetzen'in ifade ettiği gibi sadece şehrin kapılarına varıldığında servi ağaçlarıyla dolu mezarlıklar misafirlere yeşillik sunmaktadır. Nitekim Pertusier, deniz yoluyla İstanbul'a gelenlerin gördüğü manzarayı düşündüğünde iç geçirir ve böyle bir manzarayı yorumlayabilmek için usta bir şairin hünerine veya mahir bir ressamın fırçasına ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Ona göre deniz tarafında, en soğuk hayaller ısınır, yeryüzünün ve dalgaların sunduğu ilham mutlaka gelip sizi bulur. Her şey harikadır ve karşınızdaki manzarayı gözleriniz kamaşarak izlersiniz⁵⁷.

Karadeniz istikametinden İstanbul'a gelen seyyahlardan biri Polonyalı Kont Edward Raczyński'dir. 6 Ağustos 1814'te Odesa'dan bindiği gemi üç gün sonra 9 Ağustos'ta Boğaz'a giriş yapmıştır. Bilhassa antik eserlere ilgi duyan Raczyński, Sarayburnu, Galata ve Beyoğlu taraflarını görünce duygularını şu şekilde tarif etmiştir: “Seyyahların bu başşehrin konumunu çok abarttıkları düşüncesi ile gelmişim; şimdi kendi tecrübemden yola çıkarak ya bu tabloyu çok soğuk göstermiş olduklarını ya da bunun daha ziyade tasvir edilemeyeceğini hissettim.”⁵⁸.

Polonyalı seyyah, İstanbul'un hiçbir yerde bulunmayan tabiat güzellikleri yanında askerî ve ticarî açıdan avantajlı konumuna da vurgu yapmıştır:

“Eğer doyumсуз hırs, dünya imparatorluğunun başşehrini kuracağı bir yer arıyor olsaydı, İstanbul diğer şehirlerin arasında birinciliği alırdı. Asya'ya doğru yanaşmış Sarayburnu, dünyanın bu iki yakasının hükümdarının ikametine ayrılmış gibi görünüyor. Akşam geç vakit İstanbul'a geldim, gölgeleri Asya'ya kadar uzanan minare ve surlarını gördüğümde, hükümlanlık esasını dünyanın bu kısmı üzerine yaymış II. Mehmed ya da Süleyman'ın gölgesini görür gibi oldum”⁵⁹.

Amerikalı doğa bilimci James Ellsworth De Kay, kolera üzerine araştırmalar yapmak üzere İstanbul'a gelmişti. Şehrin manzarasından büyük bir haz duyan De Kay, on iki mil uzaktan dahi İstanbul'un çok güzel göründüğünü, minareler, camiler, evler, bayırlar ve ormanlar sayesinde etkileyici bir görüntünün ortaya çıktığını, bunun yanında Anadolu yakasındaki tepeler, Üsküdar ve Prens Adaları'nın bu manzaraya zenginlik kattığını ifade etmiştir⁶⁰.

İstanbul'un ünlü ziyaretçilerinden biri de Fransız yazar, şair ve siyasetçi Alphonse de Lamartine olmuştur. Çıktığı doğu seyahati çerçevesinde Lamartine 18 Mayıs 1833 sabahı İstanbul'a gelmiştir. Gemi İstanbul'a yaklaştıkça Prens Adaları, Yedikule ve sayısız minare görünmeye başlamıştır. Heyecanla etrafına bakan Lamartine, istediğini bulamamış şaşkınlık ve hayal kırıklığına uğramıştır. Hatta kendine “Romalılar

⁵⁶ Charles Pertusier, *Promenades Pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore: suivies d'une Notice sur la Dalmatie*, I, H. Nicolle, A La Librairie Stéréotype, Paris 1815, s. 17.

⁵⁷ Pertusier, s. 18-19.

⁵⁸ Edward Raczyński, *Edward Raczyński'nin Türkiye Seyahati Günlüğü*, Çev. Sabire Arık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 23.

⁵⁹ Raczyński, s. 24.

⁶⁰ James Ellsworth De Kay, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ed. Recep Boztemur, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009, s. 58.

Napoli'yi bunun için mi terk ettiler? Asya ve Avrupa'nın başkenti, ressamların ve şairlerin şehirlerin kraliçesi olarak hayal ettikleri İstanbul burası mı?" diye sormuştur⁶¹.

Lamartine uzun bir yolculuk yapmıştı. Esasında İstanbul, bu yolculuk için en önemli duraklardan biriydi. Oysa şimdi bu kadar uzun bir yolculuğa katlanmaya değer miydi? diye kendini sorguluyordu. Fakat bir süre sonra İstanbul'a yönelik küçümseyici bakışına bir son vermiş ve gözleri güzel şeyler görmeye başlamıştır. O devasa surlar, kırmızıya çalan evler ve konaklar, piramit gibi kat kat yükselen tepeler, servi ormanları, devasa camiler güneş ışınları altında alev alev yanıyordu. Üstelik İstanbul'da insana huzur veren derin bir sessizlik vardı. Sokaklardan çıt çıkmıyor, hiçbir pencere açılmıyordu. Güneş ışıkları altında uyuyan şehirde hayat belirtisi olan tek şey denizce süzülen yelkenli gemilerdi. Artık gördüğü manzara Lamartine için tarif edilemez bir boyuta ulaşmıştır ve bu manzaranın insanoğlunun dünya üzerinde görebileceği en muhteşem manzara olduğunu düşünmüş, istemsizce çığlık atmıştır. Bu aşamada Lamartine, "*artık Napoli Körfezi'ni düşünmeyi bıraktım, zira herhangi bir yeri bu muhteşem ve zarif manzara ile karşılaştırmak yaratılışı aşağılamaktır*" diye düşünmeye başlamıştır⁶².

İngiliz ordusunda bir subay olan Thomas Pardoe, 1836'da İstanbul'da görevlendirildiğinde kızı Julia da ona eşlik etmişti. İstanbul'da dokuz ay kalan Julia Pardoe, Londra'ya döndükten sonra *Sultanlar Şehri* adıyla hatıralarını yayımlamıştır. Julia Pardoe'nun içinde bulunduğu gemi 30 Aralık 1835'te Haliç'e demirlemişti. İngiliz yazar, uzun süredir görmeyi beklediği manzaraya bakarken duygularını "*şehirlerin sultanı tam önümdeydi*" şeklinde ifade etmiştir. Mevsim kış olduğundan hava soğuktu ve kar yağmıştı. Pardoe bunu, "*İstanbul'u ilk defa mevsimlerin en haşininin kürk mantosuna bürünmüş halde gördüm*" diye açıklamıştır. İstanbul manzarasını "*ihitişamlı*" diye tarif eden Julia Pardoe, "*sanki periler diyarına bakıyor, en çılğın hayallerimin cisimleştiğini görüyordum*" yorumunu yapmıştır⁶³.

Avrupa'nın çeşitli limanlarından kalkan gemiler Çanakkale Boğazı'nı geçtiklerinde İstanbul'u ilk kez görecekler için heyecanlı bir bekleyiş başlıyordu. Bu heyecan iki biçimde kendini gösteriyordu: Birincisi, İstanbul'un dillere destan güzelliğini görecek olmanın sevinci; ikincisi, tam İstanbul önlerine gelindiğinde şehrin üzerini sis kaplama korkusu. Bu heyecanı pek çok seyyahta görmek mümkündür. İşte bunlardan biri Fransız seyyah Alexis de Valon'dur. 1842'de İstanbul'a gelen Valon, izlenimlerini çeşitli dergilerde yayımlamıştır.

Fransız seyyah Valon'u taşıyan gemi Topkapı Sarayı önlerine geldiğinde şehir yoğun bir sis bulutunun altındaydı. Valon duygularını şöyle açıklamıştır: "*Sanki bir bulutun içinde yüzüyordük, İstanbul hiç gözükmiyordu ve ben bu yolculuğun en güzel anını yitirmeme neden olan bu kötü hava nedeniyle çok üzgündüm*". Fakat biraz sonra sis dağılıp parlak bir güneş görününce Valon'un üzüntüsü gitmiş yerini sevinç kaplamıştır. Sis perdesinin dağılmasıyla birlikte bir minare ormanı gözükmişti. Güneş ışığı ile alev alev yanan kubbeler, yeşillikler içinde evler, konaklar, ormanlar ve limanı dolduran sayısız gemi doyumsuz bir manzara oluşturuyordu. İstanbul'un sabah güneşi

⁶¹ Alphonse de Lamartine, *Souvenirs, Impressions, Pensées et Paysages, Pendant un Voyage en Orient (1832-1833)*, III, Paris 1835, s. 186-187.

⁶² Lamartine, s. 189-190.

⁶³ Julia Pardoe, *Sultanlar Şehri İstanbul*, Çev. M. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 3.

ile adeta yandığı duygusuna kapılan Valon, şehri perilerin tasarladığını ve devlerin çizdiğini düşünmüştür. Alexis de Valon İstanbul manzarası karşısında duygularını şöyle ifade etmiştir:

“Bazı yazarlar İstanbul manzarasını Napoli manzarasına benzetmişlerdir; gülünç. İtalyan başkentini herkes tasavvur edebilir oysa sultanların kenti harikalar açısından hayal gücünün bütün düşlerini aşar. Şöyle bir şey söylemenin hiçbir sakıncası yok: Dünyayı sadece bir kez görebilme olanağı olsaydı, onu buradan seyretmek gerekirdi. Bir seyyahın anlatmış olduklarını hatırlıyorum: Sarayburnu önlerinden geçerken öylesine etkilenmiş ki ateşinin yükseldiğini ve şiddetli bir nöbet geçirdiğini sanmış. Beni çok güldürmüş olan bu hikâyenin Yedikule önlerine geldiğimde gerçek olabileceğine inandım”⁶⁴.

Alexis Valon’un İstanbul’un güzelliğine ilişkin övgüleri burada kesilmiş onun yerini kasvet, sıkıntı ve çirkinlik almıştır. İlk olarak gemi daha limana yanaşmadan önce çarka bir deri tulum takılmış ve içinde bir kadın cesedi olduğu düşünülmüştür. Birçok seyahatnamede Osmanlı sultanlarının boğdurdıkları kadınları denize attıklarından bahsedildiğinden tam da sarayın karşısındayken karşılına çıkan şeyin öldürülmüş bir kadın olabileceği düşünülmüştür. Nitekim gemi subayı “Sultanın adaleti” diye bir yorum yapmış ve Valon, geminin yanında yüzen ıslak derinin altında insan şekli gördüğünü sanmış, “Kafamda bir roman oluştu, belki de henüz ölmemiştir, hayata döndürülebilir” şeklindeki ifadelerle okuyucusunu etkileme gayretine girmiştir⁶⁵.

İnsan biçimli torba seyyahın tüm dikkatini dağıtmış etrafındaki manzaraya ilgi göstermeyi bırakmıştır. Tam bu sırada eski sarayın denizle bağlantılı olduğu bir yerde “doğu kıskançlığının kurbanlarının denize atıldığı” köprüyü görünce morali iyiden iyiye bozulmuştur⁶⁶. Alexis de Valon’un içinde bulunduğu gemi Galata Limanı’na yanaştığında yaşananlar adeta Külkedisi masalını andırmaktadır, saat 12 olmuş ve büyü bozulmuştur:

“Geminin rıhtıma yanaşması sırasında bakışlarımı ne tarafa çevireceğimi bilemiyordum. Bir tarafta binlerce geminin bulunduğu Haliç, Galata, eski Bizans’ın camilerle kaplı yedi tepesi; öbür tarafta Boğaz’ın ve Marmara’nın mavi dalgaları ve Üsküdar’ın parlayan kıyıları. Hayranlıktan şaşırılmış ve coşkuyla sarhoş olmuştum. Kayığımız kıyıya yanaştığında rıhtıma ilk atlayanın ben olmasını istedim; ayağım kaydı ve çamurlu bir suyun içine boylu boyunca uzandım. İstanbul’a girişim böyle oldu. Tepeden turnağa çamur içinde kalktığımda bir an hareketsiz kaldım ve şaşkınlıktan taş kesmiş gibi oldum. Çevremdeki her şey değişmişti; büyümlü manzara kaybolmuş, kendimi pis ve küçük bir kavşakta, ıslak, karanlık ve çamurlu dar sokaklardan oluşan bir labirentin girişinde bulmuştum. Birbirinden kopmuş, kötü tahtalardan oluşan çevremdeki evlerin sefil bir görünümü vardı; evlerin ilk kırmızı rengi zamanla ve yağmurlarla kirlenmişti; uzakta çok ince, çok güzel gözüken minarelerden biri yanımda dikilmişti; kaba alçı sıvaları kopan ve parça parça düşen, hiçbir zarafeti olmayan küçük bir sütun. Uzaktan zengin Osmanlılar sandığım, sokaklarda dolaşan Türkler başlarında paçavralar ve yurtık pırtık giysili sefillerdi. Rıhtımı dolduran hamalların arkasında kasaplar sokak ortasında koyun kesiyorlardı; kaldırımlar kanlı çamur ve kulaklarını dikmiş, kızıl tüylü, elli kadar iğrenç köpeğin uluyarak çevresinde

⁶⁴ Alexis de Valon, *Abdülmecit Dönemi’nde Türkiye Doğu’da Bir Yıl*, Çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul 2015, s. 85.

⁶⁵ Valon, s. 86.

⁶⁶ Valon, s. 86.

döndüğü, sıcaklıklarını kaybetmemiş bağırsaklarla doluydu. Havanın ve ışığın girmedığı, her çeşit pisliğin görüldüğü, hiç süpürülmeven, kısacası her adımda fare ya da köpek ölülerinin üstüne basılan bu rutubetli aralık yerlerden çok pis kokular yayılıyordu. İstanbul sokaklarının ve Galata merdivenlerinin çoğunun durumu abartısız buydu”⁶⁷.

İngiliz gazeteci ve yazar Albert Richard Smith 1849 yılında İstanbul’a gelmiştir. Mizah yazarı olan Smith, bu yolculuğunu hem bir kitap olarak yayımlamış hem de dikkat çeken konferanslar vermiştir. Smith’in içinde bulunduğu gemi 1 Eylül sabahı İstanbul’a ulaşmıştı. Şansına sis yoktu pırl pırl bir güneşin altında beyaz evleri, minareleriyle İstanbul’u ilk kez görmüştü. Aralarında Alexis de Valon’un da bulunduğu birçok seyyah ilk bakışta hayran kaldığı şehre daha yakından bakınca hayranlık yerini hayal kırıklığına bırakmıştı. Ancak İngiliz yazar Albert Richard Smith tam tersini yaşamıştır:

“İtiraf etmeliyim ki İstanbul’un ilk görünümü beni hayal kırıklığına uğrattı. Silüetinin güzelliği ile ilgili olağanüstü hikâyeler duyduğum ve okuduğum için beklentilerim mantıksız seviyelere yükselmişti. Her ne kadar Ayasofya Camii’ni gördüğümde donakalmış olduğumu bilsen de Boğaz’la birleşerek Sultan’ın haremını çevreleyen gür servi ormanını görünce, “hepsi bu kadar mı?” diye sormaktan kendimi alamamıştım. Ancak Sarayburnu’nu dolanıp yavaşça Haliç’e süzülüşümüzde benzersiz güzelliğiyle hayret ve hayranlık uyandıran manzara bütün muhteşemliğiyle net bir şekilde ortaya çıktı”⁶⁸.

İngiliz seyyah Henry Christmast, hem merakı hem de sıcak havanın sağlığına iyi geleceğini düşünerek uzun bir Akdeniz seyahatine çıkmış ve bu çerçevede 1851 yılında İstanbul’a uğramıştır. Şafakla birlikte gemi İstanbul önlerine geldiğinde şehir yavaş yavaş görünmeye başlamıştı. İstanbul’u ilk kez görececek olmanın heyecanı ile yolcular güvertede toplandığında önce beyaz surlar görünmüş ardından surların üzerinden düzensiz bina yığınları yükselmeye başlamıştı. Daha da önemlisi çok fazla ağaç yoktu. Henry Christmast gördüğü manzara karşısında tam bir hayal kırıklığına uğradı, İstanbul hiç de hayal ettiği gibi değildi. Diğer yolcular İstanbul’u görmenin heyecanı içerisindeyken Christmast üzüntü ve keder içerisinde İstanbul’a sırtını dönmüştü.

Güneş yükselip gemi yol aldıkça Henry Christmast’ın duygularında değişiklikler olmaya başlamıştı. Sarayburnu dönülüp Haliç’e girildiğinde bu kez Christmast, Roma İmparatoru Konstantin tarafından başkent seçilen bu yere eşit güzellikte pek az yer olabileceğini düşünmeye başlamıştı. Haliç’te daha fazla ağaç vardı, evler basit ve alaladeydi ancak hep birlikte güzel bir bütün oluşturuyordu. Camiler tek başlarına izleyenlerin ilgisini toplayacak kadar büyük, gökyüzüne doğru yükselen uzun, ince

---

⁶⁷ Valon, s. 87, 89.

⁶⁸ Albert Richard Smith, *İstanbul’da Bir Ay*, Çev. Mehmet Şerif Erkek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 55.

minareler⁶⁹ güneş ışığında parlayan beyaz sütunlar kendine has doğu fizyonomisini oluşturmaktadır⁷⁰.

Henry Christmast, Galata Kulesi'nden gördüğü manzarayı ve bu manzaranın düşündürdüklerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Galata Kulesi'nden İstanbul'u İstanbul yapan unsurların yanı sıra bütünü oluşturan küçük unsurlar da göze çarpar. Gözünüz etrafta gezinir; doğa tarifin ötesinde güzeldir. Lakin burasının orta çağ dünyasının başkenti olduğunu hatırlar, böylesi bir güzellikle uyum sağlayacak şehrin oluşumunda öne çıkacak sanat eserlerini arayacak olursak bu ihtiyacımızı sadece barbarca ihtişama sahip devasa camiler karşılar. Bir arkeoloji öğrencisi gemiyle İstanbul'a yaklaşırken, antik Bizans'ın ne kadar önemli olduğunu, imparatorluğun ne kadar göz kamaştırıcı, sarayların fevkalade, kiliselerin görkemli olduğunu aklına getirecek. Doğal olarak Doğu İmparatorluğu metropolünün, sanat eserlerini gözlerinin önüne sermesini büyük umutlarla bekleyecek fakat şehrin göstereceği pek bir şeyi kalmadığını görünce büyük hayal kırıklığına uğrayacaktır. Türkler İstanbul'u fethederek ellerine geçirdiler; bu fetih aynı zamanda hilalin haç karşısındaki zaferidir”⁷¹.

Birçok seyyah gibi Henry Christmast da Müslüman İstanbul yerine Hristiyan Konstantinopolis'i görmek istiyor ve o devrin eserlerini, kalıntılarını arıyordu. Bu duygu doğal olarak Müslümanlara yönelik suçlayıcı bir tavrı beraberinde getiriyordu. Nitekim Christmast, *“asırlar geçti fakat İslam'ın ağır eli hâlâ Doğu başkentinin üzerinde”* diyerek düşüncesini gayet açık bir şekilde ifade etmiştir⁷².

Yukarıda Fransız seyyah Alexis de Valon'un İstanbul'a yaklaşırken yaşadığı heyecanın yanı sıra manzarayı uzaktan ve yakından tasviri anlatılmıştı. Benzer bir yaklaşımı bir başka Fransız yazar Théophile Gautier de görüyoruz. Gautier'in bindiği Leonidas adlı gemi, Valon'dan 10 yıl sonra 1852 yılında yine sisli bir havada İstanbul önlerine gelmiştir. Sis yavaş yavaş dağılmaya başladığında önce ok gibi göğe yükselen minareler görünmüştür. Yazar önce sarayı tasvir ederek anlatmaya başlar: *“servi ve sakızağaçlarından oluşan perdenin arkasında, hiçbir simetrisinin gözetilmediği, kireçle badana edilmiş, kafes biçiminde pencereleriyle odalar, çıkma tavanlı köşklele yer yer delinmiş uzun bir duvar, işte saray bundan ibaretti”⁷³*. Gautier, Avrupa saraylarıyla mukayese ettiği Topkapı Sarayı'nı beğenmez. Üstelik geçerken saray duvarında açılmış bir pencere hakkında kendisine bilgi verilir. Bu pencere, padişahın gözden düşen odalıklarının, içinde bir kedi ve bir yılanın bulunduğu bir çuvalla denize atıldığı yerdir. Alexis de Valon da içinde bir kadın cesedi olduğunu düşündüğü deri torbayı tam burada görmüştü. Fakat Gautier, herhangi bir yanlış anlaşılmaya fırsat vermemek adına

⁶⁹ İngiliz seyyah Henry Christmast minarelerden çok etkilenmiştir. Nitekim minarenin Avrupa mimarisine girmesi gerektiğini dahi düşünmüş ancak hangi amaçla kullanılabileceğine karar verememiştir. Ona göre bu zarif eserler kilise çanlarının gümbürtüsü için çok narin kalacaktır. Öte yandan dikiliş amaçları tamamıyla İslamî olduğu için kabullenme sorunu yaşanabilecektir (Henry Christmast, *İstanbul ve Ege Yollarında İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar, 1851*, Çev. Mustafa Özbaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 14).

⁷⁰ Christmast, s. 13-14.

⁷¹ Christmast, s. 15-16.

⁷² Christmast, 16.

⁷³ Theophile Gautier, *İstanbul, Dünyanın En Güzel Şehri*, Çev. Nuriye Yiğitler, Profil Kitap, İstanbul 2018, s. 79.

“günümüzde adetler oldukça yumuşadı, böyle barbarca cezaları artık duymuyoruz, belki de tüm bu anlatılanlar yalandır” diye yumuşak bir dönüş yapmıştır⁷⁴.

Leonidas, Haliç’e girince adeta dekor değişmiş masalsı bir manzara ortaya çıkmıştır:

“Su ve gökyüzü arasında hiç bu kadar muhteşem dalgalanma görülmemiştir. Toprak denizden yükseliyor, binalar basamak basamak açılıyor, renk renk evler ve bu yeşil okyanusa tepeden bakan, mavimsi kubbelerini yuvarlaklaştırıp şerefeleriyle, sabahın berrak göğünde sivri bir uçla tamamlanan beyaz minarelerini mızrak gibi dikmiş camiler, şehre doğuya özgü masalsı bir görüntü kazandırıyor”⁷⁵.

Gautier gemiden inip kendisi için tutulan eve doğru giderken başka bir İstanbul görmüştür: “Hamalın peşinden giderken dolambaçlı, iğrenç, korkunç bir şekilde döşenmiş, çukurlar ve su birikintileriyle dolu, vebalı köpeklerin, kalas ve moloz yüklü eşeklerin yolu kapadıkları, labirenti andıran daracık sokaklardan ilerlerken, İstanbul’un uzaktan sunduğu göz alıcı serap hızla kayboluyordu”⁷⁶.

Kırım Savaşı çok sayıda Avrupalının İstanbul’a gelmesine neden olmuştu. Askerler, subaylar, diplomatlar, gazeteciler ve daha niceleri Fransa ve İngiltere’nin Rusya’ya karşı müttefiki olan Osmanlı Devleti’nin başkentine yığılmıştı. Bu dönemde İstanbul’a gelen isimlerden biri de Lady Hornby olmuştur. Tam adı Emelia Bthynia Hornby olan Lady Hornby, Osmanlı Devleti’nin İngiltere’den aldığı borçla ilgili olarak İstanbul’a gönderilen müfettiş Edmund Hornby’nin eşidir. 1855’ten 1858’e kadar İstanbul’da kalmıştır.

Lady Hornby’nin içinde bulunduğu gemi Haliç’e yağmur ve fırtına eşliğinde girmiş ve az sonra güneş görünmüştür. Annesine yazdığı mektupta bu durumu, “eski Bizans ve Hristiyanlık başkenti, Roma’nın rakibi olan bu güzel şehir güllüklerle gözyaşları, bulutlarla güneş ışıltıları arasında, kubbeleri ve minareleri, servi koruları ve beyaz saraylarıyla bizi karşıladı” şeklinde ifade etmiştir⁷⁷.

Lady Hornby, annesine yazdığı aynı mektupta İstanbul manzarası karşısındaki duygularını şöyle aktarmıştır:

“Avrupa ve Asya kıyıları burada birleşerek koyu mavi dalgaların ortasında kelimelerle tarif edilemeyecek kadar güzel ve pitoresk bir şehrin yükseldiği büyük bir körfez oluşturuyor. Uzun bir süre güvertede büyülenmiş gibi durup bakışlarımızı önce tepesinde karların parlattığı uzaklardaki Uludağ’a; sonra Marmara Denizi’nin hayal meyal seçilen adalarına, üzerindeki sayısız kayıkla cıvıl cıvıl görünen ışıltılı Boğaz’a ve nihayet Ayasofya’nın taçlandığı ve yüksek minarelerle kaplı güzel İstanbul’a çevirdik. Tüm bunlara inanabilmek için gün ışığında görmek şart, ancak yine de rüya gördüğünüz sanabilirsiniz”⁷⁸.

⁷⁴ Gautier, s. 79.

⁷⁵ Gautier, s. 81.

⁷⁶ Gautier, s. 83.

⁷⁷ Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, Çev. Kerem Işık, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 39.

⁷⁸ Lady Hornby, s. 39.

Lady Hornby de geleneği bozmamış ve gemi limana yanaştıktan sonra kayıkların yolcu kapmak için çıkardığı gürültünün, sefil ve ahşap evlerin, pis ve bozuk kaldırımların ve dar sokakların midesini bulandırdığını yazmıştır⁷⁹.

Yolu İstanbul'dan geçen seyyahlardan biri de Amerikalı ünlü yazar Mark Twain olmuştur. 1861-1865 yılları arasında yapıldığı düşünülen bu seyahatte Twain, Karadeniz'e geçmiş ve Kırım'a kadar gitmiştir. Mark Twain, İstanbul izlenimlerinde oldukça müşkülpesent bir karakter çizmiş, neredeyse hiçbir şeyi beğenmemiştir. İstanbul için sirk, kıyafetler için maskeli balo, dükkânlar için kümes, kulübe ve tuvalet, Ayasofya için değersiz, Kapalıçarşı için arı kovanı, ticaretle uğraşan herkes kazıkçı ve Türk kahvesi için de tadına baktığım içecekler içinde en kötüsü, berbat ifadelerini kullanmıştır.

Mark Twain ve beraberindekileri taşıyan gemi Boğaziçi'nde, Sarayburnu açıklarına demir atmıştı. Buradan şehre bakan Twain manzarayı şöyle tarif etmiştir:

“Şimdiye dek gördüğümüz en güzel şehir burası. Sık dizilmiş evler, kıydan yukarılara çıkıldıkça artarken pek çok tepenin üstlerinde evler olduğunu da görüyoruz. Oraya buraya casus gibi saklanmış bahçeler, camilerden yayılan o büyümlü hava, nereye baksanız gözünüze çarpan minareler ise doğudaki seyahatleri anlatan kitaplara ilgi duyan okurların düşlerindeki Doğu'nun görkemli yüzüyle bu büyük şehri çevreliyor ve İstanbul'dan eşsiz bir tablo çıkıyor karşımıza”⁸⁰.

Twain de tıpkı diğerleri gibi çok geçmeden rüyadan uyanır ve başka bir dünyaya geçer, bu kez, *“şehrin cazibesi, bu tablodaki güzelliğin gerçeğe dönüşmesiyle birlikte sona erer. Birisi kıyıya çıktığı andan geri dönene kadar ne lanetler okur bu şehre!”* diye devam eder⁸¹.

Twain'den sonra İstanbul'a gelen bir diğer yazar Edmondo de Amicis olmuştur. 1874'de İstanbul'u ziyaret eden Amicis'in renkli bir üslupla kaleme aldığı eseri kısa bir süre sonra İngilizce, Fransızca ve Almancaya çevrilmiştir.

Amicis, İstanbul'u görme heyecanını eserine en iyi yansıtan seyyahlardan biridir. Nitekim gemi kaptanının *“yarın İstanbul'un ilk minarelerini göreceğiz”* demesiyle beraber büyük bir heyecana kapılmış ve gece gözüne uyku girmemiştir. O kadar çok kimse İstanbul'un dünyanın en güzel şehri olduğunu söylemiştir ki Amicis'in hayal kırıklığına uğramayacağına inancı tamdır. Ancak o yine de okumuş yazmış kimseler yerine tahsil terbiye görmemiş denizcilerin de fikrini almak istediğinde, *“dünyanın en güzel zaman diliminin güzel bir sabah vakti İstanbul'a girmek”* olduğu cevabını almıştır⁸².

Gece gözünü kırpmayan Amicis, kendisini İstanbul'un hayaliyle heyecanlanan Osmanlı padişahı II. Mehmed'e benzetmiştir. Günün ilk ışıklarıyla birlikte güverteye çıkan Amicis, etrafı saran sisi görünce tüm keyfi kaçmıştır. Süvarinin biraz sonra sisin dağılacağına ilişkin tesellisi de pek işe yaramamıştır⁸³. Biraz sonra sis gerçekten yavaş yavaş dağılmaya başlamış, diğer yolcular da ellerinde dürbünleriyle güvertede yerlerini

⁷⁹ Lady Hornby, s. 41.

⁸⁰ Mark Twain, *Türkiye Seyahati*, Çev. Damla Aslı Altan, Yirmidört Yayınları, İstanbul 2007, s. 29.

⁸¹ Twain, s. 30.

⁸² Edmondo De Amicis, *İstanbul (1874)*, Çev. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013, s. 2-3.

⁸³ Amicis, s. 6-7.

almışlardı. Önce bir minarenin tepesi sisin içinden yükselmiş, biraz sonra evler, camiler ve surlar belirlemeye başlamıştı. Amicis, tam olarak Lamartine'in "*İstanbul bu mu? Ne hayal kırıklığı!*" dediği noktada süvarinin kolundan tutup "*Süvari! İstanbul bu mu?*" diye sormuştu. Önce Ayasofya ve ardından diğer camiler, nihayet sis dağılmış, tüm şehir berrak bir şekilde görünmeye başlamıştı⁸⁴.

Amicis, "*insanın ruhunda çığlık koparan manzaraya bakarken ellerim titriyordu*" diye hislerini tarif etmiştir. Ne yana bakacağını bilemeyen Amicis, bir şey kaçırmamak için dört dönüyor zevkten nefesi kesiliyordu⁸⁵.

İtalyan yazar tam İstanbul'un karşısında, içinde bulunduğu duyguyu şöyle kaleme dökmüştür:

"Krallar, prensler, dünyanın kudretli ve zengin insanları, o anda hepinize acıdım; gemide bulunduğum yer sizin bütün hazinelerinize bedeldi ve İstanbul'a bir bakışımı bile bir imparatorluğa değişmezdim. İşte İstanbul! Muhteşem, muazzam, ulu İstanbul! Yaradana hamdolsun, yaratılmışa şan! Böyle bir güzelliği rüyamda bile görmemiştim! Şimdi anlat bakalım zavallı, bu ilahi hayali anlatabilmek için kâfi gelmeyen kelimelerle günaha gir! İstanbul'u anlatmaya kim cüret edebilir?"

Gözünü İstanbul'dan ayıran Amicis, bu kez karlı zirvesiyle Uludağ'ı Üsküdar'ı, Asya sahillerini, Marmara Denizi'ni ve Boğaz'ı görmüştür. Bunun üzerine de "*Oh! Evet! Bu, dünyanın en güzel manzarasıdır. Bunu inkâr eden Tanrı'ya karşı nankörlük eder ve küfredmiş gibi olur; bundan daha büyük bir güzellik insan aklını aşar!*" diye hislerini aktarmıştır⁸⁶.

Pera'da oteline yerleşen Edmondo de Amicis, adeta uykudan uyanmış gibidir. "*Kurduğum hayal uçup gitti*" dedikten sonra İstanbul'u bu kez tepelere, vadilere dağılmış, karınca yuvası gibi kaynaşan korkunç bir yer, bir mezarlık, bir harabe olarak tarif etmiştir. Amicis devamında İstanbul için "*dünyanın bütün şehirlerini tasvir eden, insan hayatının bütün şekillerini bir araya getiren işitilmemiş bir medeniyet ve barbarlık karışımı*" tabirini kullanmıştır⁸⁷.

Amicis, İstanbul'un içinde bulunduğu düzensizliği, keşmekeşi yadırgamıştır:

*"Birkaç saatlik bir gezintiden sonra aklını şaşırır insan. İstanbul'un ne olduğunu birdenbire sorana, kafamızdaki fırtınayı dindirebilmek için elimizi şakağımıza dayamadan cevap veremeyiz. İstanbul bir Babil'dir, bir dünyadır, âlemin yaratılmasından önceki karışıklıktır. Güzel midir? Harikuladedir! Çirkin midir? Korkunçtur! Hoşa gider mi? Sarhoş eder! Orada kalır mısınız? Kim bilir!"*⁸⁸

İtalyan yazar Amicis, Batılılaşan İstanbul'u ve Batı yaşam tarzını taklit eden Türkleri görmüştür ve İstanbul'a olan kızgınlığının sebebi biraz da budur. Devam eden dönüşümü dikkate alan Amicis geleceğe dair şu tahminde bulunmuştur:

"Her sene binlerce kaftan kaybolmakta ve binlerce istanbulin ortaya çıkmaktadır, her gün eski bir Türk ölmekte ve Tanzimatçı bir Türk doğmaktadır. Gazete teşbihin, sigara çubuğun, şarap iyi suyun, yaylı araba arabanın, piyano davulun, Fransız grameri Arap sarf ve nahivinin, kâgir ev ahşap evin yerini almaktadır. Her şey

⁸⁴ Amicis, s. 9.

⁸⁵ Amicis, s. 13.

⁸⁶ Amicis, s. 16-17.

⁸⁷ Amicis, s. 17.

⁸⁸ Amicis, s. 20.

bozuluyor, her şey değişiyor. Belki de bir asra kalmadan, eski Türkiye'yi aramak için Anadolu'nun en uzak vilayetlerine gitmek gerekecek"⁸⁹.

Eşi bir Alman gazetesinin muhabiri olarak İstanbul'da görevlendirilince kucağında bebeğiyle İstanbul'a gelen Anna Grosser Rilke, Osmanlı başkentinde neredeyse 30 yıl kalmıştır. Rilke, zor şartlarda geldiği İstanbul'dan ayrılırken "*benim güzel İstanbul'um*" diyecek kadar şehri sevmiştir⁹⁰.

1888 yılında İstanbul'a gelen Rilke, manzaraya dair ilk duygularını şu şekilde tarif etmiştir:

*"Edirne'den Türk topraklarına girdik. Sabah saat sekizde yeni vatanımıza girmiş olacaktık. Karadan yolculuk yapanlar, genelde gemiyle gelenler kadar şehre girişin zevkine varamıyorlar, ama İstanbul'a geliş trenle de çok ilginçti. Marmara Denizi'nin görünüşü ve üzerinde nöbet tutulan yüksek burçlarıyla tren yolu boyunca uzanan surlar tablo gibiydiler. Kente girene kadar pencere yanından ayrılmadan manzaranın keyfini çıkardım. Kente yaklaştıkça tren iyice denize yaklaşıyordu, şimdi aramızda sadece Bizans şehir surları vardı. Manzarayı seyrettikçe, yabancı bir yere gideceğim endişesini yavaş yavaş kafamdan silmiştim. Güneşin parlaklığı her şeyi çirkinlikleri bile büyüleyici bir güzelliğe dönüştürüyordu. Muhteşem şark burada ruhumun derinliklerine işledi ve kalbimi fethetti. O andan itibaren bu ülkeyi sevdim"*⁹¹.

Rilke, İstanbul'u birçok kez denizden de görme imkânı bulmuştu. Rilke, müthiş dediği bu manzarada camiler, minareler, Topkapı Sarayı ve Marmara Denizi'nin büyüleyici bir tablo oluşturduğunu ifade etmiştir⁹².

Rilke ile aynı dönemde İstanbul'da yaşayan başka bir Batılı kadın Francis Marion-Crawford idi. Varlıklı bir Amerikalı aileye mensup olan Marion-Crawford, 1890'larda *İstanbul* adıyla yayınladığı kitabıyla ün kazanmıştır. Amerikalı yazarın İstanbul'a ilişkin ilk duyguları şu şekildedir:

*"İstanbul ile ilgili ilk izlenimimi hiç unutmayacağım. Şubat ayıydı ve biz ciddi bir kar fırtınası içinde Marmara Denizi'nden Boğaz'ın girişine doğru yol alıyorduk. Ayasofya'nın karşısına geldiğimizde kar durdu, parlak bir mavilik bulutları yırtarak parçaladı ve arkamızdan yükselen sabah güneşi İstanbul'u aydınlattı. Harikulade bir manzaraydı. İnce minareler birer ışık huzmesi gibi göğe yükseliyordu; koyu serviler gümüş sorguçlara dönüşmüştü, hatta uzakta batı surlarındaki Yedikule bile Peros mermeri gibi bembeyaz parlıyordu. Sadece denizin rengi vardı"*⁹³.

Marion-Crawford, İstanbul ve Ayasofya'nın Müslüman idaresinde olmasından dolayı üzgündür. Bu hususta da şunları söylemiştir:

"Kim bilir belki bir gün Ayasofya'daki Allah, Muhammed ve altı imamın levhalarını çıkarıp yerine kendi altın ikonalarını yerleştirecek bir fatih doğmuştur.

⁸⁹ Amicis, s. 115.

⁹⁰ Anna Grosser Rilke, *Avrupa Saraylarından Yıldız'a İstanbul'da Bir Hoş Sada*, Çev. Deniz Banoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 127.

⁹¹ Rilke, s. 127.

⁹² Rilke, s. 159.

⁹³ Francis Marion-Crawford, Francis, *1890'larda İstanbul*, Çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 23.

Osmanlılar bir gün geldikleri Asya'nın karanlığına gömülse ve Konstantiniyye'ye yeni bir ad verilse bile bu şehir her zaman Doğu'nun başkenti kalacaktır"⁹⁴.

İstanbul'un bir diğer kadın konusu Bulgar yazar Evgenia Mars olmuştur. 1907 yılında İstanbul'a gelen Mars, seyahatnamesini yüzlerce yıl Osmanlı hakimiyetinde yaşamış olan bir topluma mensup olmanın öfkesiyle kaleme almıştır. Daha trene biner binmez Bulgarların İstanbul'a ilişkin hayallerinden söz eden Mars, Bulgar ovalarının bereketinin aksine Edirne'den itibaren Türk topraklarının verimsiz bir çöl olduğunu iddia etmiştir⁹⁵.

Bütün olumsuz yaklaşımına rağmen Evgenia Mars, Boğaz'ı ilk gördüğünde hayran kalmış, hislerini "*adeta dilimizi yutmuştuk, manzaranın tadına doyamıyorduk*" şeklinde tarif etmiştir. Boğaz'ı bir tabloya benzeten Mars, "*Yaratan, bir dünya cenneti yaratmak için bütün dehasını devreye sokmuş*" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Evgenia Mars, "*şairin kalemi bu tabloyu tasvire kifayetsiz kalıyor*" dediği manzaraya bakarken, "*bu diyar Avrupalıların elinde olmadığı için kalbimin derinliklerinde büyük bir üzüntü duyuyorum*" demeyi de ihmal etmemiştir⁹⁶.

Sonuç

Pagan Byzantion, Hristiyan Konstantinopolis ve Müslüman İstanbul'un ortak özelliği şehre mahsus dinsel bir kimliğinin olması yanında mükemmel bir konum ve güzelliğe sahip olmasıdır. Hristiyanlığı kabul eden Roma İmparatoru Konstantin tarafından başkent olarak seçildikten sonra şehrin Hristiyan kimliği bilhassa ön plana çıkmış ve bu durum 1453 yılına kadar devam etmiştir. Şehir, 1453 yılından sonra ise Osmanlı Devleti'ne başkent olmuş ve İstanbul olarak anılmaya başlanmıştır. Bu tarihten sonra İstanbul'un Müslüman kimliği ve ilk bakışta göze çarpan Müslüman şehir silüeti ayırt edici özelliği olmuştur.

İstanbul hem Osmanlı Devleti'nin başkenti olması hem de meşhur güzelliğiyle sayısız diplomat, seyyah ve tüccarı kendisine çekmiştir. İstanbul'u ilk defa görenler genellikle gördüğü manzara karşısında hayranlığını ifade etmiş, çok az kişi ise daha önce okuduklarına ve duyduklarına göre zihninde yarattıkları İstanbul'u bulamamanın hayal kırıklığını yaşamıştır.

Müslüman İstanbul yerine Hristiyan Konstantinopolis'i görmeyi arzu eden bazı seyyahlar şehir ve çevresinin güzelliğini yazmak yerine konumun avantajlarına değinmeyi tercih etmişlerdir. Bu durumda İstanbul'un güzelliği birtakım seyyahların beraberinde getirdiği önyargı tarafından perdelenmiş, böyle güzel bir şehre Müslüman Türklerin sahip olmasını kabullenemediklerini açıkça ifade etmişlerdir.

Din adamları, resmî görevliler ve hacca giderken İstanbul'a uğrayanlar daha katı ve sert değerlendirmeler yapmıştır. Ünlü Fransız yazar Chateaubriand, Kudüs yolculuğu çerçevesinde uğradığı İstanbul'da fazladan bir gün bile kalmaya dayanamamış, erdemden yoksun olarak nitelediği Türklerin böyle bir şehri hak etmediğini ve bundan dolayı irkildiğini yazmaktan geri durmamıştır.

⁹⁴ Marion-Crawford, s. 9.

⁹⁵ Evgenia Mars, *Abdülhamid İstanbul'unda Bir Kadın Seyyah*, Çev. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019, s.19.

⁹⁶ Mars, s. 19.

Seyyahların büyük bir kısmı İstanbul'u ilk gördüklerinde şehrin doğal güzelliği, konumu cami ve minarelerin oluşturduğu fon karşısında uğradıkları şoku atlattıktan sonra Hristiyan kimlikleri ve önyargıları ön plana çıkıyor ve bu kez çirkin, pis ve kırık dökük bir İstanbul'u anlatmaya başlıyorlardı. Bunun yanında tam tersi anlatımlara da rastlamak mümkündür. İlk gördüğünde hayal kırıklığı yaşayan, umduğunu bulamayan bazı seyyahlar şehre daha yakından baktıklarında bu kez beğenilerini ifade etmişlerdir.

İstanbul'u ilk defa görenlerin hissettikleri duygular şehre karadan ya da denizden giriş yapmış olmasına göre de değişmektedir. Kara yoluyla gelenler, deniz yoluyla gelenlerin gördüğü manzaradan mahrum oldukları için bir anda karşılırlarına çıkan surları görünce çoğu zaman hayal kırıklığına uğruyorlardı. Daha sonra deniz tarafından şehre baktıklarında kayıplarını telafi ediyorlardı.

Kaynakça

- Amicis, Edmondo De, *İstanbul (1874)*, Çev. Beynun Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2013.
- Baron de Tott, *18. Yüzyılda Türkler*, Kervan Kitapçılık, İstanbul bty.
- Baron W. Wratislaw, *Baron W. Wratislaw'ın Anıları*, Çev. M. Süreyya Dilmen, Boyut Matbaacılık, İstanbul 1996.
- Belon, Pierre, *Pierre Belon Seyahatnamesi İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1549) Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa*, Çev. Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
- Bertrandon de la Broquiére'in Denizaşırı Seyahati*, Çev. İlhan Arda, İstanbul: Eren Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Blount, Henry, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)*, Çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, Ed. Recep Boztemur, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2010.
- Botton, Alain de, *Seyahat Sanatı*, Çev. Ahu Sıla Bayer, Sel Yayıncılık, İstanbul 2018.
- Breüning, Hans Jacob, *Breüning Seyahatnamesi Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579*, Çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
- Busbecq, Ogier Ghiselin de, *Türk Mektupları, Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, Çev. Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Casti, Giovanni Battista, *Bir İstanbul Seyahati-1788*, Çev. Akif Tunç, Cinius Yayınları, İstanbul 2019.
- Chardin, Jean, *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*, Çev. Ayşe Meral, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Chateaubriand, François, *Paris İstanbul Kudüs Bir Seyahat Günlüğü*, Yay. Haz. Ercan Balkış, İlkbiz Yayınevi, İstanbul 2004.
- Christmast, Henry, *İstanbul ve Ege Yollarında İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar, 1851*, Çev. Mustafa Özbaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

- Clavijo, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ses Yayınları, İstanbul 1995.
- Coşan, Leyla, *16. Yüzyılda Almanların Türklerden Korunmak İçin Yazdığı Dualar Tanrım Bizi Türklerden Korum*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.
- De Kay, James Ellswort, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ed. Recep Boztemur, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2009.
- Dernschwam, Hans, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*, Çev. Yaşar Önen, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Du Loir Seyahatnamesi, IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*, Çev. Mustafa Daş, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.
- Ducellier, Alain - Michel Balard, *Konstantinopolis 1054-1261*, Ed. Can Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Ebersolt, Jean, *Bizans İstanbulu ve Doğu Seyyahları*, Çev. İlhan Arda, Pera Turizm ve Ticaret AŞ, İstanbul 1996.
- Eyice, Semavi, "Ayasofya", IV, *DİA*, 1991, s. 206-210.
- Fresne-Canaye, Philippe du, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi, 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- Gautier, Theophile, *İstanbul, Dünyanın En Güzel Şehri*, Çev. Nuriye Yiğitler, Profil Kitap, İstanbul 2018.
- Grelot, Josephus, *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Maide Selen, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş, İstanbul 1998.
- Gyllius, Petrus, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Herodotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Hughes, Bettany, *İstanbul Üç Şehrin Hikâyesi*, Çev. Abdullah Yılmaz, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2017.
- İnalcık, Halil, "İstanbul: Türk Devri", *DİA*, XXIII, 2001, s. 220-239.
- Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion Konstantinopolis İstanbul*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, Çev. Kerem Işık, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- Lamartine, Alphonse de, *Souvenirs, Impressions, Pensées et Paysages, Pendant un Voyage en Orient (1832-1833)*, III, Paris 1835.
- Lethaby, William Richard – Harold Swainson, *The Church of Sancta Sophia Constaninople a Study of Byzantion Building*, Macmillan&Co., London&New York 1894.
- Magdalena, Paul, *Ortaçağda İstanbul, Altıncı ve On Üçüncü Yüzyıllar Arasında Konstantinopolis'in Kentsel Gelişimi*, Çev. Barış Cezar, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

- Mantran, Robert, *İstanbul Tarihi*, Çev. Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Marion-Crawford, Francis, *1890'larda İstanbul*, Çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- Mars, Evgenia, *Abdülhamid İstanbul'unda Bir Kadın Seyyah*, Çev. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2019.
- Martin, Guillaume, *İstanbul'a Seyahat*, Çev. İsmail Yerguz, İstiklal Kitabevi, İstanbul 2007.
- Meriç, Ümit, *Seyyahların Aynasında Şehirlerin Sultanı İstanbul*, Albaraka Türk Yayınları, İstanbul 2010.
- Olivier, Antoine, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, Haz. Aloda Kaplan, Köprü Kitapları, İstanbul 2016.
- Pardoe, Julia, *Sultanlar Şehri İstanbul*, Çev. M. Banu Büyükkal, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Pertusier, Charles, *Promenades Pittoresques dans Constantinople et sur les rives du Bosphore: suivies d'une Notice sur la Dalmatie*, I, H. Nicolle, A La Librairie Stéréotype, Paris 1815.
- Ponting, Clive, *Dünyanın Yeşil Tarihi*, Çev. Ayşe Başçı, Sabancı Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.
- Raczynski, Edward, *Edward Raczynski'nin Türkiye Seyahati Günlüğü*, Çev. Sabire Arık, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
- Rilke, Anna Grosser, *Avrupa Saraylarından Yıldız'a İstanbul'da Bir Hoş Sada*, Çev. Deniz Banoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Schiltberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, Çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Schweigger, Salomon, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- Seetzen, Ulrich Jasper, *İstanbul Günlükleri, 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, I, Çev. Selma Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- Smith, Albert Richard, *İstanbul'da Bir Ay*, Çev. Mehmet Şerif Erkek, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
- Tafur, Pero, *Pero Tafur Seyahatnamesi 9 Mayıs 1437 – 22 Mayıs 1438*, Çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.
- Thévenot, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, Çev. Ali Berktay, Ed. Stefanos Yerasimos, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, İstanbul: Baha Matbaası, 1977.
- Twain, Mark, *Türkiye Seyahati*, Çev. Damlı Aslı Altan, Yirmidört Yayınları, İstanbul 2007.
- Valon, Alexis de, *Abdülmecit Dönemi'nde Türkiye Doğu'da Bir Yıl*, Çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul 2015.

Villehardouin, Geoffroi de, *IV. Haçlı Seferi Kronikleri*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Wittman, William, *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, Çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara 2011.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 15.11.2022

Makale Kabul | Accepted: 20.12.2022

Atıf | Cite as: Başak Kuzakçı, “Arkeoloji ve Emperyal Rekabet: Soğdların ve Soğdcanın Keşfi (XIX-XX. Yüzyıl)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 63-76.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1204503>

ARKEOLOJİ VE EMPERYAL REKABET: SOĞDLARIN VE SOĞDCANIN KEŞFİ (XIX-XX. YÜZYIL)

Başak KUZAKÇI*

Öz

Soğdlar ve Soğd medeniyeti XX. yüzyılın başlarından evvel Avrupalılar tarafından ancak Antik dönem yazarlarının kısa ifadelerinden tanınırdı. Onların tarihsel önemlerinin ortaya çıkışı, Türkistan coğrafyasında ve ticaret yollarında oynadıkları ana rolün tespiti ve Soğd dilinin Asya ticaret yolları boyunca *lingua franca* haline dönüşüm süreci 1903'te Turfan'da keşfedilmeye başlayan Soğdların ürettiği metinlerin, elyazmalarının keşfi ve çözülmesi süreci sonrasında anlaşıldı ve literatürde yerini aldı. Söz konusu süreç uzun döneme yayılmakla birlikte Soğd yazılı eserlerinin keşfi ve 1932'de Soğd dilinin, alfabesinin çözülmesi Soğd tarih araştırmalarının başlangıç noktasını oluşturdu. Bu çalışmanın inceleme nesnesi doğrudan Soğd medeniyet ürünlerinin keşfi sürecidir. Bu çalışmada özellikle Macar-İngiliz kâşif Sir Aurel Stein ve Alman Arkeolog Grünwedel öncülüğündeki çalışmaların Soğdcanın ve Soğd medeniyetinin ürünlerinin aydınlatılmasındaki rolü yanı sıra XX. yüzyılın ilk yarısında yoğunlaşan Türkistan'a yönelik Batı arkeolojisi ardındaki kolonyalist hedefler ve emperyal rekabet irdelenmiştir. Bahsi geçen ilim adamlarının notları ve ürettikleri çalışmalar bu bağlamda tetkik edildi ve Orta Asya arkeolojisinin spesifik olarak Soğdlara dair keşiflerin kolonyalist bağlamı ortaya kondu.

Anahtar Kelimeler: Soğdya, Soğdca, Alman Turfan Seferi, Aurel Stein, Kolonyalizm.

ARCHEOLOGY AND IMPERIAL RIVALRY: THE DISCOVERY OF SOGDIA NS AND SOGDIAN LANGUAGE (19th-20th CENTURIES)

Abstract

Before the beginning of the twentieth century, the Sogdians and the Sogdian civilization were only known to Europeans from brief statements by ancient writers. The emergence of their historical importance, the determination of the main role they played in the geography of Turkestan and the trade routes, and the transformation of the Sogdian language into *lingua franca* along the Asian trade routes were understood after the discovery and decipherment of the texts and manuscripts produced by the Sogdians, which began to be discovered in Turfan in 1903, and took their place in the literature. The discovery of Sogdian written works and the deciphering of the Sogdian language and its alphabet in 1932 form the starting point of Sogdian historical studies. This study focuses on the discovery process of Sogdian civilization products. In this study, the role of the studies led by the British-Hungarian explorer Sir Aurel Stein and the German

* Dr., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, basakkuzakci@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8730-1898.

archaeologist Grünwedel in revealing the Sogdian and the products of the Sogdian civilization, as well as the colonialist goals and imperial rivalry behind the Western archeology towards Turkestan, which intensified in the first half of the twentieth century, were examined. The notes and works of leading scholars on Sogdian archeology and studies have been examined in this context and The colonialist linkage of Central Asian archeology, specifically the Sogdian discoveries, was revealed.

Keywords: Sogdiana, Sogdian, German Turfan Expedition, Aurel Stein, colonialism.

Giriş

Geçmiş ve geçmişin kalıntılarına özellikle antik çağlara Hümanizma ve Rönesans çağından itibaren Avrupa’da güçlü bir ilgi söz konusuydu. XVIII. yüzyılda Aydınlanma Dönemi’nde ise mevcut ilgi, Avrupa’da bilimsel inceleme ve keşfe dair yeni araştırma yöntemlerinin ortaya çıkışı sonrasında ileri bir safhaya geçti ve bilimsel arkeolojinin temelleri bu çağda atıldı. Avrupa medeniyetinin kökenlerine yönelik ilginin sonucu gelişen bilimsel arkeoloji, Sanayi Devrimi sonrası XIX. yüzyılda başlayan İmparatorluk Çağı’nda emperyal yayılma ve politik-kültürel iktidar inşa etme süreçlerinin bir parçasına dönüştü. Antik çağların maddi kalıntılarına sahip olma arzusu toprak ve tarih üzerinde iktidar kurma çabasıyla eşdeğer hale geldi. Eski eserleri elde etmek ve koleksiyona dahil etmek emperyal yayılma sürecinde sembolik anlamlar taşıyordu. Esasında eseri bulan ve koleksiyonuna dahil eden büyük güç, esasta eserin ait olduğu medeniyet üzerinde de hak iddia ediyordu. Avrupalı Büyük Güçlerin arkeolojik arayışları hem XIX. yüzyıl başlarında sayıları çoğalmaya başlayan Avrupa şehirlerindeki müze koleksiyonlarını genişletmek çoğu halde teşekkül ettirmek amacını taşıdığı gibi Avrupa’nın siyasi askerî üstünlüğünü bilgi üzerinde de iktidar olarak tahkim etmeyi sağlıyordu. Batı Uygarlığı Emperyal Çağ’da topyekûn medeniyeti temellük etme konusunda da meşru hak sahibiydi¹. Bahsedilen arkeolojik hücum, öncelikle Batı Anadolu, Ortadoğu topraklarını XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Asya ve Uzak Doğu coğrafyasını hedef aldı.

Bilimsel arkeolojinin doğuşu ve olgunlaşması Avrupa-merkezci bir bakış açısıyla genellikle Napolyon Bonaparte’nin 1798 Mısır Seferi’nde sefer kfilesinde görev alan ilim insanlarının çalışmalarıyla ilişkilendirilir ve tamamen sadece Batı zihin dünyasına ve ilim alemine mahsus bir disiplin olarak değerlendirilir. Fakat Babil, Asur ve Roma dönemlerinden itibaren “asar-ı atika”ya yönelik ilginin söz konusu olduğu, toprak üzerine çıkarma, muhafaza etme gibi çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir. Bu türden Batı-dışı arkeolojik modellerin yanı sıra eski eser toplama ve koleksiyonerlik XVII-XVIII. yüzyıldan beri Avrupa asil sınıfları arasında yaygındı ve nadide bir koleksiyon büyük bir statü sembolü olarak görülürdü. Bilimsel arkeoloji ise entelektüel bir çabanın ötesinde amaçlarla teşekkül etti. XIX. yüzyıl Avrupa zihin dünyasının belirleyici akımlarından olan pozitivizmin etkisi altında nesnel, kesin ölçüm ve kayıt tutma gibi çeşitli metodolojik yöntemleri benimseyen bilimsel arkeoloji bağımsız bir bilimsel disipline dönüştü. Fakat arkeolojinin XIX. yüzyılda gelişen nesnel ve bilimsel kesinlik taşıyan metodolojik yaklaşımı, bilimsel arkeolojinin Avrupa koleksiyonlarına eser temin etme misyonunu ortadan kaldırmadı yahut zayıflatmadı. Bilimsel arkeoloji, bütün bilimsellik, tarafsızlık ve nesnellik iddiasına karşı XIX. yüzyılda emperyal yayılmanın aracı olarak esasında

---

¹ Arkeoloji ve siyaset ilişkisine dair tartışmalar için bkz. Bruce Trigger, “Alternative Archaeologies: Nationalist, Colonialist, Imperialist”, *Man*, S. 3, 1984, ss. 355-370; Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.

Asya’da yahut Akdeniz çevresinde antik geçmişi Avrupa bakış açısıyla yeniden inşa etti. Arkeolojinin politika ve ideolojiyle bağlantısı hem geçmişin inşasında hem de arkeolojinin çalıştığı sahadaki yerel nüfus üzerinde tahakküm kurma politikasında kendini gösterir. Bu açılardan XIX. yüzyılda gelişen bilimsel arkeoloji Rönesans yahut Aydınlanma Çağı’nda gelişen Antik dönem ilgisinin taşıdığı hümanist tonlardan oldukça uzaktı. Arkeoloji modern dönemde keskin bir metodoloji benimseyerek profesyonelleşirken politik veçheler de kazandı².

Bilimsel arkeoloji söz konusu dönemde Batı Medeniyetinin üstünlüğünü ve medeniyetin kökenlerini ortaya çıkarmakla mükellefti. Akdeniz’den Uzak Asya’ya kadar farklı medeniyetlerin elle tutulur ürünleri Avrupa’ya getirildi ve Avrupa’nın medeniyetlerin beşiği olduğuna yönelik diskur böylece tahkim edildi. Gün yüzüne çıkarılan bir başka ifade ile ölçülen, resmedilen, Soğdlar ve Soğdca örneğinde olduğu gibi çözümlenen eserler, yazmalar, yazılıtaşlar Avrupa medeniyetinin siyasi olduğu kadar kültürel ve moral üstünlüğünü vurguluyordu. Bilimsel arkeoloji Avrupa sanayi medeniyetine ve kolonyal politikalarına söylemin ötesinde buluntular ve zenginleşen müze koleksiyonları ile gözle görülür katkılar sağlıyordu³.

XIX. yüzyılın sonunda Çin ve Türkistan’da yoğunlaşan Avrupalı arkeolog ve kâşiflerin seferleri esasında doğrudan emperyal ve kolonyalist olmaktan öte “informal kolonyalizm/emperyalizm” olarak adlandırılabilir. Bu terim bir bölgenin doğrudan hakimiyet altına alınmadan belirli kontrol araçlarıyla yönetilmesini ifade eder⁴. Bilimsel arkeolojinin metodolojik yaklaşımı ve bahsedilen kolonyal hedefler çerçevesinde Batı dünyası ilk kez 1903 yılında Berlin Müzesi Direktörü Albert Grünwedel (1856-1935) riyasetinde Alman arkeoloji heyeti tarafından yürütülen “Alman-Turfan Keşif Seferi”nde elde edilen el yazmalarında Soğdca ile karşılaştı. Soğdların ve Soğdcanın XIX. yüzyıl sonunda başlayan ve XX. yüzyıl başlarında ilk meyvelerini veren keşif süreci Emperyal Çağ’da Çin’in batısının keşfi yahut müstemleke haline getirilme rekabetinin ilmi sonuçlarından birisidir. Genel çerçevede Büyük Güçlerin dünya sistemi dışında kalan bölgelerdeki hakimiyet mücadelesi ve askerî/diplomatik çatışmaları “büyük oyun/great game”⁵ olarak nitelendirilmektedir. XVIII. yüzyılın sonunda ve XIX. yüzyıl başlarında emperyalizmin öncü kuvveti olarak görülen arkeologlar Orta Doğu, Afrika ve Akdeniz’in keşfi ile meşguldü. Ancak 1858’te *Tientsin Antlaşması*⁶ sonrasında Çin ve Orta Asya keşif yolu Avrupalılara açıldı. Doğu Türkistan’da kısa süreli bağımsız bir teşekkül kuran Yakup Bey’in Rusya ve İngiltere ile 1880’lerde imzaladığı antlaşmalar sonunda Kaşgar’da Rus ve İngiliz diplomatik temsilcilikleri ihdas edildikten sonra arkeoloji misyonların yürütülmesi ve desteklenmesi kolaylaştı ve bölge tam anlamıyla arkeolojik keşiflere, bazı durumlarda ise sömürüye açıldı. İki büyük emperyal güç Rusya ve İngiltere arasındaki siyasi rekabet doğrudan arkeoloji sahasında da kendini gösterdi. Böylece

² Zainab Bahrani, Zeynep Çelik, Edhem Eldem, “Giriş: Arkeoloji ve İmparatorluk”, *Geçmişe Hücum: Osmanlı İmparatorluğunda Arkeolojinin Öyküsü, 1753-1914*, SALT Yayınları, İstanbul 2011, ss. 16-28.

³ Bruce Trigger, *A History of Archaeological Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1989, ss. 140-144.

⁴ C.R. Fay, *Cambridge History of British Empire*, C.II, Cambridge University Press, Cambridge 1940, s.399; Margarita Diaz-Andreu, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press, Oxford 2007, s.19-26.

⁵ *Great Game* tabiri ile alakalı olarak bkz. Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia 1828-1834*, Oxford University Press, Oxford 1979.

⁶ *Tientsin Antlaşması* için detaylı bilgi bkz. H. B. Morse, *The International Relations of the Chinese Empire*, Longmans Green, Londra 1910.

arkeolojik eser ve yazma koleksiyonu toplama konusunda çekişme yoğunlaştı. Nitekim arkeolojik buluntu ve yazma koleksiyonu sadece oryantalist bakış açısıyla “doğu” toplumunu tanımaya yönelik bir araç olarak görülmemelidir. Emperyalizm çağında antikiteye ve eski toplumlara dair bütün ürünler ve eserler, kültürel üstünlüğün ve prestijin göstergesi olarak bir tür güç sembolü, kültür hegemonyasının vasıtasıydı⁷. Asya üzerindeki rekabeti ve kültürel üstünlük mücadelesi bu kavram çerçevesinde izah edilebilir. Ancak Soğdların ve Soğdcanın keşfi nihayetinde sadece kolonyal yayılma süreçlerinin bir parçası olarak değerlendirilmemelidir. XIX. yüzyılda Avrupa’daki kültürel altyapının genişlediği, klasik uygarlıklara yönelik akademik ilginin zirveye çıktığı, üniversitelere ve müzelere geniş kaynakların ayrıldığı dönemde, Avrupa’da primitif kültürlerden gelişkin medeniyetlere kadar geniş yelpazede eserler ve çalışmalar ortaya çıktı. XIX. yüzyılın sonlarında 1895’te coğrafyacı ve kartograf Sven Hedin’in keşif gezileriyle başlatılan Türkistan ve Çin’in keşif tarihi beraberinde Soğdların tarihin bir parçasına dönüşmesini sağladı. Bu bağlamda Soğdların keşfi Avrupa kolonyalizminin bir uzantısı olmanın yanı sıra Avrupa’nın çevre bölgeleri tanıma ve tanımlama sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Arkeoloji ve politika ilişkisi bağlamında Soğd dünyasının ve Soğdcanın keşfi konusunda öncülüğü ise Macar-İngiliz arkeolog Sir Aurel Stein üstlendi.

Sir Aurel Stein, *Eski Mektuplar/Ancient Letters* ve Soğdcanın Çözülmesi

Soğdcanın çözülmesi ve çevrilmesi pek çok ilim adamının ortak gayretleriyle mümkün oldu. Ancak Arthur Stein ve keşif gezileri Soğd medeniyetinin ve dilinin yeniden canlanmasını tetikleyen bu alandaki çalışmaları hızlandıran başlıca müsebbibdir. Macar-İngiliz kâşif ve arkeolog Sir Arthur Stein, Pers coğrafyası ve Hindistan arasındaki etkileşim, Eski Persçe ve Hindoloji üzerine doktora tezini hazırlayarak 1890’lardan itibaren Orta Asya, Hindistan ve Çin’e kadar uzanan keşif gezileriyle çalışmalarını sürdürdü. Kendi çağında arkeolog, coğrafyacı, kâşif ve âlim vasıflarını bünyesinde mezceden en çarpıcı ve öne çıkan karakterlerden olan Stein⁸, Orta Asya ve Çin üzerindeki çalışmaları ve keşifleriyle şöhret buldu. 1900’de Lahor, Kaşmir ve Doğu Türkistan’ı Kaşgar’a kadar uzanan bir keşif seferi düzenledi. Aurel Stein, XIX. yüzyılın ortasında tekâmül eden bilimsel arkeolojinin Asya’daki temsilcileri arasında baskın bir figürdü. Macar doğumlu, Almanya, Avusturya ve İngiltere eğitilmiş Stein’in yetiştiği ortam ve eğitim hayatı, söz konusu dönemdeki Avrupalı âlim tipolojisinin karakteristik bir örneğidir.

Stein, Schliemann’ın Troya’da, Flinders Petrie’nin Mısır’da gerçekleştirdiği ve büyük hayranlık uyandıran keşiflerine benzer dikkat çekici keşifler yapmak için kendisine Asya, Hint coğrafyasını, bu coğrafyadaki unutulmuş Budist geçmişi seçti⁹. Kuzey Hindistan ve Orta Asya’da antik yerleşim siteleri çevresindeki kazılarda yazmaların ortaya çıktığını bilen Stein, 1900’de Hindistan hükümetinden aldığı destekle ilk keşif seferinde Taklamakan Çölü’nün güneyinde Hotan Krallığına ait antik yerleşim kalıntıları, ahşap, kâğıt, deri, ipek ve diğer materyaller üzerine Saka dilinde (Khotanese) Prakrit harflerle yazılı elyazmaları keşfetti. Bunların yanı sıra Çince, Tibetçe yazılı materyaller de buldu. İlk keşif gezisinin sonuçlarını “Chronicle of the kings of Kashmir” ve “Sand-

⁷ Maya Jasanoff, *Edge of Empire*, Harper Publication, London 2006, s. 206-216.

⁸ Jeannette Mirsky, *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, Chicago, 1998, s.9.

⁹ Charles Allen, *The Buddha and the Sahibs*, John Murray Publications, Londra 2002.

Bruied Ruins of Ancient Khotan”¹⁰, “Ancient Khotan”¹¹ başlıklı eserlerinde yayınladı. Arthur Stein, Soğd ve Orta Asya tarihi bakımından çığır açacak keşifleri 1904’ten itibaren Hindistan Arkeoloji Departmanı ile müşterek çalışmaları sırasında gerçekleştirdi. Stein’in arkeolojik çalışmaları arkasındaki politik amaçlar ve emperyal rekabetin arkeoloji sahasındaki yankıları ikinci keşif seferi öncesinde Stein’in Hindistan Arkeolojik Araştırma Komitesi (Archaeological Survey of India/ASI) ile yürüttüğü yazışmalarda ortaya çıkar. Komite direktörü John Hubert Marshall, Stein’i “birinci sınıf bir kâşif ve epigraf” olarak tanımladıktan sonra Rus ve Alman arkeologların yarattığı rekabet ortamında Sten’in keşif gezilerinin İngiltere’de, Berlin yahut Hermitage Müzesi ile eşit değerde koleksiyonların ortaya çıkaracağını ifade eder¹². 1906 Nisan’ında Hindistan Arkeoloji Departmanı’nın desteğiyle ikinci Orta Asya ve Çin keşif seferini başlattı. Kuzey Hindistan’daki Çitral ve Afganistan’ın kuzeydoğusu boyunca uzanan Vahan Geçitti üzerinden Çin’e kadar ilerlemiş ayrıca İpek Yolu’nun güney kolunda Hotan ve onun da ötesinde Dunhuang’a varmıştır. Stein’in Turfan bölgesinde çalışmalarını yürüttüğü esnada 1904’te Kaşgar’a konsolos olarak gönderilen İngiliz diplomat, George Macartney bölgedeki eski eserlerin toplanması hususunda Alman ve Rus ilmi heyetlerine karşı ciddi bir yarış halindeydi. Kaşgar üzerinde Rus-İngiliz diplomatik nüfuz mücadelesi yanı sıra XIX. yüzyılın sonundan itibaren bölgede eski eser ve yazma koleksiyonu toplama rekabeti de oldukça şiddetliydi. İngiliz Hariciyesinden doğrudan bu yönde aldığı talimatın gereği olarak çalışmalara başlayan Macartney, Kaşgar Rus Konsolosu Nikolay Petrovskiy karşısında güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı. Nitekim Sir Aurel Stein’in bölgedeki çalışmalarını kuvvetli bir surette destekledi¹³. Stein, bilhassa Dunhuang’ın sınır hattına Han Hanedanı devrinde inşa edilen sur duvarı boyunca yoğun bir kazı faaliyeti başlattı. Stein’in Dunhuang’ta ilk ciddi keşfi esasında 1880’lerde ortaya çıkarılan ancak Batı ilim dünyasının haberdar olmadığı Budist mağaralarıydı. Mağaraları ve içindeki duvar resimlerini, çoğunluğu Çince ve Tibetçe olmak üzere aralarında Soğdcanın da olduğu çeşitli dillerdeki kâğıt yahut farklı materyaller üzerine yazılı elyazmalarını, ipek üzerine işlenmiş resimleri ortaya çıkaran yerel rahip Wang Yuanlu’dan binlerce eseri Stein satın aldı. Dunhuang yazmaları Stein’in kariyerindeki en büyük başarılarından biri olmasına karşın, kendisi Çin’de bu girişimi sonrası “emperyalist hırsız” olarak damgalanarak kötü bir şöhrete kavuştu. Ayrıca önemli arkeolojik alanlara metodolojik olmayan müdahalelerinin büyük zararlar verdiği ve kazıdan ziyade yağmacılık yaptığı konusunda eleştiriler gündeme geldi¹⁴.

Stein’in kolonyalist bir zihniyetle çalışmalarını sürdürdüğü ve temel motivasyonunu da bu zihniyet kalıbıyla belirlediği onun metodolojisine dair eleştirilerin başında gelmektedir¹⁵. Ancak Stein’in Batı dünyasına taşıdığı erken dönem yazmaları, Orta Asya ve Çin kültürü genel anlamda Asya dünyasına yönelik XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batı ilim dünyasında yükselişe geçen ilgiyi besledi ve bilimsel

¹⁰ Arthur Stein, *Sand-Bruied Ruins of Ancient Khotan*, Fischer and Undwin, Londra, 1903

¹¹ Arthur Stein, *Ancient Khotan*, Clarendon Press, Oxford, 1907.

¹² Jeannette Mirsky, *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, Chicago, 1998, s. 219.

¹³ Murat Özkan, “Kaşgar’da Bir İngiliz Ailesi: Macartney”, *Asia Minor Studies*, 5/10, 2017, ss.77-78; Kaşgar ve çevresindeki diplomatik rekabetin arkeoloji sahasındaki tezahürlerinin çeşitli ülke arşivlerindeki belgeler üzerinden karşılaştırmalı analizi için bkz. C.P., Skrine, P. Nightingale, *Macartney at Kashgar*, Methuen Publishing, Londra 1973.

¹⁴ Helen Wang, *Sir Aurel Stein in The Times*, London, 2002, s.150; Stein, satın aldığı yazmaları beş cilt halinde Serindia, Oxford University Press, 1921 başlığı altında yayımladı.

¹⁵ Shareen Blair Brysac, “Last of the Foreign Devils”, *Archaeology*, 50/6, Kasım-Aralık. 1997, ss. 53-59.

metodolojik çerçevede Asya etütlerinin artışına katkı sağladı. Stein, kendi dönemindeki eleştirilere, çalışma yürüttüğü sahalardaki devletlerin bürokratlarının engelleyici, bazı durumlarda aşağılayıcı tutumlarına rağmen Çin ve Orta Aya'nın dünya medeniyetine katkılarının farkındaydı. Bu katkıların gelecek kuşaklara aktarılması ve söz konusu coğrafyalardaki medeniyet eserlerinin yok olmaması için çalışmalarını yürüttü. Stein'in elde ettiği bütün kültürel ürünleri, buluntuları meslektaşlarının da incelemesine açarak alanın bütün uzmanlarının eserler, yazmalar üzerinde incelemeler yapmalarına imkân tanınması, onun çalışmalarının ve keşif gezilerinin arkasında yatan motivasyon ve hedefleri de açığa çıkarmaktadır.

Sir Aurel Stein'in İkinci Asya keşif gezisi iki yıl sürdü ve esasında Stein, en dikkat çekici keşiflerini de bu gezide gerçekleştirdi. Macar-İngiliz kâşif Sir Aurel Stein'in Orta Asya'ya 1906-1908'de düzenlediği ikinci keşif seferinde “bilinmeyen dilde” yazılar bulmaya devam etti¹⁶. 1907'de Doğu Türkistan keşif gezisinde Stein'in asistanlarından Naik, Dunhuang batısında harabe halindeki Çin gözetleme kulesinin nöbet bölgesinde Aramice karakterlere benzer yazılı belgeler buldu. Dili bilinmeyen eski elyazmalarının ve ahşap materyal üzerine yazılmış Çin belgelerini Stein'e teslim etti. Stein günlüğündeki 18 Nisan tarihli kayıta bu keşfi şöyle anlatır¹⁷:

“Akşamüzeri 6.30'da kampa döndükten kısa süre sonra Naik, T.XII'deki (Çin gözetleme kulesi) dar geçitteki yığıntıları temizledikten sonra zeminde bağlı halde bulunduğu kâğıt ruloları ile geldi. Aramice yazılı iyi korunmuş kağıtların yanında Çince metinler de buldu.”

Stein, 19 Nisan'da yine aynı keşif üzerine notlarını sürdürerek Aramice rulo belgelerin eksiksiz olduğunu, bir belgenin de ortadan katlanmış halde bulunduğunu kaydetti¹⁸. Keşfedilen bilinmeyen dilde yazılı yazmalar, posta çantası içinde bağlı halde beşi eksiksiz kalanlar ise parçalardan ibaret mektuplardı¹⁹.

Stein posta çantasından çıkan belgelerin ilk olarak Aramice olduğunu düşündü ancak 1909'da ilk görüşünün tashihine yönelik çalışmalara başladı. Belgelerdeki yazıların muhtemelen İran diyalektlerinden biri olduğunu, bu belgelerin ipek ticareti için İran'dan yahut Batı Türkistan'dan Çin'e giden tüccarların bıraktığının düşünüldüğünü ifade etti²⁰. Oxford Bodleian Kütüphanesi Sami dilleri ve tarihi uzmanı Dr. Cowley de kendisine Stein tarafından gönderilen dokümanlar üzerindeki çalışması sonucunda aynı kanaate vardı ve Arthur Ernest Cowley (1861-1931) 1911'de Dunhuang'da keşfedilen belgeler hakkındaki çalışmasında Soğd alfabesinin ilk çevirisini de yayınladı²¹.

Cowley'in çalışması, Almanya'dan Carl Friedrich Andreas'ın (1846-1930) dikkatini çekti. Andreas 27 Mart 1911'de Stein'e yazdığı mektupta belgeler üzerindeki yazının Berlin Müzesi'ndeki sikke koleksiyonunda yer alan Buhara hakimine ait olan

¹⁶ Soğdcaya dair yazı örnekleri Alman arkeoloji heyetinin kazılarında itibaren bulunmaya başladı; bkz. Hunter, Erica, “Syriac, Sogdian and Old Uyghur Manuscripts from Bulayiq”, 2012.

¹⁷ *Bodleian Stein MS 199*, Mart-Ağustos 1907 saha günlüğü, s. 31.

¹⁸ *Bodleian Stein MS 199*, Mart-Ağustos 1907 saha günlüğü, s. 31.

¹⁹ F. Grenet and N. Sims-Williams, “The historical context of the Sogdian Ancient Letters”, *Transition periods in Iranian history, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau* (22-24 Mayıs 1985) (Leuven: E. Peeters, 1987): 101-122

²⁰ Arthur Stein, “Explorations in Central Asia, 1906-8 (1)”, *The Geographical Journal*, 34/1, 1909, s.35.

²¹ Cowley, A. “Another Unknown Language from Eastern Turkestan.” *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1911, ss. 159–166.

sikke yazısı ile benzeştiğini ifade etti. Sikke üzerindeki “xwt’w”²² ibaresini “lord/efendi” olarak tercüme ettiğini ve kesin olarak Turfan belgeleriyle sikke üzerindeki yazının aynı olduğu sonucuna vardığını Stein’e şu ifadelerle bildirdi²³:

“Keşfettiğiniz belgelerdeki yazı ve dil kesinlikle Soğdca olmalıdır. Profesör Gauthiot bu konuda benimle hemfikir. Soğdya’dan gelen sikke üzerindeki eski Aramice yazı bu konuda ciddi bir delildir ve bunun yanı sıra bu kursiv yazının (bitişik-italik elyazısı) Uygurlar tarafından tercüme edilen Soğd Budist metinlerinde gelişkin versiyonu kullanıldı. Sizin belgelerinizdeki ve Buhar-hudât (Bukhar Hudat/Buhara Hâkimi/ Buxâr-Xuḏāvs) sikkelerindeki kursiv yazı, Sasani yazıtlarındaki ve Pehlevî papirüslerindeki yazı tipiyle aynıdır”.

Cowley ve Andreas’ın çalışmalarıyla senkronize olarak Paris’ten Gauthiot, Stein’in belgelerinden 4 numaralı mektup ve Pelliot’un koleksiyonundaki Budist Soğd elyazmaları üzerine incelemelere başladı. Gauthiot yazının çevrilmesi hususunda oldukça mühim ilerlemeler kaydederek çeşitli Soğdca kelimeleri ve aramaogramları bir başka ifade ile kelime okutucu işaretleri tanımladı²⁴. Ayrıca Stein’in, Gauthiot ve Andreas ile Dunhuang’da keşfedilen mektupların tamamının fotoğraflarını paylaşmasının ardından çalışmalar ilerledi²⁵. Stein’in Soğd koleksiyonu üzerine çalışmalar savaş nedeniyle akamete uğradı. Ancak 1926’da Hamburg Üniversitesi Mukayeseli Filoloji Profesörü Hans Reichelt, Soğd yazmaları üzerine incelemeleri yeniden başlattı. Mektupların üzerindeki yazı sistematik ve tam anlamıyla 1932’de Hans Reichelt tarafından çözüldü ve Soğdca olduğu kesinleşti²⁶.

Eski Mektuplar Kime Yazıldı?

Ancient Letters/Eski Mektuplar olarak adlandırılan bu belgelerin, Çin’den batıya gönderilen ve güvenlik gerekçesiyle Çinli askerî yetkililer tarafından el konulan postaların bir parçası olduğu düşünülmektedir²⁷. Çin imparatorunun hastalık ve Hunların (Xiongnu) Loyang’ı tahrip etmelerinden ötürü başkentten kaçtığını anlatan “*Eski Mektuplar No:2*”nin yazıldığı tarihsel arka plan düşünüldüğünde Hunlarla savaşın yarattığı güvenlik riskleri nedeniyle mektupların Turfan’daki kolonilerden Soğdya’ya

²² Sikke üzerinde “xwt’w” şeklinde yer alan kelime, *Eski Mektuplarda* “xwt’y(βn)” olarak yer almaktadır. Söz konusu tanımın tam karşılığı İng.: Lord/Lordship’tir. Detaylı bilgi için bkz. Başak Kuzakçı, “Soğd-Türk İlişkileri (V.-VIII. Yüzyıllar)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2022, s.115.; Ayrıca kelimenin her iki versiyonunun sözlük karşılığı için bkz. Gharib, B., *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications Tehran 2004, s.440.

²³ *Bodleian Stein MS 63*, Carl Friedrich Andreas’tan Stein’e, 27 Mart 1911.

²⁴ R. Gauthiot, “Note sur la langue et l’écriture inconnues des documents Stein-Cowley”, *JRAS*, 1911, ss. 497-507.

²⁵ R. Gauthiot “A propos de la datation en Sogdien”, *JRAS*, 1912, s.341-353.

²⁶ Hans Reichelt, *Die Soghdischen Handschriftenreste Des Britischen Museums*, Umschrift Und Mit Übersetzung. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1928-1931.

²⁷ *Eski Mektuplar No:2*’nin metinsel ve linguistik incelemesi için bkz. Nicholas Sims-Williams, “The Sogdian Ancient Letter II”, *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, ed. M. G. Schmidt & W. Bisang, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2001, ss. 267-280; *Eski Mektuplar No:1* ve *Eski Mektuplar No:3*’ün incelemesi için bkz. Susan Whitfield, Ursula Sims-Williams, *The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith*, British Library Publication, Londra 2004, ss.248-249; *Eski Mektuplar No:5*’in tarihsel incelemesi için bkz. F. Grenet, N. Sims-Williams and E. de la Vaissière, “The Sogdian Ancient Letter V”, *Bulletin of the Asia Institute*, 12, 1998, ss. 91-104; *Eski Mektuplar No:4* ve detaylı tetkiki için bkz. Nicholas Sims-Williams, “The Sogdian Ancient Letter No. 4 and the personal name Manavaghichk”, *Estudios Iranios y Turanios*, 3, 2017, ss.171-172.

ulaştırılamadığı düşünülebilir²⁸. Dunhuang, Ktsang ve Chin Ch'eng (*kmzyn*)'deki kolonilerde yaşayan Soğdlar tarafından kaleme alınan mektuplardan 2 numaralı mektupta bahsedilen Luoyang ve Yeh şehirlerinin Hunlar tarafından tahribatı, bu mektupların tarihlendirilmesi için başvurulmuş temel tarihi hadisedir. Söz konusu çatışmalar ve imparatorun başkenti terki M.S. 313-314'te gerçekleştiğinden dolayı mektuplar M.S. IV. yüzyıla tarihlendirilmektedir²⁹. Mektupların üçü ticarî niteliktedir ve ticaret belgesi hükmünde sayılabilir ancak diğer iki mektup Dunhuang'da yaşayan eşi tarafından terk edilen Soğd kadını Miwnay tarafından kaleme alındı. Miwnay, kolonide ana yurdu Semerkand'dan uzakta terk edilmiş bir eşin çevresinde Soğd kolonilerindeki sosyal hayat ve doku hakkında geniş çapta bilgi sunmaktadır. Miwnay, eşi Nanai-dhat ve kızı Shayn birlikte Dunhuang'a geldi, Nanai-dhat tüccardı ve üç yıl önce kervanla çıktığı seyahatten dönmedi. Kızıyla kolonide bir başına kalan Miwnay, Batı'ya Semerkand'a annesinin yanına dönmek için yardım edecek yahut seyahat masraflarını üstlenecek kimseyi bulamadı. "Parasız ve elbisesiz" kalan Miwnay, şehrin muhtemelen Zerdüşt tapınağı rahibinden aldığı yardımla hayatını idame ettirdi³⁰. Onun mektupları Soğdya'ya adresine asla ulaşamadı ve 1500 yılı aşkın süre toprak altında kaldı. 1932'de Soğdcanın tam anlamıyla çözülmesi sonrasında onun ve Soğd toplumunun sosyal, siyasi, ticarî ve dinî hayatı da bir bakıma toprak altından çıkartıldı.

Soğd sosyal hayatı, ticareti, politik ilişkileri ve koloni yapısı hakkında oldukça önemli tarihî kayıtlar ihtiva eden Soğd tüccarlara ait Dunhuang'ta bulunan mektuplar, Loulan'da bulunan mumyalar, Hotan Nehri kaynağında keşfedilen Helenistik dönemin etkilerini taşıyan resimler ve bunların yanı sıra binlerce yazma, duvar resmi ve diğer objeler Stein'in Gansu/Kansu Eyaleti'ndeki kazı çalışmaları ve keşif gezilerinde elde edildi. Stein buluntulara dair keşif seferi notlarını günlüklerine sistematik kaydederek daha sonra *The Times*'de yayınladı ve keşiflerinden bütün ilim dünyasının haberdar olmasını sağladı³¹. Stein, Çin ve Asya tarihine dair katkılarının yanında Soğd dünyası ve Soğdcaya dair en dikkat çekici keşifleri gerçekleştirerek Antik dönem yazarlarının ve Çin yıllıklarının içinde hapsolmuş durumdaki Soğdları Batı Dünyasına tanıttı ve neredeyse Soğd çalışmalarının başlangıç noktasını teşkil etti. Ayrıca keşifleri yanı sıra keşifleri üzerine ortaya koyduğu bilimsel incelemeler günümüzde de kabul görmekte ve

---

²⁸ Frantz Grenet, Nicholas Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mayıs 1985)*, E. Peeters, Leuven, 1987, ss.101-122; Janos Harmatta, "The Archaeological Evidence for the Dhw of the Sogdian 'Ancient Letters'", *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Akademiai Kiado, Budapeşte, 1979, ss.75-90.

²⁹ Nicholas Sims-Williams, "Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters", *Les Sogdiens en Chine*, 23-25 Nisan Pekin, 2004, s.97; Frantz Grenet, Nicholas Sims-Williams, "The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters", *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mayıs 1985)*, E. Peeters, Leuven, 1987, ss.101-122.

³⁰ Nicholas Sims-Williams, "The Sogdian Ancient Letter II", *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, ed. M. G. Schmidt & W. Bisang, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2001, ss. 267-280

³¹ Helen Wang, *Sir Aurel Stein in The Times*, London, 2002, s.52; *The Times*, "Dr Stein's Travels in Central Asia: Archaeological Discoveries," 9 Mart 1909, s.10.

kullanılmaktadır, Miran duvar resimleri³² ve Hotan Krallığı³³ üzerine yürüttüğü çalışmalar³⁴ onun ilmî kariyerinin en parlak örnekleridir.

Soğdlar ve Arkeoloji Keşifleri: Berlin Turfan Koleksiyonu (BBAW)

Soğd medeniyeti, Soğdlar ve daha spesifik anlamda Soğdca üzerine sistematik incelemelerin ortaya çıkmasında Stein'in katkılarının ötesinde Turfan bölgesinde, Soğdların oldukça güçlü varlık gösterdiği koloni bölgesinde yürütülen arkeolojik çalışmalar büyük öneme sahiptir. XIX. yüzyıl sonlarında, Stein'in keşif gezilerinin hemen öncesinde Turfan arkeolojik kazıları başladı. Turfan, Doğu Türkistan'ı olarak da adlandırılmaktadır ve İpek Yolu'nun kuzey istikametindeki en geniş vaha ve yerleşim alanıdır. Turfan, ticaret yollarının kesişim noktalarından biri olarak çok sayıda sanat ürününün, pek çok dilde elyazması ve yazıtın hem üretildiği hem de toplandığı merkezlerden biriydi. Bu niteliği ile Asya coğrafyasındaki en zengin arkeolojik kazı alanları arasındadır. Turfan'daki Antik dönem kültür ve medeniyet ürünlerini açığa çıkarmayı hedefleyen ilmî nitelikli seferler başlıca Rus, Alman ve Japon arkeoloji heyetleri tarafından XIX. yüzyılın sonlarından itibaren yürütülmeye başlandı. Turfan'ın zengin arkeoloji potansiyelini vurgulayan ve Batılı heyetlerin dikkatini buraya çeken öncü kâşif Sven A. Hedin'dir (1865-1952). 1894-1897 arasında yürüttüğü keşif gezisi esnasında İpek Yolu boyunca yerleşim alanlarından yazma parçaları ve sanat objeleri elde ederek keşiflerini ilim alemine duyurdu³⁵. Hedin'in keşifleri ve raporları genel anlamda Türkistan coğrafyasının Avrupalı uzmanların bilimsel keşiflerine açtı. Batılılardan önce Rus uzmanların Turfan'a botanik, coğrafya ve arkeoloji temalı keşif gezileri 1870'lerde başladı. Rus botanikçi Albert Regel 1879'da Turfan'a esas ilgi alanı zengin Turfan florası olan bir keşif gezisi düzenledi. Ancak bölgedeki Antik kültürün güçlü izlerine, Budist heykel kalıntılarında yola çıkarak yerel kültürün İslam öncesi kökenlerine de vurgu yaptı ve bölgenin Antik kültürünü "Karagusça/Qoça/Kuça" ismiyle tanımladı³⁶. Rus keşif seyahatlerinde Soğdlara dair ilk yazma parçaları Kozlov ve Roborovskiy'in 1893-1895 arasında Kuça ve Toyuk çevresinde sürdürdükleri çalışmalarda ortaya çıktı. Uygur, Çin ve Hintçe yazma parçaları yanında Soğd yazması da elde edildi³⁷. XX. yüzyılda Türkistan ve Turfan'da arkeolojik kazı, yazma elde etme ve sanat eserleri keşfi uluslararası politik rekabetin ve diplomatik çekişmenin yansıma alanına dönüştü. Bu çerçevede 1900'de Asya keşif gezilerinin ve kazı çalışmalarının daha iyi ekipmanlarla, geniş ölçekte ve daha sistematik yürütülmesi için St. Petersburg İmparatorluk Akademisine bağlı Rus Coğrafya Topluluğu teşkil edildi ve çalışmaların organizasyonundan bu ilim heyeti sorumlu tutuldu³⁸. Heyet, kuruluş amacına uygun olarak geniş çapta çalışmaları sürdürmek amacıyla maddi kaynak bulmak için Çarlık Maliye Bakanlığı'na başvurdu fakat beklenen çapta destek alamadı. Geniş ve yoğun arkeolojik çalışma yürütme imkânından mahrum

³² Carol A. Bromberg, "An Iranian Gesture at Miran", *Bulletin of the Asia Institute*, 5, 1991, ss. 45.

³³ Sims-Williams, Ursula, "The Kingdom of Khotan to AD 1000: A Meeting of Cultures", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 3, 2008, ss.171-172.

³⁴ Joanna Williams, "The Iconography of Khotanese Painting", *East and West*, 23/1-2, 1973, s.109.

³⁵ Sven A. Hedin, *Through Asia*, Lpndra 1898.

³⁶ Johann Albert Regel, "Turfan", *Petermanns Geographische Mitteilungen* 1880, ss.205-210; S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s.20.

³⁷ A. N. Ragoza, *Sogdiyskiye fragmenty tsentral'no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980, s.7.

³⁸ S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s.17.

kalan Rus oryantalistler söz konusu rekabette kaçınılmaz olarak Batılı rakiplerinin gerisinde kaldı³⁹. Maddi kaynak eksikliğine karşın Rus oryantalistler bölgedeki insanlardan yazma ve arkeolojik buluntuları satın alarak çalışmalarını sürdürdü. Ancak bahsedilen diplomatik rekabetin bir göstergesi olarak 1905'ten itibaren Kaşgar ve Urumçi'deki Rus konsolosları ve diplomatları bölgedeki çalışmaları teşvik ederek bilhassa İngilizlere karşı bu alandaki keşif yarışını destekledi. Kaşgar Konsolosu Nikolay Fedoroviç Petrovskiy (1837-1908), Urumçi Konsolosu Nikolay Nikolayeviç Krotkov (1869-1919) politik nüfuzlarını kullanarak 1905-1907 arasında Turfan'a keşif seferi düzenleyen Berezovskiy kardeşleri desteklediler ve Orta Persçe dönemine ait yazmaların⁴⁰ yanı sıra Soğd yazmaları elde etmelerini sağladılar⁴¹. 1909'dan itibaren ise Uluslararası Orta Asya ve Uzak Doğu Arkeoloji ve Linguistik Keşif Birliği'nin Rusya komitesi finansal destek elde ederek geniş ölçekli Turfan arkeolojik seferlerini ve çalışmalarını sürdürdü⁴². 1909'dan itibaren Rus keşif gezileri ve arkeoloji çalışmaları en verimli dönemine girdi. Sergey Fedoroviç Ol'denburg'un (1863-1934) 1909-1910 ve 1914-1915 arasında icra ettiği keşif seferleri finansal ve kurumsal destek altında sistematik sürdürülen Rus keşif seferleri arasında en önemli ve başarılı olanlar arasındadır. Ol'denburg, Turfan, Kuça ve Kaşgar'daki arkeolojik sitelerde yürüttüğü ilk dönem kazılarında Soğdlara ait çok sayıda yazma parçası ve sanat objesi elde etti⁴³. Ol'denburg'un 1914-1915'te yürüttüğü ikinci keşif gezisi ise Soğd medeniyet, din ve diline dair oldukça geniş çaplı buluntuları ortaya çıkardı. Dunhuang'ta Bin Buda Mağarası'nda (Mağara 17) iyi korunmuş halde, çoğunluğu Çince ve Orta Persçe dilinde bir kısmı Soğdca on bine yakın yazma bulundu⁴⁴.

Rus keşif gezileri Soğd çalışmaları bağlamında öncü niteliğinde ve Batı ilim dünyasının dikkatini çekme bağlamında oldukça faydalı oldu. Spesifik olarak Soğd ve Soğdcaya yönelik keşifler bağlamında Almanlar tarafından düzenlenen keşif gezileri Soğd medeniyetinin ana unsurlarını ve genel hatlarını ortaya çıkardı. Bir kısmı Wilhelm Radloff, Carl Salemann örneğinde olduğu gibi Rus ilim adamlarıyla ortaklaşa gerçekleştirilen keşifler Soğdların ürettiği yazmaların ortaya çıkarılmasını sağladı. Albert Grünwedel'in 1902'de Berlin Müzesi adına Kuça ve Bezeklik, Toyuk gibi çevresindeki sitelerde yürüttüğü arkeolojik çalışmaları sonunda Budist heykeller, heykel parçaları, duvar yazıtları, fresk ve sikke gibi çeşitli objeler ortaya çıkarıldı⁴⁵. Grünwedel, kazıların yanı sıra yerel halktan topladığı yazmalarla da dikkat çekti. Onun keşfine kadar bilinmeyen Orta Persçe yazılmış olan Maniheizm yazmaları, Soğdca ve Uygurca Budizm

³⁹ S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s. 29-30.

⁴⁰ C. Salemann, "Manichaica" *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, III, 1912, ss. 1-32; C. Salemann, "Manichaica" *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, IV, 1912, ss. 33-50,

⁴¹ A. N. Ragoza, *Sogdiyskiye fragmenty tsentral'no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980, s.8.

⁴² S. L. Tikhvinskiy, B.A. Litvinskiy, *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988, s. 38.

⁴³ S. F. Ol'denburg, *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya 1909-1910 goda. Kratkiy predvaritel'niy otçyot*, St. Petersburg 1914.

⁴⁴ Soğdca yazmaların listesi için bkz. Nicholas Sims-Williams, "The Sogdian Fragments of the British Library," *Indo-Iranian Journal* 18, 1976, ss. 43-82; Yutaka Yoshida, "A Handlist of Buddhist Sogdian Texts", *Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University*, no. 54, 2015, ss. 167-80; A. N. Ragoza, *Sogdiyskiye fragmenty tsentral'no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980, s.10.

⁴⁵ Choros Zaturpanskiy "Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfanexpeditionen", *Orientalisches Archiv* 3, 1912, s.118.

ve Maniheizm elyazmalarını ortaya çıkardı⁴⁶. Maniheizm ile ilgili bu ilk yazma parçaları üzerindeki yazı, F.W.K. Müller tarafından kısa sürede tanımlandı ve “Estrangelo”⁴⁷ usulde Süryanice ile benzerlikler taşıdığı ortaya kondu. Orta Persçe ve Soğdca yazılan Maniheist metni yayınlayan Müller, metnin Soğdca kısmını Orta Persçe diyalekti olarak ifade etti⁴⁸. İlk Alman keşif gezisinin büyük yankı uyandırmasının ardından Prusya Kralı II. Wilhelm’in şahsi desteğiyle ikinci Turfan keşif gezisinin hazırlıkları başladı. Grünwedel sağlık meseleleri nedeniyle heyete başkanlık edemediği için yerine Albert von Le Coq tayin edildi ve 1904’te heyet Turfan’a ulaştı. Kuça, Sengim, Toyuk ve Yarğol bölgesinden çok sayıda yazma elde etti. Le Coq’un keşif seferindeki en dikkat çekici buluntu ise Bulayık yakınlarındaki Hristiyan yerleşim birimi Shui Pang’ta elde ettiği Hristiyan Soğdlara ait Süryanice, Orta-Yeni Persçe yazmalardır⁴⁹. Le Coq’un büyük yankı uyandıran keşif seferi sonrası üçüncü Alman keşif seferi 1905-1907 arasında yine Grünwedel öncülüğünde düzenlenerek Turfan Soğd Yazma Koleksiyonu tamamlandı⁵⁰. Alman arkeoloji heyetleri, Turfan coğrafyasında kazı ve çalışma yürüten ne ilk grup ne de yegâne profesyonel arkeolog ekibiydi. Alman arkeoloji heyetlerini rakipleri karşısında öne geçiren ve Soğd medeniyetini tanımlamayı sağlayan yazma koleksiyonunu Berlin’e taşımalarını sağlayan temel sebep iyi bir şekilde sübvansede edilen, uzun süreli ve sistematik çalışmalarıdır. Ayrıca bu sayede yerel ahali ile yakın münasebetler tesis etmeleri de göz ardı edilmemelidir⁵¹.

Sonuç

Kolonyalizm ve arkeoloji, XIX. yüzyılın başından itibaren iki yakın müttefik haline geldi. Kolonyal Çağ’da arkeoloji ve arkeolojik bilgi üretimi Avrupa kimliğinin inşasının ve üstün Avrupalı imajının tahkim edilmesinin kritik araçlarından biridir. Sir Aurel Stein’in XX. yüzyılda Çin tarafından yağmacı olarak etiketlenmesi bu açıdan öteki ve ikinci sınıf görülen Avrupa dışı toplumların ortak tepkisi olarak düşünülebilir. Stein ve onunla beraber Turfan coğrafyasında keşif ve arkeolojik faaliyetini yürüten heyetlerinin salt bilimsel ve hümanist diskurdan yola çıktığını düşünmek XIX. yüzyılın politik arka planı dikkate alındığında oldukça hatalı olur. Emperyal Çağ’da Asya spesifik olarak Doğu Türkistan’da yoğunlaşan arkeolojik faaliyetlerde bilhassa yazma türünden Budizm, Maniheizm, Zerdüşçülük ve Hristiyanlığa dair eserler toplanarak Batı kütüphanelerine ve müzelerine taşındı. Soğd dünyasının ve Soğdcanın keşfi söz konusu yazmaların ortaya çıkartılması ile mümkün oldu. Turfan kolonisinde üretilen Soğd yazmaları ve Sir Aurel Stein’in keşfettiği Soğd *Eski Mektupları* üzerinde yürütülen çalışmalarla, M.S. II ve IX. yüzyıllar arasında Asya ticaretine tamamen hâkim olan ve Asya siyasi, ekonomik,

⁴⁶ Albert Grünwedel, *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften, I. Kl., XXIV. Bd., Münih, 1906

⁴⁷ En eski Süryanice yazı çeşididir, Palmira bölgesinde gelişerek etkisini Turfan’a kadar genişleten estrangelo yazı sitiline Turfan’da keşfedilen Süryanice dini içerikli yazmaların çoğunda rastlanır. Bu yazı sitili ve etkileri için bkz. Desmond Durkin-Meisterernst, *Grammatik Des Westmitteliranischen: (Parthisch Und Mittelpersisch)*, Austrian Academy of Sciences Press, Viyana, 2014, ss.29-40.

⁴⁸ F.W.K., Müller, “Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan II. Teil”, *Anhang zu den APAW*, s.111.

⁴⁹ Albert von Le Coq, A short account of the origin, journey, and results of the First Royal Prussian (Second German) Expedition to Turfan in Chinese Turkistan,” *JRAS*, 1909, ss. 299-322

⁵⁰ Albert Grünwedel, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan, Bericht über archäologische Arbeiten von 1906 bis 1907 bei Kuça, Qaraşahr und in der Oase Turfan*, Berlin 1912.

⁵¹ Berlin Turfan Koleksiyonu için bkz. Simone-Christiane Raschmann, Christiane Reck *Turfan Studies*, ed. Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, Druckerei zu Altenburg, Berlin 2007.

kültürel ve dinî hayatını şekillendiren Soğdlar gün yüzüne çıkarıldı. Bilimsel arkeolojinin emperyal bağlamı, Soğd örneğinde görüldüğü üzere tek bir veçhesiyle kolonyalist hedefleriyle değerlendirilmemelidir.

Soğdların ve Soğdca, XIX. yüzyılın sonlarında Rus arkeoloji heyetlerinin başlattığı ve başta Sir Aurel Stein ve Alman-Turfan Arkeoloji Seferi'nin sorumlusu Grünwedel'in sürdürdüğü arkeolojik keşiflerin sonunda pek çok bilim insanının ortak çalışması sonucunda keşfedildi. Soğdların keşfinde emperyal rekabetin izleri bilhassa Rus ve İngiliz diplomatların Kaşgar üzerindeki hakimiyet mücadelesinde ortaya çıkmaktadır. Ancak Soğd medeniyeti genel anlamda Türkistan ve Doğu Türkistan bir başka ifade ile Turfan bölgesindeki medeniyet unsurları Batı ilim dünyasının dikkatini sahip olduğu dil, din çeşitliliği ve zengin tarihsel mirasla çekti. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tam anlamıyla müesseseleşen Avrupa müzeleri, üniversiteleri, klasik arkeolojinin de yükselişiyle birlikte öncelikle Orta Doğu, akabinde ise Türkistan ve Çin coğrafyasına doğru ilgisini yöneltti. Turfan ve Soğdya'da bulunan çok sayıda mural yahut duvar resminden Budizm'e, Hristiyanlığa, Maniheizm'e ve Zerdüşçülüğe dair yazma eserlere, genel konuları işleyen edebî kitaplara kadar Soğdların, Türklerin ve çevredeki diğer medeniyet mensuplarının ürettiği değerler Avrupa kütüphane ve müzelerine taşındı.

Kaynakça

- Albert Regel, Johann, "Turfan", *Petermanns Geographische Mitteilungen* 1880, ss. 205-210.
- Blair Brysac, Shareen, "Last of the Foreign Devils", *Archaeology*, 50/6, Kasım-Aralık 1997, ss. 53-59.
- Bodleian Stein MS 199*, Mart-Ağustos 1907 saha günlüğü.
- Bodleian Stein MS 63*, Carl Friedrich Andreas'tan Stein'e, 27 Mart 1911.
- Bromberg, Carol A., "An Iranian Gesture at Miran", *Bulletin of the Asia Institute*, 5, 1991, ss. 45-58.
- Cowley, A. "Another Unknown Language from Eastern Turkestan." *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1911, ss. 159-166.
- Diaz-Andreu, Margarita, *A World History of Nineteenth-Century Archaeology; Nationalism, Colonialism, and the Past*, Oxford University Press, Oxford 2007.
- Fay, C.R., *Cambridge History of British Empire*, C.II, Cambridge University Press, Cambridge 1940.
- Gauthiot, R., "A propos de la datation en Sogdien", *JRAS*, 1912, ss. 341-353.
- Gauthiot, R., "Note sur la langue et l'écriture inconnues des documents Stein-Cowley", *JRAS*, 1911, ss. 497-507.
- Gharib, B., *Sogdian Dictionary: Sogdian-Persian-English*, Farhang Publications Tahrân, 2004.
- Grenet Frantz; Sims-Williams, Nicholas & de la Vaissière, E., "The Sogdian Ancient Letter V", *Bulletin of the Asia Institute*, 12, 1998, ss. 91-104.

- Grenet, Frantz; Sims-Williams, Nicholas, “The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters”, *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mayıs 1985)*, E. Peeters, Leuven, 1987, ss. 101-122.
- Grünwedel, Albert, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch Turkistan, Bericht über archäologische Arbeiten von 1906 bis 1907 bei Kuča, Qarašahr und in der Oase Turfan*, Berlin 1912.
- _____, *Bericht über archäologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902-1903*, *Abhandlungen der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, I. Kl., XXIV. Bd., Münih, 1906.
- Harmatta, Janos, “The Archaeological Evidence for the Dto of the Sogdian ‘Ancient Letters’”, *Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*, Akademiai Kiado, Budapest, 1979, ss. 75-90.
- Hedin, Sven A., *Through Asia*, Londra 1898.
- Jasanoff, Maya, *Edge of Empire*, Harper Publication, London 2006.
- Kuzakçı, Başak, “Soğd-Türk İlişkileri (V.-VIII. Yüzyıllar)”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul 2022.
- Mirsky, Jeannette, *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, Chicago, 1998.
- Müller, F.W.K., “Handschriften-Reste in Estrangelo-Schrift aus Turfan, Chinesisch-Turkistan II. Teil”, *Anhang zu den APAW*, s. 7-123.
- Ol’denburg, S. F., *Russkaya Turkestanskaya ekspeditsiya 1909-1910 goda. Kratkiy predvaritel’nyy otçyot*, St. Petersburg 1914.
- Özkan, Murat, “Kaşgar’da Bir İngiliz Ailesi:Macartney”, *Asia Minor Studies*, 5/10, 2017, ss. 73-84.
- Ragoza, A. N., *Sogdiyskiye fragmenty tsentral’no aziatskogo sobraniya Instituta Vostokovedeniya*, Moskova, 1980.
- Raschmann, Simone-Christiane; Reck, Christiane *Turfan Studies*, ed. Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities, Druckerei zu Altenburg, Berlin 2007.
- Reichelt, Hans, *Die Soghdischen Handschriftenreste Des Britischen Museums*, Umschrift Und Mit Übersetzung. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1928-1931.
- Salemann, C., “Manichaica” *Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, III, 1912, ss. 1-32.
- _____, “Manichaica” *Bulletin de l’Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*, IV, 1912, ss. 33-50.
- Sims-Williams, Nicholas, “The Sogdian Ancient Letter II”, *Philologica et Linguistica. Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*, ed. M. G. Schmidt & W. Bisang, Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2001, ss. 267-280.
- _____, “The Sogdian Ancient Letter No. 4 and the personal name Manavaghiçk”, *Estudios Iranios y Turanios*, 3, 2017, ss. 171-172.

- _____, “The Sogdian Fragments of The British Library,” *Indo-Iranian Journal* 18, 1976, ss. 43-82.
- _____, “Towards a New Edition of the Sogdian Ancient Letters”, *Les Sogdiens en Chine*, 23-25 Nisan Pekin, 2004, ss. 97-104.
- Sims-Williams, Ursula, “The Kingdom of Khotan to AD 1000: A Meeting of Cultures”, *Journal of Inner Asian Art and Archaeology*, 3, 2008, ss. 171-172.
- Stein, Arthur, “Explorations in Central Asia, 1906-8 (1)”, *The Geographical Journal*, 34/1, 1909, ss. 35-62.
- _____, *Ancient Khotan*, Clarendon Press, Oxford, 1907.
- _____, *Sand-Bruied Ruins of Ancient Khotan*, Fischer and Undwin, Londra, 1903.
- The Times*, “Dr Stein’s Travels in Central Asia: Archaeological Discoveries,” 9 Mart 1909, s. 10.
- Tikhvinskiy, S. L.; Litvinskiy, B.A., *Vostochniy Turkestan v drevnosti i rannem srednevekovye*, Moskova, 1988.
- von Le Coq, Albert, “A short account of the origin, journey, and results of the First Royal Prussian (Second German) Expedition to Turfan in Chinese Turkistan,” *JRAS*, 1909, ss. 299-322.
- Wang, Helen, *Sir Aurel Stein in The Times*, London, 2002.
- Whitfield Susan; Ursula Sims-Williams, *The Silk Road: Trade, Travel, War and Faith*, British Library Publication, Londra 2004, ss. 248-249.
- Williams, Joanna, “The Iconography of Khotanese Painting”, *East and West*, 23/1-2, 1973, ss. 109-154.
- Yoshida, Yutaka, “A Handlist of Buddhist Sogdian Texts”, *Memoirs of the Faculty of Letters Kyoto University*, no. 54, 2015, ss. 167-80.
- Zaturpanskiy, Choros, “Reisewege und Ergebnisse der deutschen Turfanexpeditionen”, *Orientalisches Archiv* 3, 1912, ss. 116-127.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 10.11.2022

Makale Kabul | Accepted: 02.12.2022

Atıf | Cite as: Kaan Akar, "Kurum Han ile İmparator I. Nikephoros Arasındaki Siyasi Mücadeleler (807-811)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 77-94.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1202279>

KURUM HAN İLE İMPARATOR I. NİKEPHOROS ARASINDAKİ SİYASİ MÜCADELELER (807-811)

Kaan AKAR*

Öz

Asparuh Han'ın 679 yılında kurmuş olduğu Tuna Bulgar Devleti, Bizans İmparatorluğu ile yakın siyasi ilişkilerde bulunmuştur. Bu dönemde birçok savaş yaşamış olan iki devletin siyasi tarihlerinde Kurum Han ve İmparator Nikephoros arasındaki mücadele son derece önemlidir. İki hükümdar da aynı tarihlerde (802 ve 803) devletlerinde iktidara gelmişlerdir. Kurum Han'ın Tuna Bulgar Devleti tahtına nasıl oturduğu tartışmalı iken İmparatorun yönetimi devralması bir saray darbesi ile gerçekleşmiştir. İki savaşçı lider şartlar elverişli hale geldiğinde mücadeleye girişmişlerdir. 807 yılında başlayan Bulgar-Bizans çatışması 811 yılında İmparator Nikephoros' un savaş meydanında ölümü ile farklı bir döneme girmiş ancak 814 yılında da Kurum Han ölünce Bulgarlar bu zaferden yeteri kadar fayda sağlayamamıştır. Çalışmamızda Kurum Han'ın ve İmparator Nikephoros' un iktidara gelişleri sonrası gerçekleştirmiş oldukları mücadeleler yer almaktadır. Özellikle 811 Seferi ve bu seferin öncesindeki Tuna Bulgar Devleti ve Bizans İmparatorluğu siyasi durumları anlatılmıştır. İmparator Nikephoros' un 811 yılında ölümü ile Kurum Han ve İmparator Nikephoros arasındaki mücadele sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler: Bulgar, Bizans, Serdika, Kurum, Nikephoros

THE STRUGGLES BETWEEN KURUM HAN AND EMPEROR NIKEPHOROS I (807-811)

Abstract

The Danube Bulgarian State, founded by Asparuh Khan in 679, had close political relations with the Byzantine Empire. The struggle between Kurum Han and Emperor Nikephoros is extremely important in the political history of the two states, which experienced many wars in this period. Both rulers came to rule in their states (802 and 803) on the same dates. While it is controversial how Kurum Khan came to the throne of the Danube Bulgarian State, the Emperor's takeover of the administration was realized with a palace coup. The two warrior leaders entered the fight when conditions became favourable. The Bulgarian-Byzantine conflict, which started in 807, entered a different period with the death of Emperor Nikephoros on the battlefield in 811, but when Kurum Han died in 814, the Bulgarians could not benefit enough from this victory. In our study, the struggles of Kurum Han and Emperor Nikephoros after they came to power are discussed. Especially the 811 Campaign and the political situations of the Danube Bulgarian State and the Byzantine Empire before this expedition were discussed.

* Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, kaan.akar@erzurum.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4623-5369.

With the death of Emperor Nikephoros in 811, the struggle between Kurum Han and Emperor Nikephoros came to an end.

Keywords: Bulgarian, Byzantine, Serdika, Krum, Nikephoros

Giriş

İmparator Nikephoros döneminin en önemli ana kaynağı Theophanes Confessor'un yazmış olduğu Chronographia adlı eserdir. Theophanes İstanbullu aristokrat bir ailenin çocuğu olarak 758-60 yılları arasında dünyaya gelmiştir. İmparator V. Konstantinos tarafından saraya alınarak iyi bir eğitim hayatı yaşamasına vesile olunmuştur. Dindar bir kişiliği olan Theophanes manastır hayatı yaşamayı tercih etmiştir. V. Leon dönemindeki muhalefeti sebebiyle sürgüne gönderildikten sonra 818 yılında ölmüş ve ölümü ardından aziz ilan edilmiştir. Eseri olan Chronographia döneminin yakın zamana kadar bilinen en önemli ana kaynağıdır. Synkellos'un yarım kalan kroniğini onun isteği üzerine tamamlamıştır. Eser 284 yılında başlar ve 813 yılında son bulmaktadır. Bu eser Theophanes tarafından 810-814 arasında şu anda olmayan kaynaklar görülerek yazılmıştır. Türk tarihi açısından son derece önemli olan bu eserde Bulgar tarihinde Kurum Han dönemi net bir şekilde görülmektedir. Theophanes 'in İmparator Nikephoros'dan şahsi öfkesi sebebiyle eserinde hakkında olumsuz eleştiriler bulunmaktadır.

Bir diğer önemli ana kaynak da anonim kronik olarak bilinen 811 Kroniği veya Scriptor Incertus de Leone Armenio'dur. Bu eser 1936 yılında Vatikan arşivinde Bulgar tarihçi Ivan Dujcev tarafından bulunmuştur. Bu tarihe kadar İmparator I. Nikephoros dönemi hakkında Theophanes'in Chronographia adlı eseri dönem hakkında en önemli kaynak olarak kullanılmaktadır. Eser 811 yılında Bulgar Kurum Han'ın İmparator Nikephoros arasında meydana gelen 811 yılı seferini detaylı bir şekilde sunmaktadır. Eserin diğer bölümlerinde de Michael Rangabe (811-813) yılları ve V. Leon (813-820) dönemleri konu edilmiştir.

Bizans İmparatoriçesi İrene ve oğlu imparator VI. Konstantin'in dönemlerinin ortak amacı Balkanlarda İmparatorluğun yeniden hâkimiyetini kurmaktır¹. Bu politika Tuna Bulgar Devleti ve Bizans İmparatorluğunu Balkanlarda karşı karşıya getirmiştir². VI. Konstantin'in annesi tarafından tahtından uzaklaştırılması³ ve İmparatoriçenin de bir saray darbesi ile hükümeti kaybetmesi neticesinde tahta çıkan Arap asıllı imparator I. Nikephoros⁴ bu politikayı sürdürmeye devam etmiştir⁵. Onun yönetiminde Bizans, Batı Trakya, Makedonya ve Yunanistan'da bulunan Sklavenileri⁶ boyunduruk altına almak için mücadele etmiştir⁷. Nikephoros'un sürdürdüğü bu politikada başarı sağlanması durumunda imparatorluk askeri ve mali anlamda güçlenecektir ve böylece Tuna Bulgar

¹ Osman Karatay, *Bulgarlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 189.

² David Marshall Lang, *The Bulgarians From Pagan Times to the Ottoman Conquest*, Thames And Hudson, Southampton 1976, s. 50.

³ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 168.

⁴ Arap kökenli olan devlet hazinedarı Nikephoros eski Gassani Arap Krallığı hükümdarı Cabale'nin soyundan geldiği bilinmektedir. John Juluis Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (803-1081)*, Çev: Selen Hırçıl, Kabalci Yayınevi, İstanbul 2013, s. 19; Lang, s. 50.

⁵ Ostrogorsky, s. 171; Karatay, *Bulgarlar*, s. 190.

⁶ Erken Ortaçağ'da Balkanlara yerleşmiş olan Slav topluluklarına verilen genel isimdir.

⁷ Panos Sphoulis, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*, Brill, Leiden-Boston 2012, s. 176.

Devleti'nin Slavları hâkimiyeti altına alarak genişlemesi engellenmiş olacaktır. Böylece Bulgarlar Tuna Ovası ve Dobruca bölgeleri arasında kalacak, İmparatorluk daha önce kaybettiği Balkan coğrafyası üzerindeki gücünü tekrar sağlayabilecektir. İmparator Nikephoros'dan önce II. Jusitnian ve V. Konstantin de Batı Trakya ve Güney Makedonya'da yerleşik Slavları⁸ hâkimiyet altına almak için birçok çaba sarf etmişlerdir⁹. İmparatoriçe İrene de tahtını sağlamlaştırmak ve kendi iktidarını güçlendirmek için¹⁰ kolay yoldan başarı sağlamak ümidiyle Bulgar sınırından uzak bölgelerde Makedonya ve Yunanistan Slavlarını hedef alarak bu Balkan politikasını devam ettirmiştir¹¹. İmparatoriçe 782 yılında General Stavrakios'u kalabalık bir orduyla Balkanlara¹² göndermiştir¹³. Stavrakios komutasındaki ordu önce Thessaloniki'deki (Selanik) Slav yerleşimlerine saldırmış ardından Teselya üzerinden güney istikametine doğru yürümüştür¹⁴. Burada zayıf bir Slav direnişi ile karşılaşmış olsa da bunun üstesinden kolaylıkla gelmiştir. Slavların yoğun olarak bulunduğu Mora üzerine baskınlar düzenlemiştir¹⁵. Görünüşte bir zafer elde edilmiş ama bunun somut getirileri az olmuştur. Yine de bu başarılar İstanbul'da coşkuyla karşılanmış¹⁶ ve bu zafer, Yunanistan ve Güney Balkanların imparatorluğun hâkimiyetine gireceğini dair inancını artırmıştır¹⁷. Bu amaçla Trakya ve Helen Themalarına ek olarak bu iki Themadan oluşturulmuş Edirne merkezli bir başka Thema olan Makedonya Theması kurulmuştur. Bu Thema'nın ismi dışında Makedonya ile hiçbir bağı yoktur ancak bu isim bir hedefi yansıtmaktadır¹⁸. Bu hedefe göre Makedonya Slavlardan alınacak ve tekrar imparatorluk toprağı yapılacaktır¹⁹. Bizans'ın Güney Balkan topraklarında genişleme siyasetine uygun olarak Bulgarlara karşı dirençli bir savunma hattı oluşturmak²⁰ için 784 yılında Ankhialos,²¹ Markellai,²² Beroia²³ ve Philippopolis²⁴ kaleleri inşa edilmişti²⁵. Bizans İmparatorluğunun Makedonya'ya yönelik bu harekâtına karşı koymak için Bulgar Han'ı Kardam, Makedonya'daki Slavlarla müttefik olmak adına bölgeye asker göndermiştir²⁶. İki devletin bölgeyi ele geçirmek üzere verdiği çetin

⁸⁸ Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitabevi Yayınları İstanbul 2013, s. 276-277.

⁹ Denis P. Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony*, Palgrave Macmillan, USA 2017, s. 68.

¹⁰ Sophoulis, s. 161.

¹¹ Warren Treadgold, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford University Press, California 1988, s. 71.

¹² Steven Runciman, *The First Bulgarian Empire*, G. Bell & sons Limited, Londra 1930, s. 34; Ostrogorsky, s. 179.

¹³ Sophoulis, s. 161.

¹⁴ Runciman, s. 34.

¹⁵ Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 630-631.

¹⁶ Sophoulis, s. 162.

¹⁷ Hupchick, s. 68.

¹⁸ Ostrogorsky, s. 181-182.

¹⁹ Hupchick, s. 68.

²⁰ Sophoulis, s. 162.

²¹ Bulgaristan'ın Pomorie kenti sınırları içinde bulunmaktadır.

²² Bulgaristan'ın Karnobat kenti sınırları içinde bulunmaktadır.

²³ Bulgaristan'ın Razgrad şehri sınırları içinde bulunmaktadır.

²⁴ Bulgaristan'ın en önemli şehirlerinden olan Filibe sınırları içinde bulunmaktadır.

²⁵ Treadgold, s. 124; Ostrogorsky, s. 182.

²⁶ Karatay, *Bulgarlar*, s. 189; Ayşe Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, Ed: Osman Karatay, Bilgehan A. Gökteğ, Cilt 1, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Çorum/Ankara 2006, s. 112.

mücadele 789 yılında Bulgarların Bizans Thema kuvvetini yenilgiye uğratması²⁷ ile birlikte durum bir süre Bulgarların lehine dönmüştür²⁸. 802 yılında İstanbul'da gerçekleşen saray darbesi²⁹ ile imparatorluk tahtına I. Nikephoros'un oturması³⁰ Bizans'ın bölgeye olan yakın ilgisinin artırmasına sebep olmuştur. İmparator yaşanan ikona tartışmaları ve doğu sınırında Araplara karşı alınan başarısız sonuçlar neticesinde ülkedeki kötü havayı dağıtarak yükselişe geçmek için Makedonya ve Yunanistan üzerindeki imparatorluk hâkimiyetini kesin olarak sağlamaya karar vermiştir³¹. 805 yılında başlatılan harekât ile Mora yarımadasındaki tüm Slavlar Bizans hâkimiyetini tanımaya zorlanmış ve Patras şehri³² Slavlardan geri alınarak yeniden inşa edilmiştir³³. Mora'da ele geçirilen tüm topraklar imparatorluğun çeşitli noktalarından bölgeye getirilen Bizanslılar ile iskân edilmiştir³⁴. İmparator Nikephoros, yeniden iskânlarla bölgede yaşayan Slavları Bizans kültürünü kabule zorlamış bunun için de Slavlar üzerinde baskılar kurulmuştur. Bu amaçla 809 yılından itibaren Slavlara yoğun bir din propagandası uygulanmaya başlanmıştır. Slav kilisesine sadece Yunancanın resmi dil olduğu bir kilise örgütlenmesi dayatılmıştır. Ancak Yunanca, Slavlar arasında muteber bir dil olmaması sorunları beraberinde getirmiştir³⁵. Bölgeye getirilen ve Yunanca konuşan yerleşimciler ve kilise marifetiyle Bizanslılar, Slavlara egemen olmaya başlamıştır³⁶. Pelepones Slavlarının bu denli kolay bir şekilde hüküm altına alınması İmparatora kuvvetli bir ordu, yeniden iskân edilen nüfus ve kilise yardımı ile daha özenli ve planlı bir çaba ile Batı Trakya ve Makedonya'yı da imparatorluğa kazandıracağı inancını getirmiştir³⁷. Bu sebeple 807 yılında Araplarla çok da Bizans lehine olmayan bir barış anlaşması yapılmış,³⁸ Anadolu'da hem asker olabilecekleri tespit etmek için hem de Yunanistan'a iskân edilebilecekleri belirlemek için bir nüfus sayımı yapılarak yeni vergiler toplanmaya başlanmıştır³⁹. Bu şekilde Helen ve Makedonya Themalarını güçlendirmek için 12 bin asker daha ilave edilmiştir. Serdika'da (Sofya) Bizans hâkimiyeti pekiştirilmiş ve şehrin surları yeniden inşa edilmiştir. Bulgarlara karşı Makedonya ve Struma Vadisini koruma altına almak için Philippopolis'ten doğu Balkan dağlarına kadar olan kaleler tahkimatını genişletilmiştir⁴⁰.

---

²⁷ Runciman, s. 34.

²⁸ Theophanes, s. 643; Sophoulis, s. 167.

²⁹ Runciman, s. 36.

³⁰ Treadgold, s. 128; Sophoulis, s. 173.

³¹ Hupchick, s. 69.

³² Ostrogorsky, s. 179; Romilly Jenkins, *Byzantium The Imperial Centuries AD 610-1071*, Barnes&Noble Books, New York 1993, s. 122.

³³ Norwich, s. 21.

³⁴ Sophoulis, s. 173; Hupchick, s. 70.

³⁵ Osman Karatay'ın ifadelerine göre Slavlar dillerine bağlı bir millettir ve Slav kelimesi söz manasına gelen "Slovo" kelimesi ile bağlantılıdır. Slavların dil şuuru Karatay başka bir millette görülemeyecek düzeyde olduğunu belirtmiş ve onların yayılmaları bugünkü konumlarına gelmeleri ordu ve siyasi gücün ziyade dil ile olduğunu aktarmaktadır. Hatta Slavca konuşmayan toplumlara dilsiz anlamına gelen Nemets kelimesini kullanmaktadırlar. Karatay, *Bulgarlar*, s. 207-208.

³⁶ Sophoulis, s. 178; Jenkins, s. 123; Norwich, s. 21; Zlatarski, s. 126.

³⁷ Ostrogorsky, s. 182.

³⁸ Sophoulis, s. 179; Hupchick, s. 69; Casim Avcı, *İslam-Bizans İlişkileri 610,847*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 87-88.

³⁹ Jenkins, s. 120.

⁴⁰ Treadgold, s. 148-152; Hupchick, s. 69; Jenkins, s. 118.

Kurum Han'ın Tuna Bulgar Tahtına Çıkışı

Frank İmparatorluğunun yükselişi ve ünlü hükümdar Büyük Karl (Charlemagne) hükümdarlık süreci de aynı döneme tesadüf eder. Frankların 787 yılında Bavyera'yı ele geçirmeleri⁴¹ onları artık inkıraz evresine giren Avarlar ile komşu haline getirmiştir⁴². Avarlar ile girdiği mücadeleden galip çıkarak Avar mülküne sahip olmak isteyen Charlemagne 791 yılında Avarların üzerine yürümüştür⁴³. Avarların bu saldırıya cevap verme yeteneği sınırlı olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴. Fakat yine de savaş uzun sürmüş ve Charlemagne'nin oğlu Pepin idaresindeki Frank ordusu, 796 yılında Avarların batı topraklarını tamamen istila etmiştir⁴⁵. Batı topraklarını kaybeden Avarlar, Panonya⁴⁶ bölgesine doğru kaçmaya başlamışlardır⁴⁷. Bu kaçış sırasında Avar kökenli olmayan halklar ayaklanmaya ve Avarlardan ayrılmaya başlamışlardır,⁴⁸ bunlardan biri de Avar topraklarında yaşayan Bulgarlardır⁴⁹. Bu kopmalardan Tuna Bulgarları yararlanmıştır. Bu dönemde Bulgar tahtında Kardam Han bulunmaktadır gelişmeleri yakından takip ederek hem Avarlardan ayrılan Bulgarları kendi güçlerine katmış hem de batıdan gelmekte olan göç dalgasını Bulgarlara zarar vermeden kontrol etmeye çalışmıştır. Avarların bir kısmı Bulgarların yüksek hâkimiyetini tanıdılar, batıdaki toprakları Franklar tarafından işgal edilen yenik Avar devletinin doğudaki toprakları da Bulgarlar tarafından ele geçirildi⁵⁰. Böylece Franklar ve Avarlar Aşağı Tisza nehri sınır olmak üzere komşu olmuşlardır⁵¹. Ancak Franklar ve Bulgar arasında bir tehdit baş göstermediği için iki taraf da ileri gitmemiştir⁵². Kurum Han'ın⁵³ da Tuna Bulgar Devletine intikali bu sıralarda gelen Bulgar grupları vasıtasıyla olmuştur⁵⁴.

Kurum Han'ın⁵⁵ kökeni⁵⁶ ve Tuna Bulgar tahtına nasıl geçtiği hakkında farklı varsayımlar söz konusudur. Bunlardan ilki onun Avarlar içinde yaşayan Bulgarlar arasında yetenekleri ile tanınmış yerel liderlerden biri olduğudur⁵⁷. İkinci olarak onun

⁴¹ Avarlar 715 yılından itibaren Bavyera Dükaliği aynı sınırı paylaşmaktaydılar.

⁴² Hupchick, s. 70; Neville Forbes, *The Balkans: The History of Bulgaria and Serbia*, Clerandon Press, Oxford 1915, s. 22.

⁴³ Ostrogorsky, s. 182; Georgios Kardaras, *Byzantium and the Avars, 6th-9th Cenntury AD Political, Diplomatic and Cultural Relations*, Brill, Leiden-Boston 2010, s. 117.

⁴⁴ Sophoulis, s. 180; Kardaras bunun sebebini şu ifadelerle açıklayarak savaşçı özelliklerinin azaldığı ve yerleşik olunmasına bağlamaktadır: “*Mezarda artık ölümlere silah yerine orak, kova, keser gibi tarım aletlerinin yanı sıra evcil hayvan ve kümes hayvanlarının kemikleri eşlik ediyordu. Öte yandan, iskelet kalıntılarının antropolojik analizi, çoğu durumda, savaşta yaralanmalardan değil, ağır işlerden kaynaklanan travmaların izlerini göstermektedir.*” Kardaras, s. 117.

⁴⁵ Hupchick, s. 170.

⁴⁶ Drava, Sava ve Tuna nehirleriyle çevreli şu anda Macaristan'ı ve Erdel topraklarını sınırları içine alan bir bölgedir.

⁴⁷ Runciman, s. 37.

⁴⁸ Ostrogorsky, s. 182; Kayapınar, s. 112.

⁴⁹ Karatay, *Bulgarlar*, s. 193.

⁵⁰ Karatay, *Bulgarlar*, s. 190.

⁵¹ Lang, s. 51.

⁵² Zlatraski, s. 126.

⁵³ Kurum kelimesi Türkçede “Kurmak, Kale, Hisar anlamına gelmektedir. İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985, s. 24; Aynı zamanda Kanun, yasa, gelenek, toy, düğün anlamına gelmektedir. Karatay, *Bulgarlar*, s. 195.

⁵⁴ Karatay, *Bulgarlar*, s. 194; Ostrogorsky, s. 182.

⁵⁵ Kurum Han hakkında detaylı bilgi için: Ali Ahmetbeyoğlu, “Kurum Han”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 25, 1989. s. 44-48,

⁵⁶ Frederick B. Chary, *The History of Bulgaria*, Greenwood, California 2011, s. 4.

⁵⁷ Runciman, s.37

Kubrat Han'ın çocuklarından birinin özellikle de Kuber Han'ın⁵⁸ neslinden yani dolayısıyla Dulo soyundan geldiğidir. Böylece Tuna Bulgar tahtına kan olarak hakkı olduğu ve Kardam Han'ın ölümü ile bu neslin hayatta kalan yegâne üyesi olduğudur⁵⁹. Üçüncü ve son varsayım da Avarların doğu topraklarını ele geçiren Bulgarların lideri olduğu ancak Avar mülkünde yaşayıp Tuna Bulgarların içinden çıktığı ve bu savaşta gösterdiği kahramanlık ve yararlılığın ona taht yolunu açtığıdır. Tarihi tam bilinmeyip 802 ya da 803 yıllarında öldüğü tahmin edilen Kardam Han'dan sonra oluşan bölünmüşlüğü Bulgar bolyarları arasında destek sağlayarak Dulo neslinden olması vesilesiyle Kurum Han'ın tahtı kazanmış olması olasıdır⁶⁰. Kurum Han'ın Tuna Bulgar tahtına çıkışı 803 yılında gerçekleşmiştir⁶¹. Tahta çıkışı bir hanedan değişikliği olsa bu muhtemelen çatışmalı bir süreci de beraberinde getirecek ve yaşanan olaylar kaynaklara yansımış olacaktır ancak böyle bir yansıma söz konusu değildir⁶². Buradan hareketle Kurum Han'ın meşruluğunun kabul edildiği ve Bulgarlar arasında itibar gördüğü düşünülebilir. Kurum Han iktidara geldikten sonra bir kez daha Avar seferine çıktığı bilinmektedir. Batıda Frank ve doğuda Bulgar saldırılarından kurtulmuş iki devletin de girmediği bir bölge olan Erdel'de varlığını sürdürmeye çalışan Avarlar üzerine çıktığı seferde⁶³ bölgedeki Avar ve Slavları hâkimiyet altına almıştır⁶⁴ ve Transilvanya'yı da topraklarına katarak⁶⁵ devletin sınırlarını genişletmiştir⁶⁶. 803 yılında tahta çıkan Kurum Han bozkırlı özelliklerini yitirmemiş bir savaşçı önderdir. Kurum Han, Avarların çöküşü ile birlikte devletine yeni nüfusların girişiyle askeri gücünün sayısını da artırmıştır dahası ele geçirdiği Panonya⁶⁷ ve Transilvanya⁶⁸ topraklarından⁶⁹ almış olduğu haraçlarla Bulgar ekonomisini de güçlendirmiştir⁷⁰.

Kurum Han ve İmparator Nikephoros Arasında Mücadelenin Başlaması

İmparator Nikephoros güney Balkan topraklarında hâkimiyet kurmak amacıyla ve Bulgarların daha fazla güçlenmesini ayrıca Trakya'ya olan akınlarını kesmek amacıyla Bulgarlar üzerine 807 yılında sefere çıkmaya karar vermiştir⁷¹. O yılın bahar aylarında Makedonya ve Trakya Themalarına takviye kuvvetler sağlamış ve ordusunun başına geçerek İstanbul'dan Bulgar topraklarına yola çıkmıştır⁷². Ancak ordu içinde İmparatora karşı bir hoşnutsuzluk bulunmaktadır⁷³. Araplarla Bizans yararına olmayan ve küçük

⁵⁸ Kuber Han hakkında detaylı bilgi için: Osman Karatay, "Kuber Han'ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları", *Bilgi*, S. 18, Yaz 2001, s. 27-47.

⁵⁹ Karatay, *Bulgarlar*, s. 195; Hupchick, s. 73.

⁶⁰ Hupchick, s. 73; Karatay, *Bulgarlar*, s. 194.

⁶¹ John Fine, *The Early Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, USA 2000, s. 94; Vasit Nikolov Zlatarski, "Kurum Han", Çev: Türker Acaroğlu, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S. 11, 1982, s. 125.

⁶² Karatay, *Bulgarlar*, s. 194-195.

⁶³ Geze Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1984, s. 52.

⁶⁴ Fine, s. 94; Kardaras, s. 90.

⁶⁵ Norwich, s. 21; Kafesoğlu, s. 24; Alexandru Madgearu, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2013, s. 71.

⁶⁶ Karatay, *Bulgarlar*, s. 194; Fine, s. 94.

⁶⁷ Chary, s. 4.

⁶⁸ Runciman, s. 37; R. J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 2005, s. 10.

⁶⁹ Zlatarski, s. 126.

⁷⁰ Sophoulis, s. 181.

⁷¹ Fine, s. 95.

⁷² Sophouliis, s. 184; Theophanes, s. 662.

⁷³ Zlatarski, s. 126.

düşürücü olarak nitelenen bir anlaşma⁷⁴ yapılmasından dolayı rahatsız olan Thema birlikleri Araplar yerine Bulgarlar üzerine gitmenin yanlış olduğunu düşünmüşlerdir⁷⁵. Bu sebeple Edirne'ye ulaşan İmparator kendisine karşı bir komplo hazırlığı olduğunu öğrenmiştir⁷⁶. Komploya karışan ordu içindeki askerlerin kim oldukları tespit edilerek cezalandırılmışlardır. Bu sebeplerle seferi yarıda keserek duruma hâkim olmak için İstanbul'a geri dönmüştür⁷⁷. 807 seferi Edirne'de⁷⁸ son bulmuş ve umulan etkiyi gösterememiştir. Ancak Makedonya Theması Makedonya topraklarındaki Slavların üzerine gitmeye devam etmiş ve Struma Vadisi üzerinde düzeni ve hâkimiyeti sağlamıştır. Aynı şekilde Helen Theması da Yunanistan üzerindeki Slavlara başarılı operasyonlar gerçekleştirerek burada imparatorluk otoritesini sağlamaya çalışmıştır. Themalar Serdika'da savunmayı tahkim etmişlerdir⁷⁹. İmparator tarafından Serdika, Batı Trakya ve Doğu Makedonya'ya Anadolu'dan⁸⁰ gönderilen insanlar yerleştirilmeye devam edilmiştir⁸¹. Bizans İmparatorluğu tarafında bu faaliyetler söz konusu iken kaynaklarda Kurum Han'ın ve Bulgarların ne yaptığı hakkında net bilgi bulunmamaktadır⁸². Şüphesiz Kurum Han, Bizans'ın ilerleyişi hakkında bilgi sahibidir ve yakından takiptedir. Ancak herhangi bir askeri müdahalede bulunmamıştır. İmparatorluk ile kıyaslanınca Bulgarların sınırlı bir askeri gücü olduğu açıktır. Kurum Han'ın doğru zamanı ve gereken fırsatın oluşmasını beklemesi, ona göre bir savunma tertibatı almaya çalışıyor olması tahmin edilebilir.

İmparatorluğun Bulgarlar üzerinde oluşturduğu tehdidin yönü Trakya'dan Makedonya ve Struma vadisi üzerine doğru kaymış görünmektedir⁸³. Bu bölgenin Bizans'ın elinde olması Bulgarların Balkanlarda batı istikametinde ve güneye doğru ilerlemesini engelleyecek ve böylece kendilerini batıda Franklar ve doğuda Bizans'ın arasında sıkışmış, olarak bulacaklardı⁸⁴. Bu da zaten sınırlı bir kaynağa sahip olan Tuna Bulgarları için büyük zorlukların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Kurum Han'ın böyle bir durumda kalmak istemeyeceği şüphesizdir bu sebeple tüm güçlerini toplayarak Struma vadisi ve Sofya havzasında bulunan İmparatorluk Themalarına 809 yılı⁸⁵ başlarında saldırıya geçmiştir⁸⁶. Vladaya geçidinden geçen Bulgarlar Struma Nehrinin yukarı vadilerinden güneye doğru ilerleyerek saldırıya geçmiştirler. Bu saldırının esas hedefi Serdika 'ya yakın olduğu bilinen ve ona hemen desteğe gelebilecek olan Makedonya Themasıdır⁸⁷. Daha önce kuruluşundan bahsettiğimiz Makedonya Theması Trakya ve Helen Themalarından toplanan askerlerle oluşturulmuş ve İmparator Nikephoros tarafından Anadolu'dan getirilen ve Themaya dâhil edilen askerlerden mürekkebtir Thema iki yıldır bölgede yerli Slavlarla mücadele etmektedir. Thema'da İstanbul'dan gönderilen üç yıllık maaşlarını almak için toplanmış 12 bin asker

⁷⁴ Norwich, s. 20.

⁷⁵ Hupchick, s. 74.

⁷⁶ Karatay, *Bulgarlar*, s. 195; Theophanes, s. 663; Fine, s. 95.

⁷⁷ Sophoulis, s. 184.

⁷⁸ Runciman, s. 38.

⁷⁹ Hupchick, s. 74.

⁸⁰ Runciman, s. 40.

⁸¹ Sophoulis, s. 184.

⁸² Zlatarski, s. 128.

⁸³ Jenkins, s. 120.

⁸⁴ Zlatarski, s. 127.

⁸⁵ Ostrogorsky, s. 183.

⁸⁶ Karatay, *Bulgarlar*, s. 195.

⁸⁷ Fine, s. 95.

bulunmaktadır⁸⁸. Maaş ödemeleri sırasında kampta güvenlik önlemleri ikinci planda kalmıştır⁸⁹. Kurum Han'ın maaş dağıtımını sırasında yaşanabilecek kargaşanın askerlerin gafil avlanmasına sebep olacağını biliyor olmalıdır⁹⁰. Kurum Han saldırı için Thema'nın bulunduğu vadide hızlıca ilerleyip saldırmak yerine, dağlar üzerinden sadece bölgedeki Slavların bildiği patika yolları tercih etmiş böylece ordu sessizce bölgeye ulaşmıştır. Kurum Han'ın güzergâh değiştirerek bölgeye bu şekilde ulaşması büyük bir taktiksel başarıdır. Bulgarların dağlardan vadiye doğru akmaya başlamaları Thema birliği için sürpriz olmuş ve maaş alma kargaşasının sürdüğü kampta askerler silahlarını dahi almaya fırsat bulamadan Bulgarlar tarafından bozguna uğratılmışlardır⁹¹. Kurum Han'ın saldırısı planlı ve amaçlıdır. Thema içindeki Strategoslar⁹² ve subayların hemen hemen hepsi Bulgarlar tarafından öldürülmüşlerdir, Thema'nın kalan askerleri Makedonya ovalarına doğru kaçmışlardır. Bulgarlar Thema için İstanbul'dan gelen asker maaşları ile birlikte kampta buldukları tüm malları ele geçirmiş oldular⁹³. Bunun ardından topladıkları ganimetlerle birlikte Sofya ovasına doğru çekildiler⁹⁴. Makedonya Themasını Struma Vadisinde dağıtan Kurum Han'ın hedefi en yakın yardım kuvvetinin artık ortada olmadığı Serdika şehridir⁹⁵. Ancak Bulgarların şehir kuşatması için vakit kaybetmesi, Struma Vadisindeki yenilginin İstanbul'a ulaşarak yardım güçlerinin gönderilmesinden önce bitirilmesi gerekmektedir⁹⁶. Serdika'nın Bulgar hâkimiyetine girmesi demek Bizans'ın Kuzeybatı istikametinde ilerlemesini durduracak ve böylece Bulgarların Makedonya üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlayacaktır⁹⁷. İmparator Nikephoros'un Balkanlar üzerindeki ilerlemelerinin etkileri bir anda yok olacak ve imparatorluk eski noktaya yani Yunanistan kıyılarında kalmış olacaktır⁹⁸. Serdika'da tahkim edilmiş bir Bizans garnizonun bulunması ve şehrin surlarla korunması⁹⁹ kuşatmanın ilk bakışta oldukça zor olacağı izlenimi yaratmaktadır. Ancak garnizon içinde de imparatorluğun genelinde hüküm süren rahatsızlıklar baş göstermektedir. Şehirdeki subaylar İmparator Nikephoros'un vergi politikasından, Araplarla olan askeri konulardaki başarısızlığından ve ikona yanlısı tutumundan hoşnut değillerdir¹⁰⁰. Kurum Han'ın bunu bildiği ve ona göre şehirdeki askerlerle görüştüğü tahmin edilmektedir. İçeriği bilinmeyen bu görüşmelerde askerler Bulgarlara Serdika'nın kapısını açarak şehri teslim etmişler¹⁰¹ ancak şehirdeki 6 bin civarındaki askerinin Bulgarlar tarafından öldürüldüğü bilinmektedir¹⁰². Bu da şehrin Bulgarlara teslimini tam bir oy birliği ile yapılmadığı veya Bulgarların bir af sözü verip sonra bundan vazgeçtikleri düşüncelerini

---

⁸⁸ Theophanes, s. 665.

⁸⁹ Karatay, *Bulgarlar*, s. 195; Hupchick, s. 75.

⁹⁰ Norwich, s. 21; Kayapınar, s. 112.

⁹¹ Sophouliis, s. 187.

⁹² Strategos Themaların başında general unvanıyla bulunan askeri valilerdir. Detaylı bilgi için: Cüneyt Güneş, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.

⁹³ Zlatarski, s. 127.

⁹⁴ Sophoulis, s. 187; Hupchick, s. 75.

⁹⁵ Karatay, *Bulgarlar*, s. 196; Ostrogorsky, s. 183.

⁹⁶ Fine, s. 95.

⁹⁷ Zlatarski, s. 128.

⁹⁸ Treadgold, s. 157.

⁹⁹ Runciman, s. 39.

¹⁰⁰ Hupchick, s. 76.

¹⁰¹ Crampton, s. 10; Forbes, s. 23.

¹⁰² Theophanes, s. 666; Fine, s. 95.

doğurabilir¹⁰³ ancak konu karanlık kalmaktadır. Garnizondaki subaylardan bazıları ve hayatlarını kurtaran askerler imparatorluk topraklarına doğru kaçmışlardır¹⁰⁴. Serdika'yı bu şekilde ele geçiren Kurum Han, şehrin surlarını yıktırıştır¹⁰⁵ bu sırada birçok binası da yıkılan şehir harap hale gelmiştir. Zaferin ardından Bulgarlar Tuna Ovasındaki topraklarına geri dönmüşlerdir.

Struma Vadisindeki ve Serdika'daki yenilgilerin haberi Kutsal Çarşamba günü olan 1 Nisan 809 yılında İstanbul'a ulaşmıştır. Hristiyanlığın önemli günlerinden birinde Paganlar tarafından yapılan bu yıkımlar ordu ve halk arasında büyük bir öfkeye sebep olmuştur¹⁰⁶. İmparator I. Nikephoros bu yenilgilerin intikamını almak için büyük bir Bulgar seferine karar vermiş ve hemen başta Trakya Theması olmak üzere tamamı süvari olduğunu tahmin edilebilen 17 bin asker toplanmıştır¹⁰⁷. Bu toplanım çok kısa sürede gerçekleşmiş ve 3 Nisan tarihinde Bulgaristan seferi başlamıştır. Markellai yolu üzerinden Riş geçidini kullanarak Bulgar ordusu batıda bulunduğundan dolayı bir direniş ile karşılaşmayan Bizans ordusu 8 Nisan tarihinde Bulgaristan başkenti Pliska'ya ulaşmıştır¹⁰⁸. Burada dağlara kaçmamış¹⁰⁹ Bulgarları katleden İmparator, Kurum Han'ın sarayında Paskalyayı muzaffer halde kutlamıştır¹¹⁰. Şehri tamamen yağmaladıktan sonra ise Bulgarlar tarafından surları yıkılarak harap¹¹¹ hale getirilen Serdika'ya doğru yönünü çevirmiştir. İki ordu yol boyunca hiç karşılaşmamışlardır,¹¹² Bulgar ordusu dağ geçitlerini kullanarak doğrudan Tuna havzasına doğru yol alırlarken Bizans ordusu da Pliska şehrinden güneybatı istikametine doğru Vürbitsa Geçidinden geçerek Balkan Dağlarından Sredna Gora'dan geçerek Sofya ovasına doğru gitmiştir¹¹³. İmparator Nikephoros Serdika'ya vardığında surları yıkılmış haldeki şehri tekrar tamir etmek istememiştir¹¹⁴. Ancak ordunun neredeyse tamamını oluşturan seçkin birlikler yıkıntıları temizlemek ve yeniden duvarları inşa etmek gibi bir işin onurlarına uygun olmadığını düşündükleri için rahatsız olmuşlardır. Ayrıca maaşlarını alamamış olan bu birlikler İmparatora isyan etmeye hazırlanırlarken İmparator geri dönerek başkente maaşların ödenme sözünü vermesiyle ordu yatışmış ve İmparator Serdika'da amaçlarını gerçekleştiremeden ordusuyla beraber İstanbul'a dönmek zorunda kalmıştır¹¹⁵. Askeri olarak geri dönmek zorunda kalsa da İmparator Nikephoros Struma vadisini, Yunanistan ve Batı Trakya'yı Bizans'a bağlı kılmak için çalışmıştır. 809 yılında Araplar arasında başlayan iç mücadeleler onları Bizans'a karşı tehdit oluşturmaktan

---

¹⁰³ Zlatarski, s. 127.

¹⁰⁴ Kaçanların affedilmemesi konusu sebebiyle Serdika'dan kurtulanlar Bulgarlara kaçmıştır. Runciman, s. 40.

¹⁰⁵ Runciman, s. 39.

¹⁰⁶ Norwich, s. 22.

¹⁰⁷ Theophanes, s. 666; Sophoulis, s. 190.

¹⁰⁸ Fine, s. 95.

¹⁰⁹ Norwich, s. 22; Lang, s. 51.

¹¹⁰ Sophoulis burada ana kaynak Theophanes'i hata yapmış olduğu ve İmparator Nikephoros'un Pliska'ya değil Kurum'un köyü olarak adlandırılan başka bir bölgeyi Bulgarlardan ele geçirdiklerini belirtmektedir.

¹¹¹ Ostrogorsky, s. 184.

¹¹² Runciman, s. 39.

¹¹³ Sophoulis, s. 191; Hupchick, s. 78; Theophanes, s. 666.

¹¹⁴ İmparator Nikephoros Serdika'nın Bulgarların eline geçmesine çok kızmış ve buradan kurtulan herkesi hain olarak kabul etmiştir. Bu sebeple kurtulanların af edilmeyeceklerinden dolayı Bulgarlara sığındıkları özellikle bunlar arasında Umathius adında kuşatma silahları konusunda uzman bir Arap asıllı Bizanslının da olduğu bilinmektedir. Karatay, *Bulgarlar*, s. 199; Runciman, s. 40; Lang, s. 51.

¹¹⁵ Treadgold, s. 158; Norwich, s. 22; Jenkins, s. 121.

alıkoymuştur. Bu durum İmparatorun batı siyaseti için elini kolaylaştırmıştır. Bölgeye Anadolu'dan yerli Ortodoks Rumlar iskân edilmesine hız verilmiş, evlerinden zorla çıkarılan bu insanlara toprak hibeleri ve belirli süre vergi muafiyetleri verilmiştir. Bu yeni yerleştirilen insanlardan yeni bir Thema organize edilerek bölgedeki Bizans askeri gücü sağlanmıştır¹¹⁶.

811 Yılı Seferi İmparator Nikephoros'un Ölümü

811 yılına gelindiğinde İmparator Nikephoros gerekli askeri güce ulaştığını düşünerek nihai bir Bulgar seferini gerçekleştirmeyi düşünmektedir¹¹⁷. Amacı Bulgaristan'ı yıkmak ve bu doğrultuda Tuna Nehri'ni Bizans İmparatorluğunun kuzey sınırı haline getirmektir. Bunun için sayıca çok üstün bir ordu kurulmuş ve bu orduyu finanse etmek için vergiler düzenlenmiştir. 811 yılının ilkbaharında İmparator Balkan topraklarındaki en büyük askeri gücü oluşturmuştur¹¹⁸. Arapların ani bir saldırısını önlemek¹¹⁹ için Anadolu'da küçük bir askeri birlik bırakılmıştır. Yaklaşık 70 bin¹²⁰ kişiden oluşan Bizans ordusunun yarısına yakını düzensiz gönüllü birliklerden oluşmuştur. İmparator orduya sarayın büyük, küçük tüm ileri gelenlerini damadı Michael Rangabe'yi ve oğlu Stavrakios'u¹²¹ da katmıştır¹²². Ordu zaferden emin bir şekilde İstanbul'dan 811 yılının Mayıs ayında başında İmparator bulunduğu halde uğurlanmıştır. Ordu'nun ilk durağı kuzey Markellai¹²³ kalesidir,¹²⁴ yavaş ilerleyen Bizans ordusunun merkezinde İmparator bulunmakta ve sarayının ihtişamını beraberinde getirmektedir. Yol üzerinde orduyu görenlerin etkilenmemesi imkânsızdır. Bu aslında psikolojik olarak da üstünlüğün Bizans ordusunda olmasını sağlamaktadır çünkü sayıca az olan Bulgar ordusunun kulağına imparatorluk ordusunun büyüklüğü ve ihtişamı ulaşacaktır. Bulgarlar arasında korku yayılacak ve bu korku onları savaştan alıkoyacaktır bu da Nikephoros'un amaçlarından biridir¹²⁵. Bizans ordusu Markellai Kalesi önünde görüldüğünde bu önemli gücün varlığı Bulgarlar arasında da büyük bir tehdit olarak algılanmıştır. Kurum Han, savaşı engellemek adına İmparator Nikephoros'a barış için elçi¹²⁶ göndermiş ancak İmparator Bulgar sorununu kesin olarak bitirme amacıyla olduğu için barış teklifini reddetmiştir¹²⁷. Haziran ve Temmuz aylarında Bizans ordusu Doğu Balkan Dağlarına doğru yaptığı yürüyüşler ve ani saldırılarla bölgedeki Bulgar ve Slavları korkutup kaçmalarına yönelik girişimlerde bulunmuştur¹²⁸. Bu taktik işe yaramış Bizans ordusunun büyüklüğünden ve kabiliyetinden korkanlar dağların içlerine doğru kaçarak geçitlerdeki muhafızlık görevlerini bırakmışlardır¹²⁹. Her şey Bizans İmparatorluğu lehine iyi giderken

¹¹⁶ Sophoulis, s. 191-192,193.

¹¹⁷ Karatay, *Bulgarlar*, s. 196; Hupchick, s. 81.

¹¹⁸ Fine, s. 96.

¹¹⁹ Harun Reşid'in ölümü sonrası Abbasilerde başlayan iç mücadele Arapların Bizans'a bir tehdit olmamasına sebep olmuştur. Bu sayede İmparator Nikephoros Bulgar meselesi ile rahatça ilgilenebilmiştir. Norwich, s. 22.

¹²⁰ Hupchick, s. 80.

¹²¹ Runciman, s. 41.

¹²² Sophoulis, s. 196.

¹²³ Zlatarski, s. 128.

¹²⁴ Karatay, *Bulgarlar*, s. 196.

¹²⁵ Hupchick, s. 80.

¹²⁶ Norwich, s. 22.

¹²⁷ Karatay, *Bulgarlar*, s. 196; Ostrogorsky, s. 184.

¹²⁸ Sophoulis, s. 200.

¹²⁹ Fine, s. 96.

İmparatorun en yakın hizmetkârlarından Byzantios adındaki bir kişi Kurum Han'a sığınmış bu orduda morallerin bozulmasına sebep olmuştur. Byzantios'un¹³⁰, İmparatorun işgal planları hakkında Kurum Han'a bilgi verdiği şüphesizdir¹³¹. Ancak Kurum Han, ordusunu dağlarda tutarak Bizans karşısına çıkmıyor¹³² onları izlemeyi tercih ederek uygun zamanı arıyor ve Slavlar ve Avarlardan asker toplamaya çalışmaktadır¹³³. Bizans ordusu 11 Temmuz günü Bulgar başkenti Pliska'yı hedefleyerek büyük saldırıya başlamıştır. Öncü Bizans birliklerini yolları temizlemesinin ardından ordunun ana kısmı Riş geçidi üzerinde, diğer birlikler Aitos ve Vürbitsa üzerinden Bulgar topraklarına girmiştir. Bu sırada Bulgar birlikleri dağlarda saklandığı için hiçbir mukavemetle karşılaşmamışlardır. Pliska'daki Bulgar halk ordunun geldiğini haber alarak şehirden dağlara doğru kaçmaya başlamışlardır. Şehirde, iç kaleyi korumak için bir Bulgar birliği kalmıştır¹³⁴. Ancak Bizans ordusunu savaş stratejisi sebebiyle bu birliğin tamamı teslim dahi olamadan son adama kadar öldürülmüştür¹³⁵. Bulgar Başkentinin rahatlıkla ele geçirilmesi¹³⁶ sonrası bu sefere karşı olan Bizans generalleri İmparator tarafından azarlanmışlardır. İmparator Nikephoros emriyle İstanbul'a zaferi bildiren nağmeler gönderilmiştir¹³⁷.

İmparatorluk ordusu Pliska'nın dışında kamp kurarken Kurum Han ve ordusu kentin güneybatısındaki dağlarda konuşlanmaktaydılar. İmparator, Kurum Han'ın hazinelerini bularak¹³⁸ bir kısmını imparatorluk hazinesine ekletmiştir¹³⁹. Bulgarların şarap mahzenleri ordudaki askerlere açılmış ve Bizans ordusu zaferini bu şaraplar ile kutlamıştır¹⁴⁰. Şehirde bulunabilecek her şey yağma edilmeye başlanmıştır¹⁴¹. Bir süre Kurum Han'ın sarayında kalan İmparator burada kendi adıyla anılacak bir şehir kurmaya karar vermiştir¹⁴². Şehir tamamen yağma edildikten sonra kırsal bölgelerin de yağma edilmesi emredilmiştir. Bizans ordusu ileri yürüyüşünde kullanmak üzere yiyecek aramışlar yanlarında taşıyamayacakları her şeyi hayvanlar dâhil olmak üzere yok etmişlerdir. Kırsalda kalıp dağlara kaçmayan tüm Bulgar ahalisi ise yok edilmiştir¹⁴³. Bu sırada dağlarda saklanarak gelmesi gereken takviye askerleri bekleyen Kurum Han, İmparatora onun galip geldiğini ve alacağı her şeyi aldığını artık gitmesini istediği giderken de güvenli bir geçiş olup saldırmayacağına söz verdiği bir elçilik heyeti göndermiştir¹⁴⁴. Kazandığı başarılarından ve Bulgar ordusunun hiçbir direnişinin

---

¹³⁰ Runciman, s. 41; Zlatarski, s. 128; Byzantios kaçarken Bulgarlara altın ve imparatorluk giysileri de götürmüştür.

¹³¹ Hupchick, s. 81.

¹³² Sophoulis, s. 202.

¹³³ Treadgold, s. 171.

¹³⁴ Jenkins, s. 125.

¹³⁵ Runciman burada şehirde kalan Bulgar bebeklerinin tarım makinelerine atılarak öldürüldüğünü belirtmektedir. Runciman, s. 41.

¹³⁶ Fine, s. 96.

¹³⁷ Hupchick, s. 81.

¹³⁸ İmparatorun ele geçirdiği Bulgar hazinesine tamamen el koyması ve bu hazineye dokunmaya cüret eden askerlerin kulaklarını ve diğer uzuvlarını kestirmesi Bizans ordusunda firarlara sebep olmuştur. Fine, s. 96; Karatay, *Bulgarlar*, s.197.

¹³⁹ Karatay, *Bulgarlar*, s. 155; Runciman, s. 41.

¹⁴⁰ Sophoulis, s. 204.

¹⁴¹ Anonim Bizans kroniğinde ise askerlerle serveti paylaştığı ifade edilmektedir. Fine, s. 96.

¹⁴² Sophoulis, s. 205.

¹⁴³ Fine, s. 96.

¹⁴⁴ Karatay, *Bulgarlar*, s. 155.

olmasından dolayı¹⁴⁵ İmparator sonucun kısa sürede geleceği ve Bulgaristan'ın tarihe karışacağından emin olduğu için bu teklifi hemen reddetmiştir. Bir hafta daha Pliska yağmalandıktan sonra şehrin çevresi ve saray ateşe verilmiştir. Böylece iki yıl arayla Pliska tekrar yok edilmiştir¹⁴⁶. Ordusunun istikametini Serdika yönüne çeviren İmparator, Sofya havzasının kontrolünü de ele geçirerek yol üzerinde de Bulgar ordusuyla karşılaşarak nihai bir zafer kazanmayı ummaktadır¹⁴⁷. Bizans ordusunun ilerlemesi oldukça yavaş törensel bir havada sürmüştür düşman başkentinin ele geçirilmesi ve mukavemet olmadan kayıpların yok denecek düzeyde olması büyük bir özgüvene sebep olmuştur bu da askerler arasında disiplinsizliğin başlamasının nedenlerinden biridir¹⁴⁸. Özgürce yağmalama ve tehdidin olmaması askerlerin savaşa isteğini etkilemiştir. Artık eve dönmek isteyen ve elde ettikleri ganimetleri kullanmak arzusunda olan askerler arasında, ordu dağlara doğru ilerlerken firarlar artmış askerler arasında düzen bozulmaya başlamıştır. Ordudaki bu artan düzensizlik subayları telaşlandırmış ve İmparatora seferi sonlandırarak geri dönüşe geçilmesinin gerektiği konusunda taleplerde bulunmalarını sağlamıştır. Ancak imparator gelen bu talepleri umursamamış ve nihai sonuca yaklaştığı düşüncesiyle geri dönüş fikrini kabul etmemiştir. Gelişmeleri takip eden Kurum Han beklediği takviyelerin ordusuna katılması ile güçlenmiştir. Bizans ordusunun Pliska 'da gereğinden fazla durması ve Serdika 'ya da doğru çok yavaş hareket etmesi ona gerekli zamanı fazlasıyla vermiştir. Gözcülerden gelen Bizans ordusundaki disiplinsizliğin arttığını gösteren haberler ordunun durumu ile ilgili hem yürüyüş yolu hem de ordunun genel durumu hakkında bilgilendirilmiştir¹⁴⁹. Bulgarların elde ettiği taze insan gücü ise ordunun moralini artırmış ve saldırı için uygun anın gelmesini beklemeye başlatmıştır¹⁵⁰.

Kurum Han ordusuna kazandırdığı yeni askerlere rağmen sayıca Bizans ordusundan hala oldukça az olduğundan dolayı meydan savaşı yapma taraftarı değildir¹⁵¹. Savaş için en uygun vakit Bizans ordusunu pusuya düşürerek hazırlıksız olarak yakalamaktır bu yüzden de Bizans ordusunun dar geçitlerden geçmesini beklemek gerekmektedir. Bu sebeple İmparator ordusuyla Serdika istikametine gitmek için Vürbitsa geçidini kullanarak Sofya Havzasına açılan geçitler için Tuna ovasına yönelmesi gerekmektedir¹⁵². Bulgarlar için Bizans ordusuna pusu kurulabilecek en iyi rotanın bu olduğu anlaşılmaktadır. Kurum Han'ın beklediği fırsat gelmiş ve Bizans ordusu bu rotayı kullanmaya karar vermiştir¹⁵³. Bizans ordusunun öncü birlikleri Vürbitsa geçidinin kuzey bölgelerine doğru giderken¹⁵⁴ ordunun İmparatorun da içinde bulunduğu ana kısmı Balkan dağlarının kuzeyindeki geçidin ağzındaki Gerlova Havzasına Preslav Dağlarındaki bir dar boğazdan gitmiştir. Bu durumda Bulgarlar Bizans'a karşı bir saldırı düzenleyebilir konuma gelmişlerdir. Bizans ordusu gözcüleri geçiş yolunun tahta çitlerle çevrelendiği¹⁵⁵ ve dağlarda düşmanların olduğunu İmparatora bildirdiklerinde İmparator durumun istişare edilmesi için ordunun durmasını

¹⁴⁵ Zlatarski, s. 129.

¹⁴⁶ Sophoulis, s. 205.

¹⁴⁷ Fine, s. 97.

¹⁴⁸ Karatay, *Bulgarlar*, s. 155.

¹⁴⁹ Norwich, s. 22.

¹⁵⁰ Hupchick, s. 83.

¹⁵¹ Sophoulis, s. 206.

¹⁵² Runciman, s. 41.

¹⁵³ Sophoulis, s. 209.

¹⁵⁴ Norwich, s. 43.

¹⁵⁵ Zlatarski, s. 129.

emretmiştir¹⁵⁶. Bizanslılar Bulgarların kendilerine saldıracaklarını beklemiyor bunun yerine yanında erzak maddesi bulunmayan orduyu açlık ve susuzluğa mahkûm edeceklerini düşünmekteydiler¹⁵⁷. Bizans komutanları ve İmparator arasında ne yapılacağına dair görüşmelerin tartışmalı geçtiği bilinmektedir¹⁵⁸. Tartışmalar nedeniyle ordu Gerlova Havzasındaki yol boyunca iki gün hareket edememiştir¹⁵⁹. Ordu yerinde sayarken disiplinsizliğin had safhaya ulaştığı askerlerin yağmalanacak yer bulma amacıyla firar ederek gitmeleri ordu içindeki bozulan moralleri ve düzensizliği daha da artırmıştır¹⁶⁰. Bizans ordusunun Bulgarlar için de sürpriz sayılabilecek bu hareketsizliği Kurum Han'a düşmanı daha yakından inceleme fırsatı vermiştir. Ordunun tek bir ana kamp halinde olmadığı küçük gruplar halinde bir dizi kamplarda birbirilerinden ayrı olarak konaklandıklarını görmüştür¹⁶¹. Bizans ordusu kampları kuzeyde Preslav Dağlarından güneye, havzanın ortasından batı tarafında doğru doğu istikametine değin kıvrılan ardından dar boğazdan kuzeye dönen Kamçıya Nehri boyunca yayılmaktadır, askerlerin kampları nehrin kuzey ve batı noktalarında yer alıyor ve nehri su kaynağı olarak kullanmaktadırlar. Bu kamplardan sancak ve çadırları ile İmparator Nikephoros 'un saray görevlileri ve imparatorluk Theması askerlerinden oluşan kampı en net biçimde ayrılmaktadır¹⁶².

Bizans ordusu bu ani duruşun geçici olduğunu düşündüğü için ordunun özellikle İmparatorun olduğu ana kampın güvenliği yeterince sağlanmamıştır¹⁶³. Ordu içindeki disiplinsizlikten kaynaklanan firarlar ve Thema komutanları arasındaki anlaşmazlıklara rağmen İmparatorun aşırı özgüvenli tavrı ordu içindeki sorunların büyümesine neden olmaktadır¹⁶⁴. Bu geçici duraklamanın günlerce sürmesi kamplardaki güvenliğin iyice gevşemesine neden olmuştur. Gevşeme ve çözülme öyle bir raddeye gelmiştir ki artık askerler kamp alanı dışında yakınlarındaki düşmandan habersizce dolaşabilmekteydiler. Kurum Han için saldırıya uygun şartlar gelişmiş Bulgar ordusu şafak vakti saldırıya geçmek için gerekli konumu almış ve hareketsiz Bizans ordusu üzerine atılmaya hazır hale gelmiştir¹⁶⁵. Kurum Han, piyade askerleri geçitten inşa ettirdiği çitlere kadar giden yol üzerinde iki yöndeki yükseltilere ve direkt olarak yola doğru inen dağ eteklerinde konumlandırmıştır. Bizans ordusunun kamplarının kuzeyindeki Prevlas Dağlarının güney eteklerine ve batıdan da havzaya doğru tepelerin arasına ilave piyade askerler yerleştirilmiştir. Havzanın batı tarafı atlı askerler için uygun hareket noktasını sağladığı için süvari Bulgar askerleri batıdaki tepelerde toplanmışlardır. Bulgarlar arasında seferberlik vardır ve ordu içinde kadınlar da savaşçı olarak bulunmaktaydılar¹⁶⁶. Kurum Han sayı itibarıyla ordusunun az olduğundan dolayı karanlıktan faydalanarak ani bir baskın yapmasının gerektiğinin bilincindedir¹⁶⁷. Süvariler ve piyadelerden oluşan ana Bulgar ordusu kuzey ve batıdan İmparatorun bulunduğu ana kampa doğru ilerlerken geri kalan birlikler tepelerin ardından kadın ve

¹⁵⁶ Hupchick, s. 84; Karatay, *Bulgarlar*, s. 155.

¹⁵⁷ Karatay, *Bulgarlar*, s. 155; Runciman, s. 41.

¹⁵⁸ Fine, s. 97; Jenkins, s. 125.

¹⁵⁹ Theophanes, s. 673.

¹⁶⁰ Fine, s. 97.

¹⁶¹ Hupchick, s. 84; Sophoulis, s. 209.

¹⁶² Hupchick, s. 85.

¹⁶³ Sophoulis, s. 209.

¹⁶⁴ Norwich, s. 22.

¹⁶⁵ Karatay, *Bulgarlar*, s. 155.

¹⁶⁶ Fine, s. 97.

¹⁶⁷ Hupchick, s. 86.

erkek askerlerin ıgıllıkları ve silahlarının birbirine vurulmasıyla oluşan korkunç bir gürültü ıkarmaktaydılar¹⁶⁸ bu taktik işe yararmış Bizans askerleri uykularından korku ile uyanarak büyük bir paniğe kapılmışlardır. İmparatorun ana kampına yapılan ilk ve yoğun saldırı imparatorluk Theması güçlerinin yenilgisi ile sonuçlanmıştır¹⁶⁹. Bu yenilgi nehir boyunca sıralanan diğerkamplara sirayet etmiş ve yenilgiler peş peşe devam etmiştir¹⁷⁰. İmparator Nikephoros¹⁷¹ ve yüksek rütbeli memurları¹⁷² bu saldırı sırasında öldürülmüşlerdir¹⁷³. Thema komutanları yakın dövüş sırasında Bulgarlar tarafından etkisiz hale getirilmişler bu ani ve şiddetli çarpışma ordunun en önemli subaylarının ölümüne sebep olmuştur¹⁷⁴. Bulgarların kampa girmesi hayatta kalan askerler ve saray mensuplarının atlı ve yaya olarak Vürbitsa geçidine kaçmalarına sebep olmuştur. Çevredeki diğerkamplar da bu savaşın ve korkutucu Bulgar ıgıllıklarının seslerine uyanmışlardır. adırlarından yarı uykulu halde çıkan Bizans askerleri karanlıkta karşılarında üstlerine gelen Bulgar oklarını bulmuşlardır¹⁷⁵. Bu panik halinde imparatorluk Themasından kaçan askerlerin görülmesi ve Nikephoros ‘un ölüm haberinin yayılması Bizans kamplarında düzeni tamamen bozmuş ve savaşmak yerine kaçmak tercih edilmiştir. Bizans topraklarına doğru kaçmaya çalışan askerler her yandan dağlardan inen Bulgar askerleri tarafından baskı altına alınmışlardır. Bölge coğrafi olarak ise Kamiya Nehrini besleyen birçok akarsudan oluşmaktaydı Gerlova Havzası bataklık özelliği göstermekteydi. Kaçan askerler güvenli olacağını düşünerek Vürbitsa geçidine doğru giden askerler Gerlova’yı ikiye bölen nehre doğru gitmişlerdir¹⁷⁶.

Panik halinde nehirden güneye doğru kaçmaya çalışan askerlerden nehre ulaşabilenler kendilerini bataklık arazinin içinde bulmuşlardır¹⁷⁷. Süvari olarak kaçan askerler piyade askerlerin önüne geçip atlarını bataklığa doğru sürmüşler ve hepsi çamur yığına saplanarak boğulmaya başlamıştır. Buna rağmen arkadan gelen Bulgar ordusunun korkusu ve Bizanslılar arasındaki büyük panik kıyıda kalmayı imkânsız hale getirmiş yoğun baskı askerleri istemsizce nehrin bataklığına doğru itilmeye sebep olmuştur arkadan gelenlerin itmesi ile askerler kendilerini bataklık içinde bulmuşlardır¹⁷⁸. Akın akın gelen askerlerin sebebiyle nehir ölü asker ve hayvan cesetleriyle dolmuştur. Böylece arkadan gelen hem Bizanslı hem de Bulgar askerleri karşı kıyıya insan ölülerinin üstüne basarak geçebilmekteydiler. Karşı kıyıya geçenlerin kurtulacak kadar şanslı olduklarını düşündükleri şüphesizdir şimdi artık imparatorluk toprakları ile aralarında bir dağ geçidi bulunmaktadır. Ancak bu dağ geçidine doğru giden yolda Bulgarlar yukarıdan ok yağmuruna devam etmekteydiler. Arkadan gelen Bulgar baskısı azalmasına rağmen Bizans ordusundaki panik hali sürmüştür. Sonunda geçide ulaşanlar burada Bulgarların yaptıkları uzun ahşap çitleri görmüş ve paniğe

---

¹⁶⁸ Runciman, s. 41.

¹⁶⁹ Norwich, s. 23.

¹⁷⁰ Runciman, s. 42.

¹⁷¹ Zlatarski, s. 129; Kafesoğlu, s. 25.

¹⁷² Fine, s. 97.

¹⁷³ Theophanes, s. 173; Speros Vryonis, *Byzantium and Europe, Thames and Hudson*, Londra 1967, s. 71.

¹⁷⁴ John Haldon, *Byzantium at War AD 600-1453*, Routledge, New York 2002, s. 29; Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1996, s. 150.

¹⁷⁵ Sophoulis, s. 210.

¹⁷⁶ Hupchick, s. 87.

¹⁷⁷ Runciman, s. 42; Jenkins, s. 125.

¹⁷⁸ Karatay, *Bulgarlar*, s. 156.

kapılan askerler atlarından inerek geçitten tırmanmaya karar vermişlerdir¹⁷⁹. Geçidi tırmanmaya çalışırken gelen oklardan çoğunluğu ölmüş hayatta kalanlar ise geçidin Bulgarlar tarafından ateşe verilmesiyle yanmaya başlamışlardır. Tahta çitin üstünden kendini karşı tarafa atanlar ise çitin altında kazılan derin hendeklere düşmüşler ve bu düşme neticesinde ayakları kırılarak hareket edememekteydiler. Yanan çiti yıkmaya çalışan askerler sebebiyle ateş yayılmış ve hendekten geçmeye çalışan askerler ve atların üzerine devrilerek ölmelerine sebep olmuştur¹⁸⁰. Buradan kurtulabilen çok az insan Bizans topraklarına ulaşabilmiştir bunlardan biri de imparatorun oğludur ancak neredeyse herkes aldığı yaraların etkisiyle bir süre sonra ölmüşlerdir. Bulgarlar kaçan Bizans askerlerini daha fazla takip etmeyerek çitlerde takibe son vermişlerdir. Savaş sonrası şafak sökerken Bulgarlar savaş alanında imparatorluk hazinesini ele geçirmişlerdir. Ayrıca alınan çok sayıda esir Bulgarların ele geçirdikleri topraklar olan Trans-Tuna hattına yerleştirilerek sınır muhafızı olarak kullanılmak üzere bu az nüfuslu bölgeye götürüldüler. Merkezdeki kampa yapılan ilk saldırı sırasında ölen İmparator Nikephoros'un cesedi ölüler arasında elbiselerinden tanınarak bulunmuştur cesedin kafası kesilmiş kafatası¹⁸¹ çıkarılmış temizlendikten sonra içi altın ile kaplanmış¹⁸². Kurum Han'a sunulan bu kafatası¹⁸³ kadeh halini almıştır. Kurum Han zaferini kutlamak için verdiği ilk ziyafette içi şarap doldurulmuş ve Kurum Han yanındaki Slav beylerine bu kadehi zaferlerinin sonsuz nişanesi olarak Slavca şerefe anlamına gelen "Zdravitsa"¹⁸⁴ diyerek sunmuştur¹⁸⁵. İmparator Nikephoros'un kafatası törensel bir içki kadehi halini almıştır. Savaş esnasında birçok Bizanslı aristokrat ve önemli devlet adamları ile ordunun komutanları ölmüştür. Trakya ve Makedonya Themasını tamamı kaybedilmiştir. Ağır yaralar alan İmparatorun oğlu ve halefi Stavrakios¹⁸⁶ hayatta kalmayı başarmış savaş alanından kaçırılmıştır. İstanbul'a ulaşan Stavrakios burada taç giydirilerek tahta çıkarılmıştır¹⁸⁷. Ancak aldığı yaralarının etkisi ile hükmedemeyen Stavrakios eniştesi Michael Rangabe¹⁸⁸ tarafından tahtından indirilerek¹⁸⁹ bir manastıra kapanmaya zorlanmış ve burada ölmüştür¹⁹⁰. Bizans ordusu için derin bir travma yaratan bu yenilgi sonrası sağ kurtulabilen komutanlardan birçoğu kendilerini manastırlara kapatarak burada ölmeyi beklemişlerdir. Savaş sonrası Kurum Han da birçok kayıp vermiş olduğundan zaferin ardından Bizans topraklarına hemen saldırmamıştır. Kısıtlı bir insan gücüne sahip olan Han'ın kayıpları Bizans'tan oldukça az olmasına rağmen kendi sahip olduğu silahlı nüfusu göz önüne aldığımız zaman oldukça fazladır. Üstelik ülkesi imparatorluk ordusu tarafından 2 sene arayla üst üste çığnenmiş¹⁹¹ ve kaynakları yağma edilmiştir en önemlisi artık başkenti Pliska tamamen bir harabeye dönmüştür. Ancak bu zafer ile Bulgarlar, Avar ve Slavlar arasında gücünü

---

¹⁷⁹ Hupchick, s. 87.

¹⁸⁰ Sophoulis, s. 212.

¹⁸¹ Runciman, s. 42.

¹⁸² Fine, s. 97.

¹⁸³ Norwich, s. 23.

¹⁸⁴ Slavca şerefe anlamına gelmektedir. Runciman, s. 42.

¹⁸⁵ Karatay, *Bulgarlar*, s. 156; Jenkins, s. 125.

¹⁸⁶ Norwich, s. 23.

¹⁸⁷ Ostrogorsky, s. 185.

¹⁸⁸ Norwich, s. 23.

¹⁸⁹ Runciman, s. 42.

¹⁹⁰ Karatay, *Bulgarlar*, s. 156.

¹⁹¹ Zlatarski, s. 129.

ve prestijini artırmıştır. Bulgar hâkimiyeti altında yaşamayan diğer Slav gruplarına karşı da müttefiklik açısından kazanmış olduğu bu zafer önemli bir adım olmuştur¹⁹².

Sonuç

Büyük Bulgarya Devleti'nin Kubrat Han'ın ölümü sonrası yıkılması ile beş oğlunun göçü gerçekleşmiştir. Akabinde kendi ordasıyla Dinyester ve Dinyeper Nehirleri arasına göçen ve ardından Tuna havzasında kendisine yurt tutan Asparuh Han ile 679 yılında Tuna Bulgar Devletini kurmuştur. Devlet çoğunluğunu Bulgar Hanları Listesinden tanıdığımız¹⁹³ hanlar tarafından yönetilmiştir. Devlet, Tervel Han'ın ölüm tarihi 718 den 777 yılında tahta geçen Kardam Han'a kadar sancılı bir süreç geçirmiştir. İç mücadelelerle geçen bu sürede Bizans kaynakları genellikle Bulgarlar hakkında sessizdir. Bu durum hem Bulgarların kendi siyasi meseleleri ile ilgilenmesi hem de Bizans'ın doğu sınırı ile meşgul olmasıyla açıklanabilir.

777 yılı sonrası Kardam Han'ın Tuna Bulgar, Bizans İmparatorluğunda da İmparatoriçe İrene ve İmparator VI. Konstantin'in bulunmaları özellikle İmparatoriçenin hem Balkan topraklarında yaşayan Slavlara ve Bulgarlara olan ilgisi ile yeniden canlı bir döneme girilmiştir. Bu süreçte Bizans, Balkanlardaki Slavları hâkimiyeti altına almaya çalışmış aynı şekilde de Kardam Han öndeliğindeki Bulgarlar da kendilerine Slav müttefikleri aramıştır. Kısacası her iki devlet içinde Slavlar'ı hâkimiyet altına almak önemli bir amaç haline gelmiştir. Genel olarak bakınca bu dönemde Bulgarlar bir adım öndedirler. İstanbul'da halkın ve devlet adamlarının memnun olmadığı İrene'nin darbe ile tahtından indirilmesi ve saray hazinearı Arap asıllı Nikephoros' un İmparator ilan edilmesi Bizans'ın Balkan ve Bulgar meselelerinde daha sert ve silah yoluyla sorunları çözmeye yakın olduğu bir dönemi getirmiştir. Aynı tarihlerde de Avarların Franklar tarafından yıkılması ile Avarlardan ayrılan Panonya'lı Bulgarların, Tuna Bulgar Devletine katılımları ve kaynaklarda henüz kökeni ve tahta geçişi hakkında tartışmaların olduğu Kurum'un Kardam Han sonrası Tuna Bulgar Devleti tahtına geçişi Bulgar-Bizans ilişkilerinde kanlı ve zorlu bir dönemi meydana getirmiştir. Bulgar meselesini kökünden çözmeye kararlı olan İmparator Nikephoros doğu sınırındaki amansız düşman Arapların kendi iç işleri ile meşgul olmalarını fırsat bilerek batı seferine çıkmaya karar vermiştir. Bunun için ilk adımı 807 yılında atan İmparator seferi yarıda keserek dönmek zorunda kalmış ama amaçlarından vazgeçmemiştir. Bölgeye Anadolu'dan insan nakli yapılarak yeni Themalar kurulmuştur. Bununla birlikte İmparatorun niyetini anlayan Kurum Han da Bizans'a karşı askeri faaliyetlere girişmiş ve 808 ve 809 yıllarında Bizans Themalarına karşı saldırıya geçmiş bu doğrultuda 809 yılında Serdika şehri Bulgarlar tarafından ele geçirilmiştir. Bizans'ın buna cevabı 809 yılında Bulgar başkenti Pliska'yı yağma etmek olmuştur. Bu süreçte Bulgarların özellikle Trakya'ya sürekli akınları bulunmaktadır. İmparator Nikephoros' un 811 yılında nihai bir zafer için kurduğu büyük ordu ile Tuna Bulgarlara yürümesi Bulgar başkenti Pliska'nın bir kez daha yıkılmasına sebep olmuştur. Bu sefer sırasında İmparator hiçbir canlıya acımamış ve oldukça sert davranmıştır. Ancak ordu içindeki disiplin eksikliği ve İmparatorun aşırı özgüveni dar dağ geçitlerinde Bulgarların kurduğu tuzaklara düşerek canından olması Bizans İmparatorluğu için bir şok etkisi yapmıştır.

¹⁹² Hupchick, s. 89.

¹⁹³ Detaylı bilgi için: Ali Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanları Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sa. 14, 1994, s. 1-8.

İmparator Nikephoros' un Bulgarlar tarafından öldürülmesi 378 yılında Gotlar tarafından öldürülen İmparator Valens'ten sonra bir iltir. 811 yılındaki seferde Bizans ordusunun neredeyse tamamı yok edilmiştir. İmparatorun oğlu Stavrakios İmparator ilan edilmiş ancak savaşta aldığı yaralardan dolayı ölmesi sonra tahta Nikephoros' un damadı olan Michael Rangabe geçmiştir. Ancak onun da Kurum Han karşısında pasif hali ve Vernisika Savaşındaki yenilgisi tahtından olmasına sebep olarak yerini Ermeni komutan Leon'a tahtı bırakmasına sebep olmuş Leon, IV. Leon adıyla tahta çıkmıştır. Tuna Bulgarları 811 yılındaki zaferden ve ardından Vernisika Savaşının getirmiş olduğu uygun ortamdan içine girdikleri durumdan dolayı yeteri kadar yararlanamamıştır. Sayıca az olan Bulgarlar özellikle başkentleri Pliska'nın iki defa yağmasından dolayı oldukça acı çekmişlerdir. Kurum Han 813 yılında gözünü İstanbul'a çevirmiş ancak kuşatma başarıya ulaşmamış ve Kurum Han 814 yılında ağzından ve burnundan kan boşalması ile ölmüştür. Onun ölümü sonrası oğlu Omurtag Han Tuna Bulgar tahtına çıkmış ve seferi sonlandırıp Bizans ile 30 yıllık bir barış dönemine girilmesini sağlamıştır. Omurtag Han'ın bu tavrı Bulgarların da hem maddi hem de manevi olarak zor durumda olduğunu göstermekte ve barışın özellikle Bulgarların kendilerini yenilemesi için gerekli olduğunu göstermektedir. Tuna Bulgar Devleti tarihinde Kurum Han'ın iktidara gelişi Bulgarların Bizans İmparatorluğu karşısında savunma halinden saldırı haline geçişi oldukça önemlidir. Kurum Han'ın iktidarı Bulgar kimliği ve geleceği açısından oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur. Bulgarlar içinde buldukları coğrafya sebebiyle bir Slav denizinin ortasındadırlar. Kurum Han bu Slav denizi içinde boğulmak yerine onları kendi tebaası yapmış ve aslında devleti bir Bulgar-Slav devleti haline getirmiştir. Çünkü her ne kadar Avarların yıkılması sonrası Tuna'ya bir yeni Bulgar kitleleri girmiş olsa da bu sayı yetersizdir. Kurum Han da bunu bildiği için Slavlarla anlaşmayı ve onları kendi tebaası olarak kullanmayı uygun bulmuştur. İmparator Nikephoros' un kafasının eski bir gelenek üzerine kesilerek içi temizlendikten sonra altın veya gümüş ile kaplandıktan sonra zafer nişanesi olarak yanında bulunan onunla savaşan Slav kabile önderleriyle onların dilinde Zdravitsa diyerek içmiştir. Özellikle Kurum Han sonrası tahta geçen oğlu Omurtag Han'ın Slavlara Hristiyanlık sebebiyle düşmanca bir politika izlediği düşünülürse son derece dikkat çekici ve önemlidir.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, Ali, "Bulgar Hakanları Listesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 14, 1994, s. 1-8.
- _____, "Kurum Han", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı. 25, 1989, s. 44-48.
- Avcı, Casim, *İslam-Bizans İlişkileri 610,847*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Chary, Frederick. B, *The History of Bulgaria*, Greenwood, California 2011.
- Crampton, R. J., *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge University Press, Cambridge 2005.
- Feher, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurum Yayınları, Ankara 1984.
- Fine, John, *The Early Medieval Balkans*, The University of Michigan Press, USA 2000.
- Forbes, Neville, *The Balkans: The History of Bulgaria and Serbia*, Clerandon Press, Oxford 1915.

- Güneş, Cüneyt, *Bizans İmparatorluğu Kurumları ve Unvanları (IX. ve XI. Yüzyıllar)*, Selenge Yayınevi, İstanbul 2022.
- Haldon, John, *Byzantium at War AD 600-1453*, Routledge, New York 2002.
- Hupchick, P. Denis, *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony*, Palgrave Macmillan, USA 2017.
- Jenkins, Romilly, *Byzantium The Imperial Centuries AD 610-1071*, Barnes&Noble Books, New York 1993,
- Kafesoğlu, İbrahim, *Bulgarların Kökeni*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1985.
- Karatay Osman, “Kuber Han’ın Göçü ve Türk İsimli Sırp Kralları”, *Bilig*, Sayı. 18, Yaz 2001. s.27-47.
- _____, *Bulgarlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- _____, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.
- Kardaras, Georgios, *Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD Political, Diplomatic and Cultural Relations*, Brill, Leiden-Boston 2010.
- Kayapınar, Ayşe, “Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti”, *Balkanlar El Kitabı*, ed. Osman Karatay- Bilgehan A. Gökteğ, Cilt 1, Karam Araştırma ve Yayıncılık, Çorum/Ankara 2006.
- Lang, David, Marshall, *The Bulgarians From Pagan Times to the Ottoman Conquest*, Thames And Hudson, Southampton 1976.
- Madgearu, Alexandru, *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2013.
- Norwich, John Juluis, *Bizans Yükseliş Dönemi (803-1081)*, Çev: Selen Hırçıl, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2013.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret Işıltan, Türk Tarihi Araştırmaları Yayınları, Ankara 2011.
- Runciman, Steven, *The First Bulgarian Empire*, G. Bell & Sons Limited, Londra 1930.
- Sophoulis, Panos, *Byzantium and Bulgaria 775-831*, Brill, Leiden-Boston, 2012.
- Theophanes, *The Chronicle of Theophanes the Confessor, Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Treadgold, Warren, *The Byzantine Revival 780-842*, Stanford University Press, California 1988.
- Vryonis, Speros, *Byzantium and Europe*, Thames and Hudson, Londra 1967.
- Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press Berkeley, Los Angeles 1996.
- Zlatarski, Vasit Nikolov, “Kurum Han”, Çev: Türker Acaroğlu, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı.11, 1982, s. 125-146.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 09.11.2022

Makale Kabul | Accepted: 28.11.2022

Atıf | Cite as: Dastanbek Razak Uulu, "XX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Topraklarında Bulunan Kırgızlar ve Kırgızistanlılar", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 95-110.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1201813>

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA OSMANLI TOPRAKLARINDA BULUNAN KIRGIZLAR VE KIRGIZİSTANLILAR

Dastanbek RAZAK UULU*

Öz

Osmanlı Devleti, Hicaz bölgesini kendi kontrolüne aldıktan sonra hac organizasyonu da yine Osmanlılar tarafından yürütülmeye başlamıştır. Halifeliğin merkezinin de Kahire'den İstanbul'a taşınması ile artık Osmanlı, tüm İslam dünyasının merkezi haline geldi. XVI yüzyıldan itibaren Türkistan Hanlıkları ile Osmanlı Devleti'nin siyasi münasebetlerinin başlaması ile artık Türkistan halkı ve Kırgızların çoğunluğu da hac yolu için İstanbul hattını tercih ettiler. Ayrıca XIX. Yüzyılda siyasi, ticari, kültürel ilişkiler daha artmıştır ve İstanbul'a gelen devlet adamlarının sayısı artmıştır. Onların bazıları kaynaklarda Kırgız şehzadeleri olarak geçmiştir. XIX yüzyılın sonları ve XX yüzyılın başlarında İslam ve Türk dünyasındaki Panislamizm ve Pantürkizm cereyanları Kırgızları da etkilemiş ve onlar da Osmanlı topraklarına gelmeye başlamışlardır. Bazı Kırgız beyleri Osmanlı Devleti'nin yetkilileri ile siyasi temas kurmuşlar. Bu dönemlerde eğitim için gelen Kırgız talebelerin de sayısı artmıştır. Çanakkale ve Kurtuluş Savaşlarında da Türkistan halkından katılanlar olmuştur ki, onların içinde mutlaka Kırgızların da olması ihtimaldir. Çalışmamızda Osmanlı Devleti topraklarına hac, eğitim, ticaret gibi amaçlarla gelen Kırgızların faaliyetleri anlatılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlar, Osmanlı, Hac, Eğitim, Talebe.

THE KYRGYZS AND KYRGYZSTANS IN THE OTTOMAN TERRITORIES. THE BEGINNING OF THE XX. CENTURY

Abstract

After the Ottoman Empire took the Hijaz region under its control, the pilgrimage organization began to be carried out by the Ottoman Empire. The Ottoman Empire became the center of the entire Islamic world after the center of the caliphate was moved from Cairo to Istanbul. After the XVI century, with the political relations between the Turkestan Khanates and the Ottoman Empire, the people of Turkistan and the majority of the Kyrgyz prefer to choose the Istanbul line (road) for the pilgrimage route. In the XIX century, political, commercial and cultural relations between them had increased and the number of statesmen who came to Istanbul enlarged. It has been said that some of those who visited Istanbul were Kyrgyz princes.

* Doktora Öğrencisi. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, dastanrazakuulu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5326-2931.

At the end of XIX, and the beginning of XX centuries, Pan-Islamism and Pan-Turkism movement in the Islamic and Turkish world also affected the Kyrgyz people and started to come to the Ottoman territories. Some Kyrgyz lords established political contacts with the authorities of the Ottoman Empire. During these periods of time, the number of Kyrgyz students who came to İstanbul for education had increased. There were also people from Turkistan who participated in the Chanakkale and Anatolia Independence Wars. the Kyrgyz people were among the wariers of Anatolia Independence Wars. This study, demonstrates the Kyrgyz people who came to the Ottoman Empire's lands for pilgrimage, education, merchant and refugee purposes.

Keywords: Kyrgyz, Ottoman, Pilgrimage, Education, Student.

Giriş

Kırgızlar, ilk olarak Anadolu topraklarına Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde gelmişler. Ancak buna dair bilgi veren herhangi bir tarihi yazılı kaynak bulunmamaktadır. Şimdilik yalnızca Kırgız adı geçen eski türbelerden başka kaynak yoktur. XVIII. Yüzyıl başında Fergana Vadisi'ndeki Hokand Hanlığı; Özbek, Kırgız, Kıpçaklar tarafından kurulmuştur. Daha sonra Kırgız toprakları üzerinden genişleyen hanlık, Kırgızların da devleti haline gelmiştir. Ayrıca orduda ve sarayda Kırgızların tesiri büyük olmuştur. XIX. Yüzyıl başında Osmanlı Devleti ile siyasi münasebetleri başlatan Hokand Hanlığı sık sık elçi ve vezirlerini İstanbul'a göndermeye başlamıştır. Bazı kayıtlarda Hokand hanzadeleri Kırgız hanzadeleri olarak geçmektedir¹. Alımbek adlı bir Kırgız, XIX. Yüzyıl başlarında ticaret için Buhara, Semerkant, Kaşgar ve İstanbul'a gibi şehirlere gitmiştir². Alımbek daha sonra Hokand Hanlığı'nda hizmet etmeye başlamış ve Datka unvanını almıştır. Hanlıkta etkisi artmış ve baş vezirliğe kadar yükselmiştir. Alımbek, Andican eyaletinde vali iken, Oş şehrine büyük bir medrese yaptırmış ve bu medresede 150'den fazla talebe eğitim görmüştür. Medreseden mezun olanlar, ilim tahsiline devam etmek amacıyla başka ülkeler ve İstanbul, Şam ve Kahire gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı büyük şehirlerdeki medreselere gitmişlerdir³.

1860'larda Rusya'dan birkaç Kırgız muhaciri Tirnovi Sancağı'na geçmiş ve oradan da Vidin Eyaleti'ne bağlı kazalara geçmelerine Osmanlı Devleti yardım etmiş, böylece temel ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Bunun için muhacirler Osmanlı Devleti'ne teşekkürlerini bildirmişlerdir⁴. Hokand Hanlığı'nın son hanı Hudayar Han, sürgünde bulunduğu Rusların elinden kurtulmayı başarmış ve Hindistan üzerinden Mekke'ye hac ziyaretine gitmiştir. 1882'de Mekke'de Abdulazizoğlu Abdurahim Efendi ile tanışmış ve daha sonra onunla beraber İstanbul'a gelerek, evinde 3 ay kalmış ve ona bütün geçmişini anlatmıştır⁵. XX. Yüzyıl'a gelindiğinde Kırgızların daha sıklıkla Osmanlı topraklarına gelmeye başladığını görüyoruz. Bunun nedenleri ve amaçları olarak hac, eğitim, siyasi sürgün ve diplomasi gibi hususlar gösterilebilir.

¹ Mustafa Güler, "XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:18, Sayı:1, 2016, s. 5.

² Baybolot Abıtoov, "Alımbek Datka Vıdayuşıysa i Neordinarnıy Gosudarstvennyy Diyatel Kırgızov", *Alımbek Datka cana anın ordu*, Muras fondu yayınları, Bışkek 2016, s. 54.

³ N. Mırzabayeva, "Alımbek Datkanın XIX kılımdağı komduk-sayasiy işmerdigi", *Alımbek Datka cana anın ordu*, Muras fondu yayınları, Bışkek 2016, s. 134.

⁴ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya/Kırgızistan*, s. Haz. Ahmet Zeki İzgör. TDBB yay, İstanbul 2008, s. 261-262.

⁵ Ziyabiddin Maksım, *Fergana Hanlar Tarihi*, Turar Yay, Bışkek 2007, s. 6.

Hac Vesilesiyle İstanbul'a Gelen Kırgızlar

Türkistanlıların hacca gitmeleri için Afanistan-Hindistan-Hicaz, İran-İrak-Hicaz ve Kafkas-İstanbul-Hicaz gibi 3 güzergâh vardı. Ancak Türkistanlılar bu seçeneklere rağmen 16. yüzyıldan sonra daha çok İstanbul yolunu seçmeye başlamışlardır. Özellikle XIX. yüzyıl sonunda Taşkent-Odessa demiryolunun kuruluşundan sonra daha hızlı bir şekilde Kırım'a ulaşarak, oradan da gemiler ile Osmanlı topraklarına varmışlar ve buradan hac yolculuklarına devam etmişlerdir. XX. yüzyıla gelindiğinde hac adayları olan Türkistanlıların neredeyse tamamı İstanbul'a gelip, buradaki kutsal mekanları ziyaret etmiş ve daha sonra Hicaz bölgesine olan seyahatlerine devam etmişlerdir.

1901'de Kırgızistan'ın Pişpek şehri ve bu eyalete bağlı Şamşı, Sokuluk, Temirbolot köylerinden Kulca Bekbayutov, Oğlu Tümenbet, Rahmet Maltaev, Camanbay Maltaev, Balcan Tölebaeva, İbrahim Uulu gibi hacca giden Kırgızlar'a dair arşiv belgelerinde bilgiler bulunmaktadır⁶.

İzmir'in Urla ilçesinde "Kırgız limanı" ve civarında "Kırgız" adlı yer isimleri vardır. Belki de Kırgızlar, Osmanlı topraklarına geldikten sonra bu limandan daha kalabalık olarak gemiyle hac seyahatine devam ettikleri için burası böyle isimlendirilmiştir⁷. Bunun haricinde Osmanlı topraklarındaki diğer Müslümanlar gibi Kırgızların da tekkeler kurdukları rivayet edilmektedir. Bilindiği gibi İstanbul'da Özbekler, Buhara ve Kaşgar adlı tekkeler bulunmaktadır. Kırgızlar da içinde olduğu tüm Türkistanlılar buralarda barınmışlar veya meselelerini bu tekkelerde görüşmüşlerdir. Ayrıca İstanbul'da bir de Kırgız Konağı⁸ kurulmuştur. Kırgız hacılarının Cidde'de sayılarının artması üzerine konaklama sıkıntısı ortaya çıkmış ve burada da bir zaviye kurmak için devletten yardım istenmiş fakat yardım olmayınca zaviyenin inşası tamamlanamamıştır⁹.

Çarlık Rusya'nın sömürgeci politikalarının güçlendiği zamanlarda Kırgız halkının önderleri Şabdan Cantay oğlu, Bayzak Çarkınday oğlu, Çolponkul Tınaalı oğlu, Dür Sooronbay oğlu, Kanat Abıke oğlu, Möküş Şabdan oğlu vd. Osmanlı Devleti'ne gelerek iki halk arasında kültürel ve siyasi ilişkilerin kurulmasını sağlamışlardır¹⁰. Şabdan Baatır ve Bayzak Baatır ise Kırgız liderleri olarak İstanbul'a geldiklerinde Türk siyaset adamları ile görüşmüş ve bağımsızlık hareketlerini geliştirme ile ilgili bilgi alışverişi yapmışlardır. Şabdan Han Cantay oğlu 8 Mart 1904'te Hicaz Demiryolu'nun kuruluşu için 23 bin 813 altın kuruş miktarında büyük bir maddi yardım sağlamıştır. Bu yüzden Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit tarafından altın, nikel madalyalar ve Nişan-ı Hümayun takdimnamesi ile ödüllendirilmiştir¹¹. Şabdanla beraber 20 Kırgız hacı adayları da İstanbul'a gelmiştir¹².

⁶ Dyikanbek Shamshidin Uulu, *XIX. Yüzyılda Türkistanlı Hacıların Hac Yolculuğu*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yük. Lis. Tezi, Ankara 2019, s. 38.

⁷ A. İsakov, G. Murzakulova, "Anadoluda Kırgız İzderi (Cer Attarı)", *Enesaylık Danaker Etnograf Viktor Butanayevdin 7 cildik maarakesine arnalgan cıynak*, Muras fondu yay, Bişkek 2016, s. 172.

⁸ Cengiz Buyar, "Hicaz Madalyalı Türkistanlı Bahadır", *Yedi Kıta Dergisi*, Sayı 136, Aralık 2019, s. 26.

⁹ Güler, s. 8-9.

¹⁰ Döölötbek Saparaliyev, "XX. Yüzyıl Başındaki Kırgız-Türk Siyasi İlişkileri Hakkında Rus Arşivlerinden Edinilen Yeni Bilgiler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*. Uludağ Üniv Yay. Bursa 2017, s. 287.

¹¹ D. Saparaliyev, "Şabdan Baatır", *Kırgızdar*, Cilt. 6. Bişkek 2004, s. 153.

¹² Buyar, s. 29.

XX. yüzyılın başında Fergana vadisindeki Ala-Buka bölgesinde yaşayan Nurmoldo Narkul Uulu, Kırgızların ünlü şairlerindendi. Nurmoldo, Namangan'daki İmam Kırgız medresesinde eğitim gördükten sonra Keşmir'e gidip orada medrese eğitimine devam etmiştir. Keşmir'de 5 senelik eğitimini tamamladıktan sonra Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Mekke'ye hacca gitmiştir. Buradan da Keşmir yerine Osmanlı başkenti İstanbul'a gitmiştir. Nurmoldo; Pişpek, Taşkent, Aşkabat, Düşembi, Semarkand, Buhara, Kazan, Kırım, Urumçi ve İstanbul gibi büyük şehirlerde şiirleri söylemiştir¹³.

Bu dönemde Salahuddin İbn-i Mevlâna Siracüddin Sakıb Efendi de İstanbul'da bulunmuştur. Salahuddin Sakıb 1838'de Kırgızistan'ın Oş kentinde doğmuştur. Babaları Mevlâna Siracüddin, Hokand medreselerinde tahsil görmüş olup, devrinin önde gelen müderrisleri ve Nakşibendî şeyhleri arasında yer almaktaydı.

Salahuddin Sakıb 1879'da ilk hac ziyaretini gerçekleştirmiştir. Aynı yıl babası Mevlâna Siracüddin'in vefatı üzerine irşad makamına geçmiş ve babasının bütün müridleri, (takriben 1000 kişi) kendisine mürid olmuşlardır. Sakıb, 1889 yılında ikinci defa hacca gitmiştir. Kendisi Nakşibendi tarikatına mensup bir âlim olduğu için, Osmanlı topraklarında da iyi tanınıyordu. 1908'de İstanbul'a gelmiş ve bizzat Sultan II. Abdülhamit onu Yıldız Sarayı'nda kabul etmiştir. Saatlerce süren görüşmelerinde Sultan'ın birçok sorusuna cevaplar vermiştir¹⁴. Sultan II. Abdülhamit'in Türkistan bölgesine göndermiş olduğu eşenleri, dervişleri ve gizli heyetleri göndermiştir¹⁵. Belki de onlar aracılığıyla Salahuddin'in sultan ile temas kurması mümkün olmuştur. Bazı rivayetlere göre Salahuddin Sakıb Efendi, Sultanın manevi hocası olmuştur. O aynı zamanda, Oş'lu Alay kraliçesi, Hokand Hanlığı'nın datkası, dönemin en önemli siyasetçilerinden Kırgız Kurmancan Datka'nın da manevi hocası idi¹⁶.

Salahuddin Sakıb, İstanbul'da birçok medrese ve türbeyi ziyaret etmiştir. Kendisinden bir sene önce İstanbul'a gelen Süleyman Hilmi Tunahan ile iftar yemeğinde tanışmış ve beraber Bursa'ya kadar giderek onu müritliğe kabul etmiştir¹⁷. İstanbul'dan Mekke'ye yeni kurulan Hicaz Demiryolu üzerinden yolculuk yapmıştır. Dönüşte kendisi ile birlikte Oş'tan gelen yardımcısı Mirza Abdurahim Tesbici Baba'yı İstanbul'da Hilmi Tunahan'ın yanında bırakmıştır¹⁸. Salahuddin Sakıb'ın, *Divan, Ma'mûlât-ı Sâkıbî* ve *Makûlât-ı Sâkıbî* gibi önemli eserleri kaleme almıştır.

1904'te İstanbul'a yerleşen Andicanlı Tesbihçi Hacı Sahib bin Abducelil, Kahveci Mehmed Ağa'nın kızı ile evlenmiş ve 10 sene boyunca Eyüpsultan'daki İslambey Mahallesi'nde ikamet etmiştir. Bu zaman zarfında bir de dükkân işletmiş ve 1914 senesinde Osmanlı vatandaşlığına geçmiştir¹⁹. Onun da hacca gidip dönüşünde İstanbul'da kalmış olması muhtemeldir.

¹³ Sovetbek Baygaziev, *Nurmoldo XIX Kılımdın Tunguç Agartuuçusu Cana Daanışman Pedagogu*, Erkin Too Yay, Bişkek 2005, s. 13.

¹⁴ Begican Ahmedov, *Kırgızstan Oluyalardın Mekeni*, Haktan Yay, Bişkek 2017, s. 48.

¹⁵ Alâeddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, Lalezar Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 139.

¹⁶ Ahmedov, s. 86.

¹⁷ Salahuddin İbn-i Mevlâna Siracüddin (k.s.) (dogrulus.com), 2011, 18 Mayıs. Erişim tarihi: 18. 08. 2022.

¹⁸ Ahmedov, s. 86.

¹⁹ *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya/Kırgızistan*, s. 268-269.

Osmanlı Devleti'ne Eğitim Amaçlı Gelen Kırgızlar

İttihat ve Terraki Partisi'nin iktidara gelmesiyle Osmanlı Devleti'nin Türkistanlılarla ilişkileri daha da yoğunlaşmaya başlamıştır. Türkistanlı gençlerin, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerine eğitim amaçlı olarak geldikleri görülmektedir. Bunların çoğunluğu dini eğitim için medreselere girmişler, Osmanlı'nın hâkimiyetindeki Mekke, Medine, Şam ve payitaht İstanbul'a gelmişlerdir. Bu Türkistanlı gençler arasında Osmanlı coğrafyasında eğitim alan Kırgız talebelerin de bulunduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan biri de ünlü Kırgız bilim ve siyaset adamı İşenaalı Arabayev'dir. Kırgızistan'daki usul-i cedit okullarında eğitim alan Arabayev, öğretmeni Zair Tairov'un tavsiyesi ile Rusya'nın Orenburg şehrine gitmiş fakat orada herhangi bir okula giremediğinden dolayı, İstanbul'a gelerek bir lisede 3. sınıftan devam etmiştir. Arabayev, İstanbul'da 6 ay eğitim gördükten sonra İzmir, Beyrut, Mekke, Medine şehirlerine seyahat etmiştir. Yarım yıl sonra İstanbul'a tekrar gelip, eğitimine devam etmiştir. İstanbul'da bulunduğu sırada Petersburg'dan gelen devrimci gazeteleri okumaktaydı. Ancak Türk Hükümeti bundan haberdar olmuş ve kontrole başlamıştır. Kontrollü hayata dayanamayan Arabayev, hatıralarında tekrar Orenburg'a döndüğünü belirtmiştir. Arabayev'e ait arşiv dosyasının ilk sayfasında onun dış ülkelerde olduğu hakkında bilgi verilen tablodan, 1907'de İstanbul ve Arabistan'da olduğu anlaşılmaktadır²⁰.

Arabayev, Orenburg'da eğitimini tamamladıktan sonra Kırgızistan'a dönmüş ve birkaç köyde öğretmenlik yapmıştır. 12 Ocak 1917'de "Kazak" gazetesine yazdığı bir yazısında Gışman Koşoyoğlu adlı bir Kırgız'ın lise eğitimini tamamladıktan sonra İstanbul'a gittiğini ve orada eğitim görerek, mezun olduğunu belirtmektedir. Onun I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Türkiye'den döndüğünü ve ülkesinde bir mektep kurarak yüzlerce talebeye dersler verdiğini ifade etmektedir²¹. Buna göre, 1912-1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde bulunmuş olması muhtemeldir. Tarihçi R. Abdukulova, onun adının Gışman değil Osman olduğunu belirtir²².

Arabayev yine aynı yazısında Hacı Kasımalı Mambetoğlu adlı bir Kırgız'ın hacca gittiğini ve oradan döndükten sonra bir mektep kurup halka eğitim vermeye başladığını söylemektedir²³. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkistanlılar hacca gitmek için İstanbul üzerinden seyahatlerine devam ediyorlardı. Hacı Kasımalı Mambetoğlu da büyük bir ihtimalle İstanbul'a uğramış, oradaki okullar ve eğitim sistemini görmüştür.

Kırgız bilim adamı Huseyin Karasa Uulu hatıralarında Çarlık Rusya döneminde Rusların kurduğu Rus-Tuzem okulunda eğitim gördüğünü ve öğretmeni Zahir adlı birisi çocukları evine toplayarak, Türkiye'de bulunduğunu, o ülke kültür-bilim alanında daha ileri olduğunu anlatmıştır²⁴.

²⁰ Aida Kubatova, *Kırgızstandağı cadidçilik kıymılı 1900-1916*, Kırgızistan Bilimler Akademisi Yay, Bişkek 2012, s. 154.

²¹ İşenaalı Arabayev, Kazak gazetesini, (Ишанғали Арабайұлы. «Қазақ» гезеті, №259), 12 Ocak 1917, s. 4.

²² Roza Abdukulova, *Osmon Mamleketi-Türkistan Handıktarı Menen Mamileleri*, Manas Univ Yay, Bişkek 2014, s. 100.

²³ Arabayev, s. 4.

²⁴ Huseyin Karasa Uulu, "1916-cıydağı kötörülüş cönündö", *Ürkün*, Ala-Too yayımları, Bişkek 1993, s. 205.

24 Haziran 1910'da memleketi Ferganalı Taş Polot Bek adlı şahıs askeri eğitim almak maksadı ile İstanbul'a gelmiş ve bir okula kabul edilmiştir²⁵. Yine aynı dönemde Kırgızistan'daki Isık-Göl bölgesinin Barskoon ilçesinden Şadihan Mollo da İstanbul'da eğitim almıştır²⁶.

Altaylı Kırgızlara mensup bir öğrenci Bursa Mekteb-i Sultanisi'nde eğitim görmüştür. Onun 1915'te Darülmualimin Mektebi'ne kayıt için başvurduğu hakkında arşiv belgelerinde bilgiler yer almaktadır²⁷. Kırgızların da içinde bulunduğu Türkistanlı öğrenciler sadece İstanbul'da değil, Mekke ve Medine şehirlerinde de eğitim görmüşler, dini ilimler ve Arap dilini de bu şehirlerde öğrenmişlerdir. Cemal Paşa, Ulum-ı Arabiye eğitimini Medine'de tamamlayan 8 Kırgız öğrenciyi İstanbul'a göndermiş ve bunlar bir medreseye kabul edilerek eğitimlerine devam etmişlerdir²⁸. İstanbul'da eğitim gören Kırgız ve Kazak öğrencileri Türkistan'da da Osmanlı tipi eğitimin gerekliliği ve bu nedenle daha çok öğrencinin gelmesi için Osmanlı devlet adamlarına başvurmuşlardır. İstanbul'da eğitim gören Rusyalı Türkler, Rusyalı İslam Talebeler Cemiyeti'ni kurmuşlar ve Rusya'dan gelen Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar, Başkurt vd. öğrencilerin otelde veya sokakta kalmamaları için bir kulübe açmışlardır²⁹.

Türklerin Girdiği Savaşlara Katılan Türkistanlılar

XX. yüzyılın başında bireysel olarak veya gruplar halinde Osmanlı'da eğitim gören ve hac vesilesiyle yola çıkan Türkistanlılar, Türk orduları saflarında da yer almışlardır. 1912'de Balkan Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Medine ve Mekke'de eğitim gören Türkistanlı öğrencilerden 400 kişi İstanbul'a gitmiştir. 1913'te savaşın sona ermesinin ardından bu öğrenciler Hicaz'a geri dönmüşlerdir. I. Balkan Savaşı sırasında Ferganalı Hacı Yoldaş da hacca gitmiş ve dönüşünden sonra savaşa katılmaya karar vermiştir³⁰.

Savaş döneminde İstanbul'da eğitim gören Türkistanlı öğrenciler bir taraftan öğrenimlerine devam ederken bir taraftan da Osmanlı-Türkistan ilişkileri hakkında çalışmalar yapmışlardır. İstanbul'da eğitim gören Kırgız, Kazak ve Astrahan bölgelerinin temsilcileri Harbiye Nazırlığı'na bir müracaatta bulunmuşlardır. Hazırladıkları belgede: "*Osmanlı Devleti'nin milli orduların kurulmasına yardımcı olarak bu bölgelerin bağımsızlığına katkı sağlanması, Türkistan'da Osmanlı tipi eğitimin gerekliliği ve bu nedenle Türkiye'ye daha çok sayıda Türkistan'dan öğrenci getirilmesi, Türkistanlı öğrencilerin İstanbul'da Türkistan bayrağı altında bir teşkilatlanmaya gitmesinin gerekli olduğunu ve bu konular hakkında çalışmak istediklerini belirtmişlerdir*"³¹.

I. Dünya Savaşı'ndan önce Arabistan'a gönderilen Türkistanlı talebeler, savaşın başladıktan sonra da memleketlerine dönmemişlerdir. Savaşın başlaması ve Cihad-ı Ekber ilan edilmesinden sonra Medine'deki Türkistanlılar Osmanlı ordusuna gönüllü yazılarak İngilizler ve Araplara karşı savaşmışlardır. Türkistanlı talebeler Mekke ve

²⁵ Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri, Devlet Arşivleri Yayınları, İstanbul 2004. s. 54.

²⁶ Saparaliyev. XX. Yüzyıl... s. 288.

²⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. MF.ALY. 95, 40, 1334, L 26. 1.

²⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. MF. ALY. 95.45. 1334, L. 27. 4.

²⁹ Teârif-i Müslimin Dergisi, 18 Teşrin-i sâni 1326, Cilt. 1, Sayı. 24, s. 396.

³⁰ Çağatay Koçar, *Atayurttan Anayurda Türkistanlılar*, Ekrem Matbaası, Adana, (tarih gösterilmemiş) s. 38.

³¹ Ahat Andican, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, DK yayınları İstanbul 2009, s. 301.

Medine'ye eğitim için gitmelerine rağmen Araplara karşı, Osmanlı ordusu safında yer almışlar ve gönüllü olarak Süveyş ve Akabe'de İngiliz ve Araplara karşı savaşmışlardır. Öğrenciler haricinde hacca gelen Türkistanlılardan: Hacı Yoldaş, Hacı Abdullah Aker ve birkaç Türkistanlı Süveyş Kanalı'na, bir kısmı ise Çanakkale'ye gitmişlerdir. Türkistanlılar bu bölgelerde gönüllü olarak çalışmışlar ve Medine'ye geri dönmüşlerdir³². Daha sonra 70-80 Türkistanlı gencin ise Çukurova'ya gelip yerleştikleri bilinmektedir.

I. Dünya Savaşı sırasında Rusya, Türkistan'dan da asker toplamaktaydı. Rusların Alman ve Avusturya-Macaristan ile savaşlarında esir düşen askerleri arasında Türkistanlı askerler de bulunuyordu. Onlar bir yolunu bulup, Türk topraklarına gelmişlerdi. 1917'de Avusturya cephesine esir düştükten sonra Osmanlı topraklarına ulaşabilen 25 Türkistanlı harp esiri ülkelerine dönebilmek için Osmanlı hükümetinden yardım talep etmişlerdir. Üsküdar'daki Özbek tekkelerine yerleştirilen esirlerin bir kısmı Batumi üzerinden İslam'ın elçileri göreviyle Türkistan'a dönme şansına sahip olmuşlar, bir kısmı da Osmanlı ordularına katılmışlardır³³. Bunların bazıları savaş öncesinde Osmanlı Devleti'nin askeri kurumlarında eğitim görmüş subaylardı. I. Dünya Savaşı'na katılan Türkistanlıların bazıları Anadolu'da kalarak Kurtuluş Savaşı'na da katılmışlardır³⁴.

Kurtuluş Savaşı sürecinde, özellikle hacca giden Kırgızların da içinde bulunduğu Türkistanlılar hac yolunda veya dönüşte Türklerin saflarında savaşa katılmışlardır³⁵. Bunlardan 40 kişilik bir grup Çukurova'ya yerleşmiş ve daha önce gelen Türkistanlılarla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'yi başlatmasıyla birlikte Çukurova'da Fransızlara karşı milli direnişe katılmışlardır³⁶. *Çağatay Koçar*, çalışmalarında Çukurova'da Milli Mücadele'ye iştirak edenlerin, Türkistan'ın neresinden ve hangi boya mensup olduklarını belirtmemiştir. Burada dikkat çeken, Özgen (Hacı Gazi Özgen, Mustafa Özgencil, Hacı Taşpolat Özgencil) soy isimli üç şahıstan bahseder. Bunların soy isimlerini Türkistan'ın veya şimdiki Kırgızistan'ın Özgen şehrinde almış olmalı ve Özkentli olmaları ihtimal dahilindedir³⁷.

Diplomatik ve Siyasi Sebeplerle Türkiye'ye Gelen Türkistanlılar

10 Aralık 1917'de Fergana'nın Hokand şehrinde eski Hokand Hanlığı'nın sarayında toplanan 3 günlük kurultay sonrasında "Türkistan (Hokand) Milli Muhtariyeti" ilan edilmiştir. Bu hükümetin kurucusu olan Şura-i İslam fırkasında Kırgızlardan Avukat Ahmatbek Koybagarov da bulunuyordu³⁸. Kurulan hükümeti pekiştirmek ve başka ülkelerle ilişkiler kurmak için çalışmalara başlamış, fakat Buhara Emiri'ne yardım talebi için gönderilen heyet eli boş dönmüştür. Daha sonra Türkiyeli Türklerin de bilgi ve görüşlerinden istifade etmek için Abid Can Mahdum ve Mehmet

³² Koçar, s. 41.

³³ Andican, s. 311.

³⁴ Andican, s. 312.

³⁵ Mehmet Yüce, "Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Kırgızistan Ekonomik ve Sosyal İlişkiler", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu, 3-5 Mayıs, Bursa 2013*, Uludağ Üniv. Yayınları, Bursa 2017, s. 401.

³⁶ Ç. Koçar "Çukurova'nın Kurtuluşuna İştirak Eden Türkistanlılar" *Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1994, s. 2382.

³⁷ Koçar, s. 44.

³⁸ Kubatova, s. 122.

Emin Efendi Zade, Bakü'ye gönderilmişti³⁹. Ancak onlar geri döndüklerinde muhtariyet Bolşevikler tarafından yıkılmıştı.

1918 yılının sonbahar aylarına doğru Türk ordusu Bakü'ye girmiş iken, Türkistan'ın vaziyetini arz etmek için: Mir Adil, Mir Ahmed, Recep Baysun, Hacı Merankul, Seyid Nasir Mir Celil gibi Türkistan'ın farklı şehirlere mensup aydınlardan oluşan bir heyet İstanbul'a gelmiştir. Bunlar Talat ve Enver Paşalar, Hariciye Nazırı Nesim Bey ve Merkezi Umumi azaları ile görüşmeleri yaptılar⁴⁰. Aynı zamanda Recep Baysun'a Türk pasaportu verilmiş ve Türkistan'ın vaziyetini Avrupa'ya bildirmek için Türk aydınlarla birlikte İsviçre'ye gönderilmiştir.

Buhara Halk Cumhuriyeti daha önce Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye'ye para yardımı göndermişti. Bu arada Anadolu'daki kurtuluş savaşında düşmanlar mağlup edilerek bölgeden sürülüyorlardı. Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan ordusu mağlup edilmiş, Mustafa Kemal Paşa'ya İslam ülkelerinden hediyeler ve mektuplar gönderilmiştir⁴¹. Buhara Halk Cumhuriyeti bu zaferi kutlamak ve diplomatik temaslarda bulunmak için Ankara'ya 7 Ocak 1922'de bir heyet göndermiştir⁴². Sakarya Zaferi sonrasında bütün Türkistanlıların takdir ve memnuiyet ifadesi olarak gönderilen bu elçilik heyetinde daha önce Türkiye'de tahsil görmüş Recep Bey ve Naziri Beyler de yer almışlardı. Heyet Mustafa Kemal Paşa'ya verilmek üzere bazı hediyeler de getirmiştir. Hediyeler arasında Emir Timur'a ait bir Kuran-i Kerim ve altın taşlar ile süslenmiş 3 Buhara kılıcı da vardı. Elçilik heyeti Ankara'ya gelişinin ikinci gününde Çankaya'da, Atatürk tarafından kabul edilmişler ve görüşme esnasında Türkistan hakkında bilgiler vermişlerdir. Daha sonra Mustafa Kemal Paşa bu getirilen hediyelerle ilgili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde teşekkürlerini bildirmiştir⁴³. “*Bu mukaddes kitabı Türk milletine hediye ediyorum. Bu üç kılıçtan birini ben aldım, ikincisini Batı Cephesi Kumandanı olan İsmet Paşa'ya verdim. Üçüncüsünü de İzmir fatihine saklıyorum. Bu kılıç İzmir'e ilk giren kumandanın beline takılacaktır*”, demiştir⁴⁴.

1921'den itibaren Türkiye Türkistan Ceditçilerinin siyasi sığınağı merkezine dönmüştür. Türkistan Millî mücadelesinin önde gelen isimlerinden Mustafa Çokay 25 Şubat 1921'de İstanbul'a gelerek, İtilaf devletleri ile görüşmüş ve kuruluş sürecinde olan yeni Türkiye Cumhuriyeti'ni desteklemiştir⁴⁵. Türkistan'daki Ceditçilik, milli mücadele ve Basmacılar hareketi Bolşevikler tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Zeki Veli Togan, Abdulkadir İnan, Abdülvahab Murat, Alimcan Togan, Mustafa Şahkulu ve Osman Hoca gibi ceditçiler Türkiye Cumhuriyeti'nin himayesine sığınmışlardır⁴⁶.

³⁹ Recep Abdullah Baysun, *Türkistan Milli Harekâtı*, Zaman Kitapevi, İstanbul 1945, s. 31.

⁴⁰ Baysun, s. 32.

⁴¹ Dastanbek Razak Uulu, *Türk Kurtuluş Savaşına Buhara Yardımları*, 10. *Gelecekle İletişim Çalıştayı Bildirileri*, Taşkent 2018, s. 246.

⁴² Aybars Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Zeus Yayınları, İzmir 2005 s. 342.

⁴³ Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 211-212.

⁴⁴ E. V. Şapolyo, “Atatürk ve Üç Kılıç”, *Türk Kültürü*, Sayı 35. Kasım 1965, s. 86.

⁴⁵ Abdülvahap Kara, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayınları, İstanbul 2002, s. 186.

⁴⁶ Darhan Kydyraliev, *Türkistan'daki Ceditçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001. s. 248.

Türkiye’de Kırgız Yer ve Kişi Adları

Farklı dönemlerde farklı sebeplerle Anadolu’ya gelen Kırgızların bazıları memleketlerine dönememişlerdir. Onlar Türkiye Türkleri içinde büyük oranda asimile olmuş olsalar da “Kırgız” adını korumuşlardır. Örnek olarak Manisa, Antalya, Ankara ve Tokat illerinde Kırgız mahalle adları vardır. Yukarıda da belirtildiği gibi İzmir’in Urla ilçesinde bir Kırgız limanı ve Kırgız mahallesi mevcuttur. Bunların haricinde birçok şehir, köy ve kasabada Kırgız adlı sokaklar da bulunmaktadır. Eskişehir’de Kırgız Dağı; yine Eskişehir, Mardin, Giresun, Aksaray, Çorum, Kayseri’de Kırgız tepeleri; Ordu ve Tunceli’de Kırgız yaylası; Ordu ve Kocaeli’nde Kırgız mezarları; Ankara, Aksaray, İznik ve Tokat’ta Kırgız türbeleri mevcuttur. Gaziantep, Konya ve Bolu illerinin bazı köylerinde de kendilerinin Kırgızların soyundan geldiğini belirtenler vardır. Bunların bazıları Kırgız soyadını almışlardır⁴⁷. İzmir’de yaşayan Mustafa Kırgız’a göre; atası olan bir Kırgız ve 1900’lerin başında birkaç Kırgız ailesi Anadolu’ya gelmişler, daha sonra Aydın ilinin Köşk ilçesindeki İlıdağ köyüne yerleşmişlerdir. Bugün de Yörüklerle beraber bu köyde yaşamaktadırlar. Mustafa Bey, ailesinin önce Tabaş soyadını aldığını daha sonra ise bunu Kırgız soy ismi ile değiştirdiklerini belirtmiştir⁴⁸.

Sonuç

Kırgızlar Osmanlı topraklarına ilk olarak Hokand Hanlığı döneminde gelmeye başlamışlardır. Adı geçen hanlık Osmanlı Devleti ile sürekli olarak temaslarda bulunmuştur. Gönderilen elçi ve diplomatlar Kırgızların da içinde bulunduğu hanlıktaki tüm halkları temsil etmişlerdir. Bunların arasında Kırgız elçiler de bulunmaktaydı. Aynı zamanda hanlık döneminde ticaret ve eğitim için Osmanlı coğrafyasına gelen Kırgızların da varlığından bahsetmek mümkündür

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti topraklarına bulunan Kırgızların sayısı artmaya başlamıştır. Bu durumun oluşmasında Rusya Türkleri ve Osmanlı Türkleri arasında gelişen fikri ilişkileri ile Ceditçilik, Panislamizm ve Pantürkizm hareketlerinin önemli etkileri olmuştur.

Türkistanlılar hac ibadeti için genellikle İstanbul güzergahını tercih ettikleri için Kırgızlar da çoğu zaman bu yol ile hac ibadetini yerine getirmişlerdir. Başka bir yol ile hacca gidenler, dönüşte İstanbul yolunu kullanmışlardır. Kırgız hacı adayları Mekke ve Medine gibi İstanbul’a uğramayı da deyim yerindeyse farz olarak görmüşlerdir. Ülkelerine avdetlerinden sonra halka İstanbul ve Türkler hakkında bilgiler vermişlerdir.

Dini, eğitim amacı ve ceditçilik cereyanının güçlenmesi, birçok Kırgız gencinin İstanbul ve başka Osmanlı şehirlerine gelip eğitim görmelerinin temel nedeni olmuştur. Ayrıca XX. yüzyılın başlarında İstanbul’daki okullarda eğitim gören birkaç Kırgız gencinin daha sonra ülkelerinde mektepler açmış ve öğretmenlik yapmış oldukları bilinmektedir.

Kırgızların da dahil olduğu Türkistanlılar farklı sebeplerle Osmanlı topraklarında bulunmuşlar ve savaşlarda Türk ordularında yer almışlardır. Bunun örneklerine Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı’nda rastlamak mümkündür.

⁴⁷ İsakov ve Murzakulova, s. 172.

⁴⁸ Mustafa Kırgız ile konuşma, 23 Ağustos, 2022.

Diplomatik, siyasi ve sürgün gibi sebeplerle Türkiye'ye gelen Türkistanlı liderler sadece kendi milletlerinin değil, bölgedeki tüm halkların temsilcileri olmuşlardır. Bahsi geçen dönemlerde Türkistan, bütün bir memleket ve bölge olarak görülmüştür.

Kaynakça

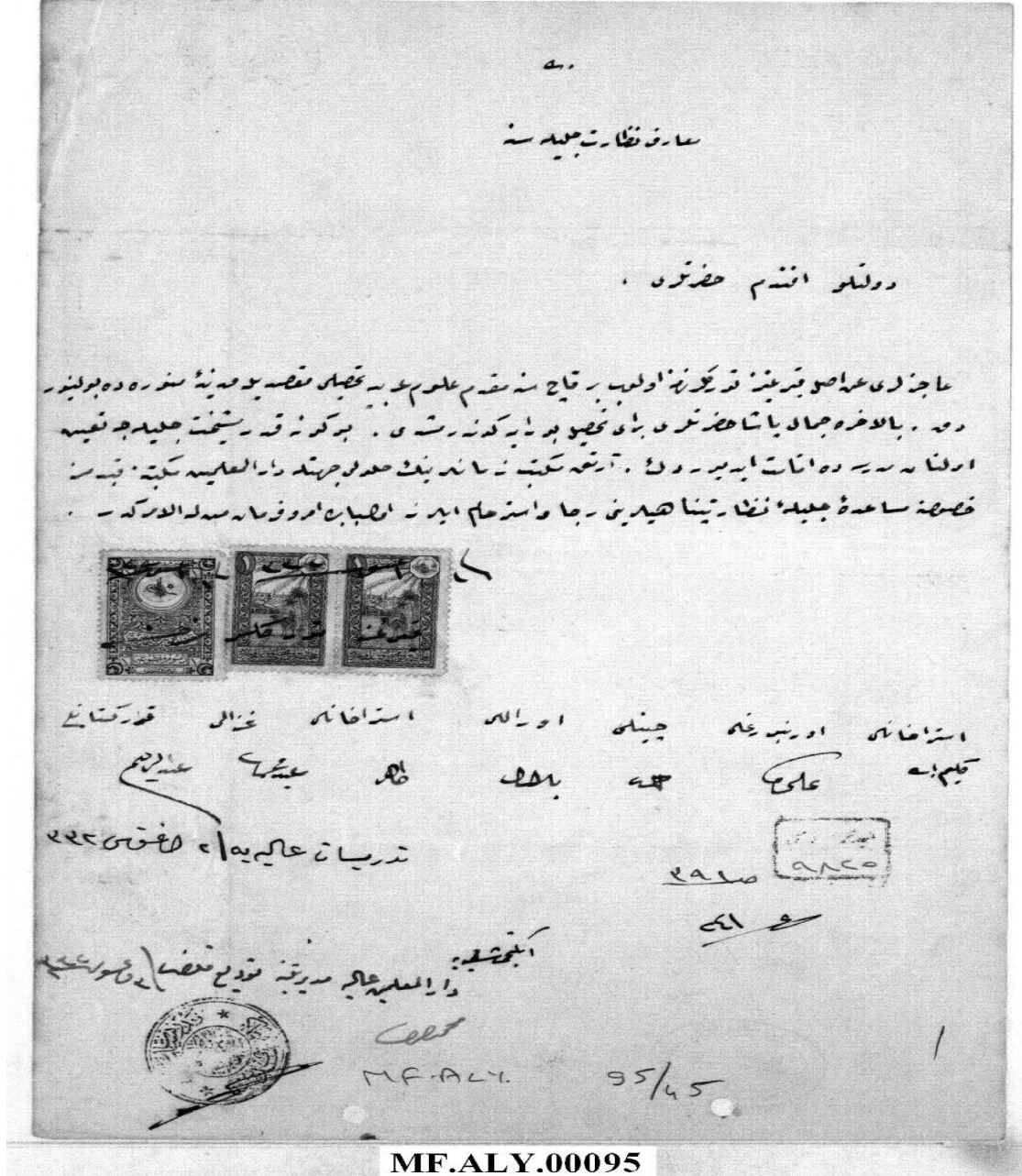
- Abdukulova, Roza, *Osmon Mamleketi - Türkistan Handıktarı*, Manas Üniversitesi Yayınları, Bişkek 2014.
- Abitov, Baybolot, "Alimbek Datka Vıdayuşıysa i Neordinarnıy Gosudarstvenniy Diyatel Kırgızov", *Alimbek Datka Cana Anın Ordu*, Muras fondu yayınları, Bişkek 2016, s. 52-72.
- Ahmedov, Begican, *Kırgızstan Oluyalardın Mekeni*, Haktan Yayınları, Bişkek 2017.
- Andican, Ahat, *Osmanlı'dan günümüze Türkiye ve Orta Asya*, DK Yayınları, İstanbul 2009.
- Arabayev, İşenali, "Kazak gaztesi", 12 Ocak 1917.
- Aybars, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Zeus Yayınları, İzmir 2005.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi*. MF.ALY. 95, 40, 1334, L 26. 1.
- Baygaziev, Sovetbek, *Nurmoldo XIX Kılımdın Tunguç Agartuuçusu Cana Daanışman Pedagogu*, Erkin Too Yayınları, Bişkek 2005.
- Baysun, A, R, *Türkistan Milli Harekâtı*, Zaman Kitapevi, İstanbul 1945.
- Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri XVI-XX. Yüzyıllar*, Haz. Özyurt, A., Şeker, K., Vanlı, Mehmet, Devlet Arşivleri Yayınları, Ankara 2004.
- BOA, MF. ALY. 95.45. 1334, L. 27. 4
- Buyar, Cengiz, "Hicaz Madalyalı Türkistanlı Bahadır", *Yedi Kıta Dergisi*, Sayı 136, Aralık 2019, s. 3-36.
- Güler, Mustafa, "XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşması", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:18, Sayı:1, 2016, s. 1-16.
- İsakov, A., Murzakulova, G., "Anadoluda Kırgız İzderi (Cer Attarı)", *Enesaylık Danaker Etnograf Viktor Butanayevdin 70 cıldık maarakesine arnalgan cıynak*, Muras Yayınları, Bişkek 2016, s. 170-173.
- Kara, Abdulvahap, *Türkistan Ateşi Mustafa Çokay'ın Hayatı ve Mücadelesi*, Da Yayınları, İstanbul 2002.
- Karasayev, H., "1916-cıldagı kötörülüş cönündö", *Ürkün*, Ala-Too Yayınları, Bişkek 1993.
- Koçar, Çağatay, "Çukurova'nın Kurtuluşuna İştirak Eden Türkistanlılar" *XI. Tarih Kongresi Ankara 5-9 Eylül 1990 Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. VI, Ankara 1994, s. 2377-2387 Erişim: <https://www.ttk.gov.tr>. *Kongreler/xı-türk-tarih-kongrei-05-09-eylul-1990-ankara-cilt-vı/*

- _____, *Atayurttan Anayurda Türkistanlılar*, Ekrem Matbaası, Adana yıl gösterilmemiş.
- Kubatova, Aida, *Kırgızstandağı cadidçilikkıymalı 1900-1916-cc*, Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları, Bişkek 2012.
- Kydyraliev, Darhan, *Türkistan'daki Cedidçilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Maksim, Ziyabiddin, *Fergana Hanlar Tarihi*, Turar Yayınları, Bişkek 2007.
- Mırzabayeva, N, “Alimbek Datkanın XIX kılımdağı komduk-sayasıy işmerdigi”, *Alimbek Datka Cana Anın Ordu*, Muras Yayınları, Bişkek 2016, s. 132-140.
- Mustafa Kırgız ile konuşma*, 23 Ağustos, 2022.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Avrasya/Kırgızistan*, Haz. Ahmet Zeki İzgör, TDBB Yayınları, İstanbul 2008.
- Razak Uulu, D, “Türk Kurtuluş Savaşına Buhara Yardımları”, *10. Gelecekle İletişim Çalıştayı*, RTÜK Yayınları, Taşkent 2018, s. 237-251.
- Salahuddin İbn-i Mevlâna Siracüddin (k.s.) SALÂHUDDÎN İBN-İ MEVLÂNÂ SİRÂCÜDDÎN (K. S.) (dogrus.com) Mayıs 2011. *Son Erişim Tarihi* 22.07.2022.
- Saparaliyev, D., “XX. Yüzyıl Başındaki Kırgız-Türk Siyasi İlişkileri Hakkında Rus Arşivlerinden Edinilen Yeni Bilgiler”, *III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*. Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2017, s. 287-297.
- _____, Şabdan Baatır, Kırgızdar, Cilt. 6. Bişkek 2004, s. 152-155.
- Saray, Mehmet, *Atatürk ve Türk Dünyası*, TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Shamshidin Uulu, Dyikanbek, *XIX. Yüzyılda Türkistanlı Hacıların Hac Yolculuğu*, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, Ankara 2019.
- Şaplyo, E. V., “Atatürk ve Üç Kılıç”, *Türk Kültürü*, Sayı 35. Kasım 1965, s. 84-87.
- Teârif-i Müslimîn Dergisi* 18 Teşrîn-i sâni [1]326, Cilt. 1, Sayı. 24.
- Yalçınkaya, Alâeddin *Sömürgecilik-Pan-İslamizm Işığında Türkistan*, Lalezar Kitabevi, İstanbul 2006.
- Yüce, Mehmet, “Bağımsızlık Sonrası Türkiye-Kırgızistan Ekonomik ve Sosyal İlişkiler”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa 2017, s. 395-410.

Ekler

Arşiv Belgeleri

I – Ulum-ı Arabiye tahsili için Medine’de bulunduktan sonra Cemal Paşa tarafından Dersaadet’e gönderilen (Kırgız) Türklerinden sekiz şahsın, İstanbul’daki darülmualimin-i aliyelerden birine kabulleri söz konusu olmadığından medreselerden birine kabullerinin uygun olduğu hakkında belgeler.

MF.ALY.00095

نہی کوی
بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
میدانی
علا

۱۴۷
سے عبدی نے نبیؐ اور مولدی حسینہ شراکت قبول
ہاں اور مولدی تقدیرم کئی قبولی شرط اور علی جناب
رضا تنیہ مولدی بیانیہ شراکتے عاناہ احادیث تو یہ
علی سے نبیؐ تقدیرم فزکیہ |

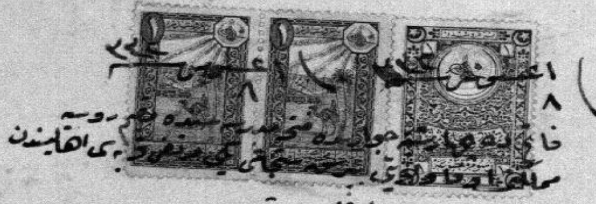
MF.ALY. 95/45 2

MF.ALY.00095

معارف نظارت جلد پنجم

سماز لواء مقدم حضرتی

بنده لری روسیه نك اوفا ولایتی بریسوہ سنجائی اسلامارندن اولوب بوندن درت سے مقدم علوم دینیہ تحصیل ایچون مجازہ
کلمہ ایہ مدد احوال ماخذہ دولایسیلہ اورادہ بار نیاصوب درت ای اول استا بولہ طلم اوکر نمہ اولیم معلوماتی نورک
اسلامارہ تقیہ ایہ بیلک ایچون تعلیم و تربیہ اصولارندن وہ خیدار اولو آرزو اید یورم استا بولہ کلمہ دار المعابدہ
قبول اولیم خصوصندہ لطف و ہمتارینک ابدال بولسقی استغنا واستقام ایہ ہم اقدم حضرتی { اعیسوی ۱۳۴۴
۸

احمد زلی عارت

تدریسات عالیہ بہ ۱۰۱ لٹری ۲۰۰۰
۱۱ اکتوبر ۱۳۴۴ دروژ

۱۸
۱۸
۵۸۹

MF.ALT.

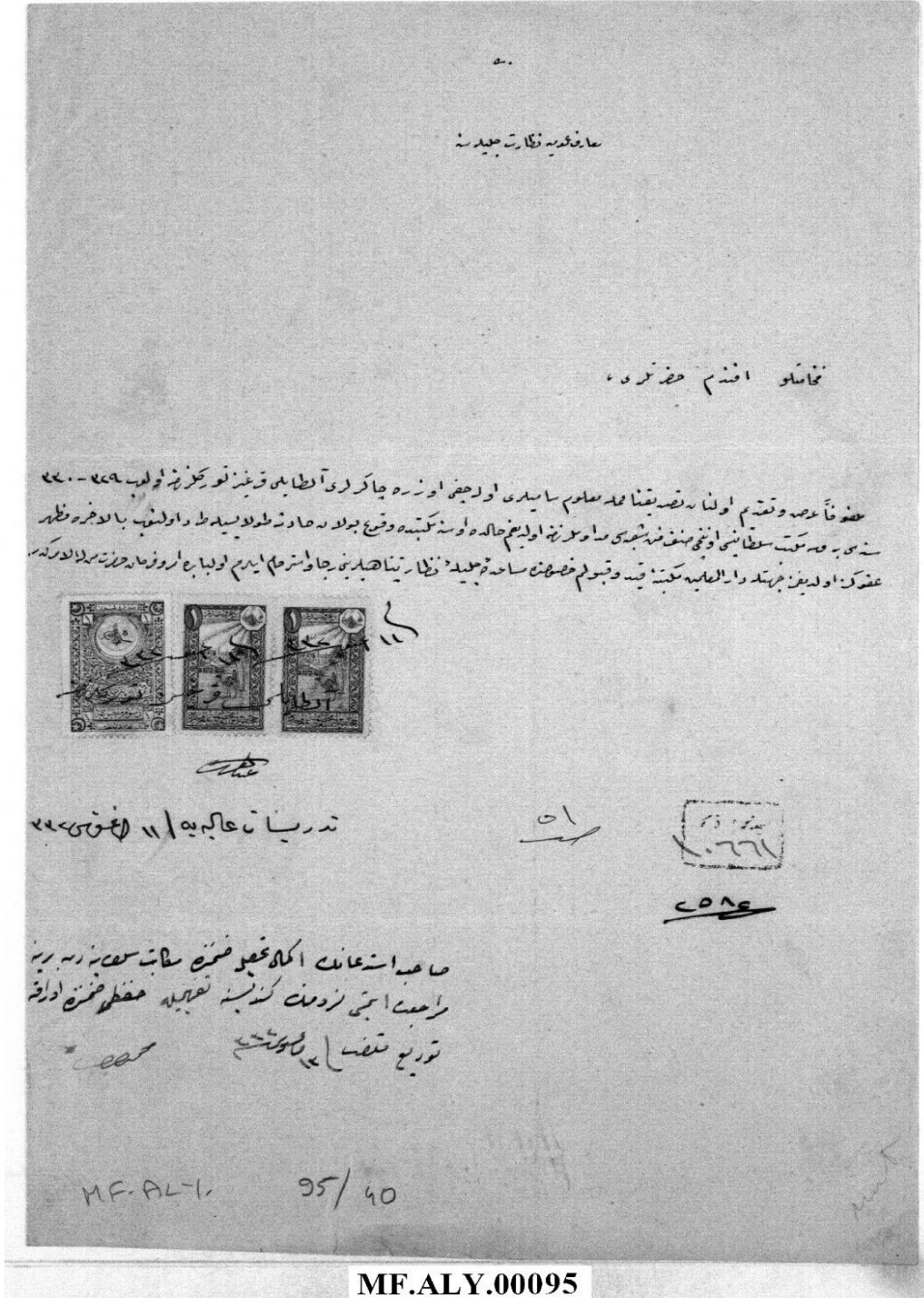
95/45

3

MF.ALY.00095

تاريخ	تاريخ	رقم	رقم	موضوع	مخرجات وارده نك		
					نومروسي	تاريخي	نوي
۱۲/۱۰/۱۳۳۷	۱۲/۱۰/۱۳۳۷	۱۲/۱۰/۱۳۳۷	۱۲/۱۰/۱۳۳۷	قيمتين توپلاننده سله اقمه نيكه بزيه قيرلدين مدرسه بيزه قيرلدين	۹۴۵	۱۲/۱۰/۱۳۳۷	عمومي دوسيه اقمه نيكه
موضوع: جناب شيخنا ھاليپ					مدير نظارتي		
<p>عن اصل قيرغيز توپلاننده اولوب برقاچ سہ مقدم علوم عربي تحصیل اينك اوزره مدينه نومره بھلھه وبلاخره ھاليپ باشا حضرتي طرفنده بزيه قيرلدين ديعاوتہ كوندرلھه اولدقنلرھه بھلھه دارالعلميه ھاليپ بھلھه قوللري سھوا اقمه نيكه دريليه شھادہ بياھ ايشھه دېھنك معلوماقھه علوم عربي بھلھه اولوب وئھلھه دار مذکورہ دخول شھادتي ھائز بولمھلر بھلھه ترميم شھادتي بھلھه قابل اولمھلر دولھ بولمھه اولمھلر بھلھه اقمه نيكه مدرسه بيزه قيرلدين دوام تحصیليہ مھلھه ھاليپ شيخنا ھاليپ شايھه بولمھه بابھه</p>							
MF.ALY- ۵۵/۹۵							

Bursa Mekteb-i Sultanisi üçüncü sınıf talebelerinden olup mektepte çıkan hadiselerden dolayı ceza alan ve affedilen Altaylı Kırgız Türklerinden bir talebenin Darülmualim Mektebine kaydı hususundaki talebi üzerine tahsilini tamamlanması için sultani mekteplerinden birine müracaat etmesi gerektiğinin kendisine bildirildiği hakkında belge.

Araştırma Makalesi | Research Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 02.10.2022

Makale Kabul | Accepted: 10.11.2022

Atıf | Cite as: Gülay Hoştaş, “İslamiyet Öncesi Türklerde Büyü Algısı”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 111-131.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1183295>

İSLAMİYET ÖNCESİ TÜRKLERDE BÜYÜ ALGISI*

Gülay HOŞTAŞ**

Öz

İnsan tarih boyunca her dönemde büyü, fal, tılsım gibi mistik güçlere başvurmuş ve onlardan kendi çıkarları doğrultusunda faydalanmaya çalışmıştır. İnsanların doğaüstü varlıklara ya da inanışlara başvurma sebepleri değişkenlik göstermiştir. Özellikle yaşadıkları çevre ve kâinat hakkında bilgilerinin yetersiz olması, geleceğe dair bilgi sahibi olma hevesleri, inanışlarını şekillendirmede etkili olmuştur. Birçok toplumda olduğu gibi tarih sahnesinde derin etki bırakmış olan Türklerde de büyü, fal, tılsım gibi doğaüstü güçlerin varlıklarına inanılmış ve kültürlerinde de bunlara dair uygulamalara rastlanılmıştır. Bilindiği üzere tarih sahnesinde yer alan milletlerin toplumsal dinamiklerinin farklı olması, bu pratiklerin değişkenlik göstermesine de zemin hazırlamıştır. Ayrıca zamanla dini, sosyal, siyasi ya da askeri etki ile kültürel etkileşim yaşanarak bu gibi inançların zamanla değişim gösterdiği de gözlemlenmiştir.

Kadim kültüre sahip İslamiyet öncesi Türklerde de diğer toplumlarda olduğu gibi büyü; sosyal ve askeri yaşam ile dini ritüellerde tesadüf edilen doğaüstü güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer toplumlarda olduğu gibi Türklerde de büyüye başvurulmasının temelinde koruma, kaçınma ve sığınma içgüdüleri yatmaktadır. Yine Türk kültüründe büyüye zihin dünyalarından yaşamlarına yansıtıkları önemli bir olgu olarak görmekteyiz. Bu bağlamda çalışmamızda öncelikle büyüün etimolojik anlamından başlayarak farklı kaynaklarda ne şekilde yer aldığı sorusunu soracak ve Türk kültüründe nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Büyü, İnanış, Türkler, Kültür, Ritüel.

THE PERCEPTION OF MAGIC IN PRE-ISLAM TURKS

Abstract

Throughout history, human beings have always resorted to mystical powers such as magic, fortune telling and talismans and tried to benefit from them in line with their own interests. The reasons why people resort to supernatural beings or beliefs have varied. Especially their insufficient knowledge about the environment and the universe they live in and their enthusiasm for knowledge about the future have been effective in shaping their beliefs. As in many societies, the existence of supernatural powers such as magic, fortune-telling, and

* Bu makale İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yazım süreci devam eden “Bozkır Kültüründe Sihir, Büyü, Kehanet, Tılsım, Muska, Efsun ve Fal” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, akkasgulay@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8951-1998.

talisman were believed in the Turks, who had a deep impact on the historical scene, and practices related to these were found in their cultures. As it is known, the fact that the social dynamics of the nations on the stage of history are different has also laid the groundwork for these practices to show variability. It has also been observed that such beliefs have changed over time by experiencing religious, social, political or military influence and cultural interaction over time.

As in other societies, magic appears as a supernatural power encountered in social and military life and religious rituals in the Pre- Islam Turks, who have an ancient culture. As in other societies, protection, avoidance and shelter instincts are the basis of the use of magic in Turks. Also, in Turkish culture, we see magic as an important phenomenon that they reflect from their mental worlds to their lives. In this context, in our study, we will first ask the question of how magic takes place in different sources, starting from its etymological meaning, and we will try to explain how it emerged in Turkish culture.

Keywords: Magic, Belief, Culture, Turks, Ritual.

Giriş

İnsanoğlu var olduğu günden beri kendi zihin dünyası, yaşadığı çevre ve yaşam şartlarından kaynaklanan gerekliliklerinin getirdiği bilinmezlikleri anlama gayesi ile hayatını sürdürmüştür. Bilinmez olanları bilme, gelecekte nelerle karşılaşacağını öğrenme arzusu ve bunun sonucunda da olabileceklere hükmetme isteği insanın doğası gereği içgüdüsel olarak kendiliğinden var olan bir duygudur. Bu anlayış doğrultusunda öğrenemediği, anlayamadığı ve tespit edemediği şeyler karşısında manevi duygularla çevresindekileri anlamlandırma yoluna gittiği ve güçlü gördüğü şeylere karşı bir inanış ortaya koyduğu açıkça görülmektedir. Bu inanış geçmişten günümüze her dönemde görülmüş ve görülmeye devam edecek bir düşünme şeklidir. Böylece doğayı kontrol edebilme isteği, gelecekte haber alma ve doğada bulunan manevi güçlere dair merak oluşturma arzuları insanların büyü, fal, tılsım gibi inanışlara meyletmelerine, doğada bulunan bazı varlıklara kutsiyet atfetmelerine ve kendilerine tehlike geleceğine inandıkları varlıklardan da kaçınmayı tercih etmelerine sebep olmuştur.

Bu konuya açıklık getirmek için sormamız gereken ilk soru insanların neden büyüye inandığı olmalıdır. Yaratılışı gereği bir şeylere inanma, sığınma ve bağlanma eğiliminde olan insanlar bu içgüdüleri doğrultusunda büyü gibi manevi/ilahi olarak gördükleri gücün etkisi altına girmişlerdir. Geleneksel olarak kültürlerinde kodlanan bilgilerle olduğu gibi kabul ettikleri bu inanışların temelinde bilgi eksikliği, çaresizlik, çevresindekileri anlamlandıramama, korku gibi hislerle zihinlerindeki olayları analiz etmeden bir bütün olarak kabul etmeleridir¹.

Yaşadıkları ortam gereği çevreleriyle daima ilgili olan insanlar gözlemleri sonucunda çevrelerinde meydana gelen olayları yorumlamaya ve hava, su, güneş, taş gibi maddelerden çıkarım yapmaya çabalamışlardır. Bitkilerin, suyun, taşların, hayvanların ve hatta insanların bazılarının bir kuvvete sahip olduklarını düşünmeleriyle zihinlerindeki inanç dinamizme dönüşmüştür. Bu inanç dinamik dünyaya görüşlerini oluşturmuştur. Bu görüşle kudretlerine inandıkları şeylere sığınmışlar ve onlardan yardım istemişlerdir. Doğadaki hayvan, bitki ya da varlığı bilinen herhangi bir nesnenin oluşumu, biçimi sıra dışı kaldığında insanların zihinlerine bunların ilk tezahürü sahip

¹ Sedat Veyis Örnek, "İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt XX, S.3-4, 1962, s. 255.

olacakları kuvvettir. Zira insanlar çevresinde sıra dışı ya da kendisinden daha etkili gördüğü her şeyde bir kuvvetin var olduğuna inanmışlardır². Doğada bulunan gerek canlı gerek cansız tüm varlıkların ruhunun olduğuna inanan insanlar bu varlıkların hem zararlı etkilerinden kaçınmak hem de kendilerini başka şeylerden korumak için güçleri olduğuna inandıkları kuvvetlerden faydalanarak sihir, büyü gibi uygulamaları kullanmışlardır³.

Doğaüstü ya da doğada varlığını kabul ettikleri nesnelere kutsî anlam yüklemişler ve bunun neticesinde de bu nesnelere saygı duyarak korkmuşlar hatta zamanla dokunmanın, zikretmenin ya da kullanmanın yasaklandığı bir tabuya dönüştürmüşlerdir. Böylece tabu kavramı da insanların ilk dönemlerinde tılsım, büyü, fal gibi uygulamalara yakınlaşmalarını sağlamıştır. Tabunun özünde mananın kötü yönü yani tehlike vardır. Mana, tabiatta kuvvet yüklü şeylerin tehlikeli olarak görülmesi ve onlardan kaçınılması anlamını taşımaktadır. Tabulara dokunmak yasaklanmış ve onların zararlı etkilerinden korunmak için birtakım uygulamalara başvurulmuştur⁴. Yasak olarak addettikleri tabu gibi sözlü kültürün daha baskın olduğu dönemde insanlar kelimelerin büyüülü güçlerinin de varlığına inanmışlardır. Bu güçlere inanarak yaptıkları davranışlar korunma, kaçınma içgüdüğü ile davranışlarının temelini oluşturmuştur. Büyünün ve dini kurullarla birlikte gizemli güç içerdiğine inandıkları sözleri kendi zihinlerinde içselleştirmişler ve özel güce sahip olduğuna inandıkları şeyleri de kutsalla doğrudan bağlantılı kılmışlardır zira bu düşünce ile hareket eden toplumlar kendilerini zayıf hissettikleri, korktukları ya da bilgilerinin yetersiz geldiğini düşünerek doğada var olduğuna inandıkları soyut ya da somut “şeylerden” faydalanmayı arzu etmişler ve bu “şeyleri” olumsuz gördükleri durumlardan bir çıkış yolu olarak görmüşlerdir⁵.

Büyüye inanışta ortaya çıkan psikolojik ve psikomental nedenlerin özünde doğa olaylarının, felaketlerin ve bir takım olumsuz durumların karşısında çaresizliği ve şaşkınlığı gidermek için bir yol olarak kabul görülmesi anlayışı vardır. Bu durum olayların nedeni olarak kabul edilen doğaüstü güçlerin bir nevi kontrol altına alınma yöntemidir. Zamanla kullanılan bu teknikler kişi için olumsuz durumu olumluya çevirme hatta başkalarına zarar vermek amaçlı kullanılan bir teknik olmuştur⁶. Korunma, kaçınma, zarar verme amaçlı yapılan, manevi duygulardan hareketle sığınılan büyüün psikolojik sebeplerinden birisinin de çaresizlik olduğu kabul edilmiştir. Bilgi birikimi bakımından eksik olan ilk insanlar karşılaştıkları olağanüstü durumlar ya da felaketler karşısında çözüm olarak doğada kuvvetinin var olduğuna inandıkları varlıkları kullanarak yapabilecekleri ilk uygulama olarak büyüye başvurmuşlardır.

Büyünün ortaya çıkış sebeplerinden biri de arzudur. Arzu insanın fitratında doğuştan var olan ve istediği şeylere sahip olmak için ya başkasına zarar vermeye ya da benzerlerinin gerçekte kendisinde olabileceğine inanmasıdır⁷. Bu şekilde de içgüdüsel olarak arzu ettikleri şeylere sahip olma amacıyla yine büyü uygulamalarına

² Sedat Veyis Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1966, s. 23.

³ Örnek, *Sivas ve Çevresinde*, s. 23.

⁴ Hikmet Tanyu, “Totem Totemizm ve Tabu Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXVI, S.1, s. 168.

⁵ Bronislaw Malinowski, *Büyü, Bilim ve Din*, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990, s.15.

⁶ Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Gerçek Yayınevi, 2 Bsk., İstanbul 1988, s. 13.

⁷ Örnek, *Sivas ve Çevresinde*, s. 24.

başvurmuşlardır. İnsanın temel içgüdüğü olan korkunun itici gücüyle beraber “tek, eşsiz, tuhaf ya da korkunç olarak atfettikleri her şey”den korunmak için büyüden faydalanmışlardır. Bu hissiyatla birlikte zihinlerinde görülemeyen ya da gücüne erişilemeyen şeyleri büyü ve din çerçevesinde ele almışlardır. Korku ve saygı duymayla beraber kabul ettikleri inanışlar, ritüeller ve nesnelere içselleştirilerek tabu haline getirilmiştir. Tabu haline gelen şeyler zamanla korkuların temelini de oluşturmuş bu davranış şekliyle çeşitli ritüeller ortaya çıkmıştır⁸. Çaresizlik ile birleşen korkuyla insanlar manevi güç ya da kutsallık atfettiği şeylere sığınma ihtiyacı duymuşlardır. Bundan dolayı büyü, fal, tılsım gibi uygulamalara başvurarak sıkıntısını ve korkusunu defetmeye çalışmışlardır⁹. Korkunun yanı sıra her insan bireysel merakını tatmin etmek amacıyla da hareketle geleceği bilme, gelecekte haber alarak kendisine gelecek tehlikeleri ya da buna benzer durumları engelleyebilme düşüncesine daima sahip olmuştur. Bu düşüncenin temelini psikolojik olarak insanın yaşamını devam ettirme içgüdüğü ile kaderine ve doğaya hükmetme içgüdüğü tetiklemiştir¹⁰. İnsan doğayı anlamada yetersiz kaldığı noktada başına geldiği olayları anlamlandırmak için bir neden bulma arayışına girişmiş, güvenlik ihtiyacının kendisinde oluşturduğu baskı neticesinde belirsizlik duygusundan uzaklaşmaya çalışmıştır. Kendisini aciz ve çaresiz gören insanoğlu geçmişten günümüze kadar süregelen zamanda az önce zikrettiğimiz psikolojik ve psikomenal sebeplerle büyü gibi mistik unsurlara inanma davranışına girişmiştir¹¹.

Kuramsal Çerçeve “Büyü”

Yunanca *magostan* türediği bilinen büyü kelimesi İngilizcede *magi*, *magic*, Almanca ve Fransızca *magie*, Eski Farsçada *magu*, Eski İran’da ise Maguş sözcükleri ile ifade edilmektedir¹². Nihai olarak büyü, gizli güçleri bulunduğu inanılan nesnelere kullanarak ya da doğada bulunan güçlerle ilişki haline girerek, onları etki altına alıp olayların akışını değiştirebilmek için korunma, kaçınma, fayda sağlama ya da zarar verme amacıyla yapılan bireysel veya toplumsal olarak gerçekleştirilen eylemler olarak görülmektedir¹³.

Antropolojik olarak büyüü ilk inceleyenlerden Britanyalı antropolog E.B. Tylor ve İskoç asıllı antropolog J.G. Frazer, “*büyüyü, hataların toplamı, işe yaramayacak olarak düşünülen tüm teknikler*” olarak tanımlamışlardır¹⁴. Ayrıca Tylor büyü için “*düşünceler çağırımı*” ilkesi ile “*istenilenlerin gerçek bağlantılara benzetilmesinden*”

⁸ Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003, s. 38.

⁹ Fatih Kandemir, “Halk inançlarının Psiko-Sosyal Nedenleri ve Türkiye’deki Halk İnanışlarının Tarihi Temelleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.IX, S.1, 2016, s. 104.

¹⁰ Örnek, *Sivas ve Çevresinde*, s. 17.

¹¹ Doğaüstü güçlerle ortaya çıktığına inanılan fal, büyü, sihir gibi mistik unsurlara dair insan zihninde karmaşık bir inanış ağı vardır. Bu inanışların dış dünyada tezahürünün olması için öncelikle insan beyni tarafından kabul görmesi gerekmektedir. Bu sebeple öncelikle büyü inanışına dair anlatmak istediğimiz psikolojik sebepler bu inanışlara yüklenen anlamlar ve toplumlara yansımalarının nasıl olduğuna dair sorulara cevap arayacağımız ilk yer olmaktadır. Büyü gibi mistik unsurlara inanılmasının altında yatan sebepler hakkında detaylı bilgi için bkz.: Ceyda Burçin Aydın, *14-18 Yaş Arası Gençlerde Büyü, Sihir, Nazar vb. Tutumlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, s. 53-65.

¹² Hikmet Tanyu, “Büyü”, *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 501.

¹³ Eric J. Sharpe, *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, Çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2000, s.7.

¹⁴ Halit Yeşilmen, “Sosyal Antropolojideki Büyü Olgusuna Sihir Kavramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım”, *Bilimname*, XXXVIII, S.38, 2019, s.332.

kaynaklandığını söyleyerek, gizemli ve olağanüstü görülenlerin batıl inanış olarak, büyüsel pratiklerin ise sahte bilim niteliğinde görülmesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁵. Din ile büyü arasında tam anlamıyla bir sınır çizilemeyeceğini söyleyen Sri Lankalı antropolog S.J. Tambiah ise, ilk toplumlarda büyüünün din ile beraber toplumsal hayatın üzerinde büyük etkileri olduğunu iddia etmiştir¹⁶. Bilimin ussallık, dinin aşkın kutsallık, büyüünün ise doğaüstü bir zeminde sahtekâr, zorlayıcı ve gizli yöntemlerin kullanılmasıyla bir güç üzerinden değerlendirilebileceği kanaati oluşmuştur. Nitekim kurumsal olarak kabul edilen ve bilim dünyasında da kabul görmüş din karşısında bilimin dışında kalan inanç ve pratikler büyü ve hurafe kategorisine dâhil edilmiştir¹⁷.

Fransız antropolog C. Lévi-Strauss ile aynı doğrultuda olan Fransız sosyolog ve antropolog M. Mauss, büyüünün toplumun genel kesiminde kabul görmüş olması ve tekrar eden ritüelleri içermesi gerektiğini ileri sürmüştür¹⁸. Polonyalı antropolog B. Malinowski büyüü evrensel anlamda bağlayıcı, insan içinde gizli olan manevi boyuttaki güçlerin, bilinç dışında yer alan umutların ve insanın gizemli olan hislere duyulan güvenden süre gelen bir his ve bir amaç doğrultusunda araç olarak kullanılan birtakım saf pratik eylem olduğunu ifade etmiştir¹⁹. Aynı zamanda o, “*büyünün nesnelere olan bir güç değil insanın etkisi ile ortaya çıkan insandan bağımsız olmayan bir güç*” olduğunu söylemiştir²⁰. Ayrıca büyüde tılsımlı görülen bir metin veya yapılan ritüellerde üç tipik özellik olduğu ortaya konmuştur. 1- Rüzgâr sesi, hayvan sesi gibi doğada bulunan simgelerin sihirli etkisi bulunduğu inancın olduğu fonetik efektler; 2- arzu edilen şeyin olmasını sağlayacak emredici kelimelerin kullanılması; 3- büyüünün arka planı olarak düşünülen her tılsımda, ritüel içinde karşılığı bulunmayan fakat büyüünün devralındığını gösteren atalara ve kahramanlara yapılan atıflar²¹. Buna göre, büyüünün etkisi sadece tılsımdan etkilenen doğa ürünü değil, tılsımın etkisi ile ortaya çıkabilen özü bakımından da büyüye has bir şeydir. Büyüyü insanın doğayı gözlemlemesiyle değil, insanı teslim alarak elde edilen bir güç olarak kabul etmiştir²². Nitekim büyüünün gücü her yerde, gerekli görülen ya da istenilen zamanda ortaya çıkmayabilir. Büyü niteliği gereği kendine has gücü olan, özel ve türünde tek kabul edilmekle birlikte yapan kişinin gücü ile gerçekleşir ve ritüellerle ortaya konulur²³.

Büyü yapan kişinin tabulara sahip olması ve bir takım kurallara uyması gerekir. Bu kurallar göz ardı edildiği takdirde büyüdeki tılsım gücünün kaybolabileceği inancı yaygındır. Büyünün dışı vurumuna dair çeşitli inanışlar vardır. Umumiyetle büyüünün büyücünün bedeninde yer aldığı inancı yaygındır. Büyü bazen büyücünün karnındadır bazen de aklın aracı olarak kabul edilen ses ile dışı vurulur. Büyüye olan inanç insanın deneyimleriyle gücünden yararlanarak ulaşmak istediği amaçtan kaynaklanır²⁴. Büyü, belirli bir amaç doğrultusunda belirli araçlar kullanılarak kısmen belirli sınırlar içerisinde yapılır. Büyüde yöntemler belirli ve keskin sınırlarla çevrilidir. Büyü, yapılan

¹⁵ S. J. Tambiah, *Büyü, Bilim, Din ve Akılcılığın Kapsamı*, Çev. U. Can Akın, Ankara 2002, s. 67-69.

¹⁶ Tambiah, s. 36.

¹⁷ Yeşilmen, s. 329.

¹⁸ Marcel Mauss, *Sosyoloji ve Antropoloji*, Çev. Özcan Doğan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2011, s.65-66.

¹⁹ Malinowski, s.59.

²⁰ Malinowski, s.66.

²¹ Malinowski, s.63.

²² Malinowski, s.65.

²³ Malinowski, s.65.

²⁴ Malinowski, s.71.

eylemler bakımından daha basittir, büyücünün gücüne ve kabiliyetine bağlıdır. Büyüde beceri ve yetkinlik kişilerden kişilere aktarılır ve yetkinlik kazanılır²⁵.

Bazı bilim insanlarına göre din ve sanatın kaynağı olarak kabul edilen büyü; O. Hançerlioğlu'na göre; “insanın en eski inancı tabiatüstü kuvvetlerle tabiatın etki altına alınabileceği inancıdır”. Büyüde tabiatüstü kuvvetlerin varlığı, bu kuvvetlerin kullanılmasıyla tabiatın insan iradesine bağlanması ve yine bu kuvvetlerden bazı işlemlerle yararlanılması gibi üç ana unsurdan da bahseder. Ona göre bilinmesi gerekenlerden biri de doğaüstü kuvvetlerin özünün yine doğaya atfedilmesidir²⁶.

Büyünün yapılış aşamasında ulaşılabilecek sonuç kapsamında kendi içerisinde çeşitleri bulunmaktadır. “*Sempatik büyü*” adı altında kabul edilen taklit ve temas büyü, ak ve kara büyü, aktif ve pasif büyü, av büyü gibi büyüler bu çeşitlerdendir. Büyünün uygulanış şekline baktığımızda istek içeren (menfaat sağlanan), uzaklaştırıcı (korunma) ve saldırı (zarar verme) uygulamaları da vardır²⁷.

Etimolojik Anlamı

Büyü kelimesi Türk Dil Kurumu'nda isim haliyle “*tabiat kanunlarına aykırı sonuçlar elde etmek iddiasında olanların başvurdukları gizli işlem ve davranışlara verilen genel ad, afsun, efsun, sihir, füsün, bağı, mecaz anlamı olarak karşı durulamaz güçlü etki*” olarak ifade edilmiştir²⁸. Türk dilinin en eski ana kaynaklarından biri olan Divan-ü Lügât-it Türk'te *arkış*: büyü, afsun²⁹; *arwa*: büyü yapmak³⁰; *arwiş*: büyü, afsun³¹; *arwaş*: büyü, afsun³²; *arwal*: büyü yapılmak, afsunlanmak³³; *tutuğ*: efsun, büyü tutması³⁴; *yalwı*: büyü, sihir, büyücü, sihirbaz³⁵; *yelwi*: *büyü, sihir*³⁶ olarak geçmektedir. Kutadgu Bilig'de ise büyü kelimesi *awsunçı* ve *mu'azzim* olarak kullanılmıştır. Fakat burada dikkat çeken husus Kutadgu Bilig'de geçen beyitlerde *awsunçı* ve *mu'azzim* kelimelerinin büyü olarak değil de efsuncu anlamını içermesidir. Kaynaklarda büyü kelimesinin bögü/bögü olarak kullanılan halinin Kutadgu Bilig'de “bilgi, bilgili, âlim, akıllı” anlamlarına geldiği görülür.

Bu kün tügme kaşing ay bilge bögü

Özüm uzrin aysa yime eymenü

Bugün ürkererek, kendi özümlü söyleysem,

Bana kaşını çatma ey bilge hakîm³⁷

²⁵ Malinowski, s.77.

²⁶ Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 3.Bsk., İstanbul 2000, s. 93.

²⁷ Örnek, *100 Soruda*, s.141.

²⁸ <https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 20.04.2020.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lügât-it Türk (Dizin)*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Birleştirilmiş Birinci Baskı, Ankara 2013, s.35.

³⁰ DLT, s. 40.

³¹ DLT, s. 40.

³² DLT, s. 40.

³³ DLT, s. 40.

³⁴ DLT, s. 662.

³⁵ DLT, s. 737.

³⁶ DLT, s. 771.

³⁷ KB, Beyit: 191; Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, 2. Bsk., İstanbul 2008, s. 120-121.

Tilekim söz erdi ay bilge bögü
Kidin keldeçike özüm sözlegü
Dileğim bir söz söylemekti, ey bilge hâkim
Benden sonra gelecek kişilere kalacak³⁸

Bögü bilge begler budunka başı
Kılıç birle itmiş bilgisiz işi
Halkı idare edenler, hâkim ve bilge beyler
Bilgisizin işini kılıçla halletmişlerdir³⁹

Bögü beg kim erse biligke yakın
Biliglig kişig kılmış özke yakın
Kim hâkim ve bilgili bir bey olmuşsa,
O bilgili insanları kendisine yakın kılmıştır⁴⁰

Bularda başa keldi afsunçılar
Bu yıl yeklig igke bu ol emciler
Bunlardan sonra efsuncular gelir;
Cin ve periden gelen hastalıkları tedavi ederler⁴¹

Otacı unamaz mu'azzim sözün
Mu'azzim otaçık evrer yüzün
Otacı efsuncunun sözünü beğenmez;
Efsuncu da otacıya değer vermez⁴²

Altayca'da *Belge*: fal, büyü, tahmin⁴³ *İlbi*- büyü yapmak⁴⁴ *İlbiçi*: büyücü⁴⁵,
Tarma: büyücülük⁴⁶, *Tarmaçı*: büyücü⁴⁷ *Tarmala*: büyücülük yapmak⁴⁸, *Tölgö*:

---

³⁸ KB, Beyit: 192.

³⁹ KB, Beyit: 223.

⁴⁰ KB, Beyit: 254.

⁴¹ KB, Beyit: 4361.

⁴² KB, Beyit: 4364.

⁴³ Emine Gürsoy Naskali, Muvaffak Duranlı, Altayca- *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1999, s. 38.

⁴⁴ Naskali-Duranlı, s.89.

⁴⁵ Naskali-Duranlı, s.89.

⁴⁶ Naskali-Duranlı, s.169.

⁴⁷ Naskali-Duranlı, s.170.

⁴⁸ Naskali-Duranlı, s.170.

havadaki nemi belirtmek için kullanılan alet, 2. (Büyü amacıyla kullanılan) boynuz veya yay; tölgö: salyayla büyü yapmak⁴⁹ *Tölgöçi*: büyücü kadın, Sahacada *Büyü*: ap, abılaahın⁵⁰ *Büyücü*: aptaax, aptaax kihi⁵¹ kelimeleri büyü sözcüğü ile ilişkili olarak tespit edilmiştir. Kuman/Kıpçaklara ait Codex Cumanicus adlı sözlükte ise *Bügü Bilge* (Bügüler: Peygamberler) olarak açıklanmıştır⁵². Büyü için kullanılan bir diğer kelime Çuvaşça'da geçen “yum” kelimesi ve bundan türetilen kelimelerdir. Sözlükte bu kelime için “*fal, kehanet, alâmet, büyü, büyücülük, sihirbazlık*” anlamları verilmiştir. Bu kelime falcı, kâhin, büyücü, büyücü doktor, bilge kadın, cadı, kam (şaman)” anlamlarının yanı sıra “*birinin falına bakmak, birinin geleceğini görmek, fal bakmak, kehanet etmek, kehanette bulunmak, sezmek, sihir yapmak, efsunlamak, büyülemek, büyülenmek*” anlamlarına da gelmektedir⁵³. İngiliz Türkolog S.G. Clauson ise *bögü* (*bögö*) hakim, bilge, büyücü, sihirbaz⁵⁴; *bögülüg* (*bögölög*)- *bögü*: sihir, mistik⁵⁵; *bögüle* (*bögöle*)- *bögü*: büyü yapmak, büyülenmek⁵⁶; *arvış/ arva*: büyü ya da büyülenmek⁵⁷, *arva*: büyü yapmak⁵⁸; *arva:dı*: raga'l- kahin rugya ‘büyücü bir büyü yaptı’, *arva:r, arva:ma:k, arba-* afsun kardan ‘büyü yapmak (sihir yapmak)’⁵⁹ olarak açıklamaktadır. Ayrıca Clauson *bögü/ bögö* kelimesini hem bilgeliği hem de gizemli, mistik, ruhani güç olarak ifade etmektedir. Yine Clauson’un eserinde “*yilvi*” kelimesi de dikkat çekmektedir. Kendisi bu kelimeyi yelvi şeklinde okumuş ve “*sorcery, witchcraft*” büyü, sihir olarak anlamlandırmıştır⁶⁰.

Dilbilimci ve Türkolog T. Gülensoy Büyü kelimesini *Büyü*: “afsun, sihir, füsün”, ET(Eski Türkçe). *Bögü* “sihirbaz, büyücü, bilgin, bilge” TT(Türkiye Türkçesi). Büyü+ (cü/cülük/leme/le/leniş/lenme/ len-/ leyi-/ ci /leyiş/lü/sel) An. Ağl (Anadolu Ağızları): *bügü, bögü, buğ, buğu, büglük, bügü, büğ, bükü* olarak açıklarken; Dilbilimci A. Caferoğlu ise Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü’nde *Arbalamak*: büyülemek, sihirlemek⁶¹, *Arvış*: sihir, büyü, afsun⁶², *Arvışçı*: büyücü, afsuncu, sihirbaz⁶³ *Bugug*: Bögü hakan = bögü⁶⁴ *Bögü*: hekim, bilgili: TT. IX. s.40⁶⁵ *Bögülüg*: bilgelik âlimlik: Kuan. 66; USp. 269⁶⁶. *Bögüş*: hikmet, marifet, bilgi: U. II.9, 12⁶⁷. *Darni*: Büyü, sihir (Skr. Dharani)⁶⁸

⁴⁹ Naskali-Duranlı, s.183.

⁵⁰ Yuriy Vasiliev, *Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1995, s. 44.

⁵¹ Vasiliev, s. 44.

⁵² K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini)*, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 44.

⁵³ M. Levent Yener, “Çuvaşça “Юм/ Yum”-Ortak Türkçe “Yum” Sözcüğü Üzerine”, *Gazi Türkiyat Türkojisi Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.10, 2012, s.190.

⁵⁴ Sır Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford 1972, s.324.

⁵⁵ Clauson, s. 327

⁵⁶ Clauson, s. 327.

⁵⁷ Clauson, s. 199.

⁵⁸ Clauson, s. 199.

⁵⁹ Clauson, s. 199.

⁶⁰ Clauson, s. 919. Yelvi kelimesi hakkında detaylı bilgi için bkz: Erdem Uçar, “Uygurca Yilvi Ve Türevleri Üzerine” *Journal of Academic Studies*, S.55, 2012, s.121-130; Jens Wilkens, “Magic, Sorcery and Related Terms in Early Turkic”, *Historical Linguistics and Philology of Central Asia*, Brill 2021, p. 201-226.

⁶¹ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1968, s. 18.

⁶² Caferoğlu, s. 21.

⁶³ Caferoğlu, s. 21.

⁶⁴ Caferoğlu, s. 51.

⁶⁵ Caferoğlu, s. 49.

⁶⁶ Caferoğlu, s.49.

Kömän: Hayal, aldanma büyü, sihir⁶⁹ *Mangi*: Büyü, sihir, tılsım⁷⁰ *Sidi*: sihir, büyü, büyü gücü, sihir kuvveti⁷¹ *Yadçı*: Sihirbaz, efsuncu, yadacı, büyücü⁷² *Yilvi*: Sihir, büyü⁷³ *Yilvilämäk*: sihirbazlık yapmak, kalamak, sihirlemek, büyülemek⁷⁴ kelimelerini vererek konuya açıklık getirmeye çalışmıştır.

Kısacası kaynaklarda farklı şekillerde varlığını tespit ettiğimiz böğü/büğü kelimesi başlangıçta hem “büyü, büyücü” anlamlarında kullanılmış hem de “bilge, ilim sahibi” gibi anlamları içermiştir. Bu da bize büyü kelimesinin büyü, büyücü gibi mistik ve ruhani anlamları içermesinin yanı sıra hikmet, akıl, ilim ve irfan sahibi gibi anlamlarla da bağlantılı olduğunu göstermektedir⁷⁵.

Türklerde Büyünün Yansımaları

Eski çağlarda av ile ilgili tasvirlerin ve bu tasvirler içinde resmedilen erkek figürlerinin, avda başarılı olmak ya da avı kolaylaştırıcı etkisinin olması amacıyla bir çeşit büyü olarak kullanıldığı düşünülmüştür⁷⁶. Sanatın ilk hali olarak kabul edilen tasvirlerin beğenilme ya da izlenilme arzusu olmadan özellikle ulaşılması zor ve karanlık yerlerde bulunması büyü ritüeli temelinde yapıldığını düşündürmüştür⁷⁷. Bu tasvirlerde av faaliyetinin sembolik mahiyette büyü ile kutsiyet ve ilahi güç kazanılması amaçlanmıştır. Bu görüşün örneklerini Türk tarihinde de bulabiliyoruz. Nitekim Altay Türkleri avın verimli ve başarılı geçmesi için bazı ruhların izin vermesini önemli görmüşlerdir ki bu ruhlar orman ve dağ ruhlarıdır. Zira avcıların inancına göre av sırasında kendilerini koruyacak olan güç yine bu ruhlardır. Ayrıca Altay Türkleri gibi bozkırda yaşayan diğer Türk boyları da ava çıkmadan önce birtakım dinsel ritüeller gerçekleştirmişler ve avın verimli olması için tüm örf ve adetlere uymuşlardır⁷⁸. Türklerin kayaya ya da mağara duvarlarına yapmış oldukları av resimlerinde insan-hayvan mücadeleleri de vardır. Bu tasvirlerdeki amaç avda başarı sağlamak amacıyla sempatik büyü yapılmasıdır⁷⁹. Batı Moğolistan’ın Khoit-Tsenker nehrinin kıyılarında bulunan mağarada tasvir edilen resimler av büyüsünün ispatı noktasında oldukça dikkat çekicidir. Çizilen ağaç ve ok şeklindeki semboller, hayvan figürlerinin (Sibirya geyiği, dağ keçisi, oklar, yılan) birbirlerinin üzerlerine gelecek şekilde tasvirlerin verimli bir av

---

⁶⁷ Caferoğlu, s. 49.

⁶⁸ Caferoğlu, s. 67.

⁶⁹ Caferoğlu, s. 115.

⁷⁰ Caferoğlu, s. 128

⁷¹ Caferoğlu, s. 205.

⁷² Caferoğlu, s. 279.

⁷³ Caferoğlu, s. 296.

⁷⁴ Caferoğlu, s. 296.

⁷⁵ Münevver Ebru Zeren, “Eski Türkçe böğü/büğü ve bokuk/bokug/bükük/bukug Sözcüklerinin Kullanımı ve Anlamları Hakkında”, *SUTAD*, S.44, Güz 2018, s.78.

⁷⁶ Sibel Özbudun, *Ayinden Törene*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1997, s. 40.

⁷⁷ L.S.B. Leakey, *İnsanın Ataları*, Çev. Güven Arsebük, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Bsk., Ankara 1988, s. 129-130.

⁷⁸ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayıncılık, 4. Bsk., İstanbul 2011, s. 185.

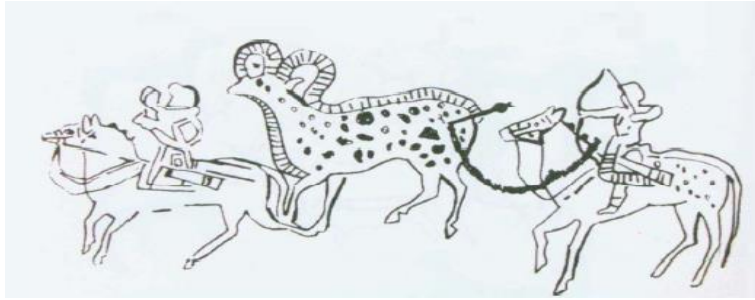
⁷⁹ Jean-Paul Roux, *Orta Asya’da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 99; Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2014, s. 188.

geçirmek amacıyla sihirli-büyüsel işlemler doğrultusunda yapıldığını düşündürmüştür⁸⁰.

Resim 1: Khoid Tsenker Mağarasında tasvir edilen hayvanlar⁸¹

Tıpkı Asya bölgesinde olduğu gibi bu çizimlerin Batı Avrupa'da bulunan mağara resimleri ile benzerlik taşıması esasında ilk çağlardan itibaren av büyüünün evrensel nitelik taşıdığını bizlere göstermektedir. Fakat burada dikkat edilmesi gereken nokta insanların yaşadığı coğrafyadaki yaşam şekillerinin farklılığıdır zira her topluluğun yaşadığı coğrafya itibariyle toplumsal dinamikleri ve kültürleri farklıdır. Kaya resimlerinin av büyüü olarak kullanılmasına dair verilecek bir diğer örnek ise Köktürk döneminden kalma Sulek'te bulunan kaya resmidir. Bu tasvirde ok ile dağ keçisinin vurulması avın yapılmadan önce başarılı geçmesi amacıyla yapılan dini ya da büyü amaçlı resim olarak kabul edilmektedir⁸².

Resim 2: Sulek kaya resminde iki avcının dağ keçisini avlama sahnesi⁸³

Kaynaklarda göğe yapacağı yolculuk için ayin yapan ve bu ayin sırasında kapısı doğuya doğru açılan ve ortasında bir kayın ağacı ile bu ağacın yeşil yapraklarının çadırın ortasında yukarıdaki bacadan dışarıya çıkartılan özel bir çadır ile bu ayini yapan bir Altay büyücüsü geçmektedir⁸⁴. Burada Altay büyücüsü olarak bahsedilen kişi kamdır⁸⁵.

Türklerdeki büyü ve büyücülüğe dair ilk bilgiler İskitlere aittir ve Heredotos'ta bulunmaktadır. İskit ülkesi hakkında bilgi verirken onların büyü, sihir ve fala

⁸⁰ A. P. Okladnikov, "Inner Asia at the dawn of history", Ed. Denis Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press, 1990, s.57; Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, Çev. Nevin Şahin, Hil Yayınları, İstanbul 2000, s.14.

⁸¹ Khishigdalai Ulaankhuu-Bat-Erdene Nyandag-Avirmed Erdene-Dalai, "Issues of the Preservation and Conservation of the Petroglyph in the Khoid Tsenkher Cave", *E3S Web of Conferences*, V. 251, EDP Sciences, 2021, s. 2-3.

⁸² Çoruhlu, *Türk Sanatında*, s. 189.

⁸³ Çoruhlu, *Türk Sanatında*, s. 304.

⁸⁴ Uno Harva, *Altay Panteonu Mitleri Ritüeller, İnançlar ve Tanrıçalar*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, s.37.

⁸⁵ Çalışmamızda "şaman" kelimesi yerine Türkçe karşılığı olan "kam" kelimesi kullanılmıştır.

inandıklarından bahseder. İskitlerin söğüt dalından kehanette buldukları, bu dalları bir yığın haline getirerek büyü yaptıkları ve fal bakmak suretiyle de yine kehanette bulduklarını aktarır⁸⁶. Heredotos'un bahsettiği büyücü-falcılar tıpkı diğer Türk boy ve kağanlıklarında gördüğümüz kamlardır. Üstlendikleri görev gereği büyü yapmaları, fal bakmaları ve kehanet yapmaları olağandır. Büyücülüğe dair bir diğer bilgi Yüebanlar dönemindedir. Hiung-nu (Hun)'ların dağılmasından sonra batıya sürüklenen Yüebanlar 448'de To-balara (Tabgaç) haraç ile hokkabazlar getirmişlerdir⁸⁷. Alman Sinolog W. Eberhard'ın Yüebanların To-balara götürdüğünü söylediği hokkabazlar, muhtemeldir ki büyü, sihir gibi doğaüstü güçleri kullanan kam ya da büyücülerdir. Zira hokkabaz olarak nitelendirilenler sihir gibi kuvvetleri kullanıp gözbağı yapan, kişileri etki altına alanlar olmalıdır. Yüebanlara dair bir diğer bilgiyi Fransız Sinolog ve Türkolog Joseph De Guignes verir. Başkırt topraklarına yerleşmiş olan Kuzey Hunlarından bahseden De Guignes, Hunların istedikleri zaman yağmur, dolu, kar yağdırma, şiddetli rüzgârlar çıkarmak suretiyle topraklarını düşman işgalinden koruduklarını ve bu yönleri ile ünlendiklerini aktarır⁸⁸. Guignes'in burada bahsettiği Yada taşıdır. Bu taş ve inançla ilgili aşağıda bilgi verilecektir.

Çinli tarihçiler Hunların sağaltım ve kehanette uzman olduklarını kaydetmişlerdir. Nitekim onlar Hunların "*dokuz göğ'e kurban edilmiş dokuz göğün büyücülerinden*" bahsetmişlerdir. Buradaki büyücü kelimesi ile kamlardan bahsettiklerini söyleyebiliriz⁸⁹. Hunlara dair bir diğer bilgi de Han Hanedanlığı Monografisinde geçmektedir. Monografide geçen bilgi şu şekildedir:

"Wei Lü, bir yıldan fazla bir süredir Hsiung-nu'ların yanında olan Erh-shih [Generaline] fazlaca değer verilmesinden rahatsızlık duymuştu. Bu sırada [Ch'an-yü'nün] annesi Yen-chih hastalanmıştı. Hu'nların (Hsiung-nu) büyücüsü, [Wei] Lü'nün isteği doğrultusunda şöyle demişti: "Eski Ch'an-yü kızarak, Hu'lar (Hsiung-nu) eskiden savaşa çıkmadan önce yaptıkları törenlerde sık sık Erh-shih [Generalini] ele geçirip kurban edeceklerini söylerlerdi, bugün neden bu [sözün] yerine getirilmediğini sormuştu..."⁹⁰"

Türklerde büyücülerin varlığına dair en güzel kanıtlardan birisi hiç şüphesiz ki Çin kaynaklarında geçen bilgilerdir diyebiliriz.

Fransız Türkolog J.P. Roux da Guignes'in eserinden alıntı yaparak Hunların büyücülerine dair dikkate değer bilgiler verir. O, Asya halklarının Hunları büyük büyücüler olarak kabul ettiklerini ve istedikleri vakit yağmurla kar yağdırabildiklerini hatta düşmanlarının kendi topraklarını ele geçirmelerini engellemek için kuvvetli rüzgârlar çıkarabildiklerine inandıklarını aktarır.⁹¹ W. Eberhard ise Hunların büyücülerini olduğundan, bu büyücülerin kötü büyüleri engellemek amacıyla yolların altına sığır ve koyun kemikleri gömdüklerinden, büyü yaparak düşmanlarının elbiselerine

⁸⁶ Heredotos, IV:68, Heredotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, 20. Bsk., İstanbul 2021, s. 321.

⁸⁷ Wolfram Eberhard, *Çinin Şimal Komşuları*, Çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Bsk, Ankara 1996, s. 89.

⁸⁸ Joseph De Guignes, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmisi*, C.I, Çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Ötüken Neşriyat, 3. Bsk., İstanbul 2021, s. 366.

⁸⁹ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 69; Baldick, s. 34.

⁹⁰ Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 41.

⁹¹ Roux, *Kutsal Bitki*, s. 60.

koyduklarından ve Çinlilerin Hun büyücülerini hizmetlerinde kullandıklarından bahseder⁹². Hunlara dair verilen bu bilgiler son derece dikkate şayandır zira bu bilgiler Türklerde büyüün sadece düşmanlarına zarar vermek için yapılmadığının, kötülüklerden kaçınmak için de yapıldığının bir ispatıdır. Ayrıca Çinlilerin Türklerden sadece askeri başarıları için yararlanmadıklarını, büyücülerinin de başarılı olduğu için onlardan yararlandıklarını gösterir. Büyüyü sosyal ve dini hayatta gördüğümüz gibi askeri hayatta da görüyoruz. Nitekim savaş sırasında kamların ordudaki yeri varlıklarını göstermesi bakımından önemlidir. Düşmanla karşılaşan askerden farklı olarak kamlar özellikle ordunun zor durumda kaldığı zamanlarda doğüstü yetenekleri ile büyücülük yapan kişiler olarak görülmüşlerdir⁹³. Bu konudaki örneğimiz Hunlara aittir:

“MS 90 yılındaki savaşta Hunlar, Çin ordusunun geldiğini duyunca büyü yaptıkları bir koyun ve sığırı Çin ordusunun yoluna ve su kaynaklarına gömmüş, böylece onları büyük bir zayıyata uğratmışlardı. Ayrıca Hun ch’anyüsü (şanyü, kağan) bir elçi ile imparatora at ve kürk sunarak bu hediyelerle ona sık sık büyü yapmışlardı...”⁹⁴

Kaynaktaki kayıttan anlaşıldığı üzere Hunlar hem düşmanlarının sayıca fazla olması üzerine savaş alanında hayvanların kemiklerini kullanarak büyü yapmışlar hem de Çin imparatoruna gönderdikleri hediyelerle yıpratma, zarar verme ve etki altına alma amacıyla büyüü kullanmışlardır⁹⁵. Yine 10. yüzyılda derlenmiş olan Ermeni Movsês' Dasxurançı'nın eserinde Hazarlara bağlı Kafkasya'da yaşayan Hunların zar kullanan rahiplerinden ve büyücülerinden bahsedilmektedir⁹⁶.

Köktürklerin kökenlerine dair rivayetlerde de büyüye ve sihre işaret edilmektedir: *“Hunların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıkan Köktürk boylarının içinden en büyüğü A-p’ang-pu’nun on yedi kardeşi vardı. Kardeşlerinin içinden Ni-shih-tou’nun farklı bir havasının olduğu hatta yağmur ve rüzgârı kontrol edebilirdi”⁹⁷.*

Bu bilgi bize sihrisel-büyüsel uygulamaların sadece Türklerde kamlar tarafından kullanılmadığını kağan ya da komutan gibi önemli kişilerinde bu güce sahip olduğunu da göstermektedir⁹⁸. Fakat buradan çıkarılan anlam Türk Kağanlarının büyü/sihir yaptığı anlamı olmamalıdır. Kağanın üstün gücü Gök Tanrı tarafından verilen “kut” kaynaklıdır. Köktürklerdeki büyü uygulamalarına dair en dikkat çeken bir örnek de 568 yılında Doğu Roma topraklarından gelen elçi Zemarkhos’un ateşin etrafında döndürülme hadisesidir. İstemi Yabgu ile görüşürülmeden önce Zemarkhos’un etrafı kamlarca çevrelenmiş ve toplananların ağızlarından bazı cümlelerin dökülmesinin ardından ondan yakılan ateşin üzerinden atlaması istenmiştir. Zemarkhos bunu önce yapmayacağını söylemiş ancak görüşmenin gerçekleşmeyeceğini duyunca ateşin üzerinden atlamıştır⁹⁹. Elçi Zemarkhos’un ateş üzerinden atlatılması tipik bir arındırma işlemini göstermektedir. Ateşin burada elçi Zemarkhos’a karşı büyü olarak

⁹²Eberhard, s. 77.

⁹³ Şamil B. Çan, Cafer Erdal, “Savaşta Orduya Yardım Etme Motifinin Türk Şamanlığındaki Kökeni Üzerine”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.XIII, S.31, 2020, s. 1058.

⁹⁴ Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012, s.102.

⁹⁵ Çan, Erdal, s. 1061-1062.

⁹⁶ Baldick, s. 42; Movsês Kagankatouaçi, *The History of the Caucasian Albanians*, Çev. Charles J. E Dowsett, Oxford University Press, Londra 1961, s. 155-165.

⁹⁷ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2012, s. 11.

⁹⁸ İbrahim Onay, *Türk Kültüründe Şamanist Hava Büyücülüğü (Şamanlar, Yadacılar ve Yada Taşı)*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2020, s. 74.

⁹⁹ Roux, *Eski Dini*, s. 68-69.

kullanılmadığı açıktır. Bu işlemin yapılmasının amacı İstemi Yabgu ve topraklarının bir yabancı tarafından kötülüğe uğratılmamasıdır. Burada her ne kadar açıkça büyü yapılmasa da bir çeşit korunma amacıyla ateşin büyü gibi kullanıldığı da söylenebilir.

Çin kaynaklarında Çinlilerin Uygurlarla müttefik olduktan sonra Tibetlilerle yaptıkları mücadelede Uygurlar tarafından yapılan büyücülük şöyle anlatılmışlardır:

“O gece ay çok parlaktı ve her yeri aydınlatıyordu. Bu saldırı için iyi bir ortam değildi. Biraz daha karanlık olması daha avantajlı olacaktı. Bunun için Uygurlar kamı çağırdılar. Ondan kar ve rüzgâr getirmesini istediler. Bir süre sonra aniden çok şiddetli bir kar başladı. Sabaha karşı hava aydınlanırken savaş başladı. Uygurlar ve Çinliler gördükleri manzara karşısında çok şaşırıldılar; Tibetliler soğuktan donmak üzereydi, ok ve yaylarını tutamaz hale gelmiş, soğuktan korunmak için keçelere, halılara sarmalanmışlardı. Buna rağmen saldırı başladı ve kısa bir süre sonra 100.000 Tibetlinin cesedi bütün bozkırı kaplamıştı...”¹⁰⁰.

Savaşın seyrinin değişmesi için özellikle yapılan uygulama kamın çağırılarak büyü yapılmasının istenmesidir. Burada yapılan büyü sadece doğaya hükmetme amacıyla değil olayların seyrini değiştirmek amacıyla da yapılmıştır. Zaten bu durum büyüün özünde vardır.

Avarlara gelince, onların doğaüstü siyasetleri ile ün kazandıkları bilinmektedir. Avarların 568 yılında Franklara karşı mücadelelerinde kullandıkları bir diğer savaş stratejisinin büyü olduğu bilim dünyasında genel kabul görmüştür. Avarlar bu büyü ile Franklara karşı oldukça büyük bir zafer kazanmışlardır¹⁰¹. Sirmium’un işgali sırasında Doğu Roma ile elçilik münasebeti kurmuşlar, Avar Kağanı Doğu Roma’da tutulan Bookolabras¹⁰² adındaki kamın kendisine iadesini talep etmesini istemiştir. Bu iade sürecini de anlatan kaynaklar Bookolabras’ın Roma’da sınır güvenliğinden sorumlu askerler tarafından yakalandığından, askerlerin Bookolabras’a inandığından ya da büyük ihtimalle onun büyülerinden korktuğundan bahsetmişlerdir¹⁰³.

Bulgarların “boilades” adını verdikleri hanedan soyunu temsil edenlerle birlikte “koloburs” adını verdikleri kişilerin de kamlar gibi büyücülük için savaş esnasında orduya eşlik ettikleri bilinmektedir. “Koloburs”ların ordu içindeki görevleri doğadaki mistik kuvvetleri istekleri doğrultusunda kullanmak ve düşmanın önüne engeller çıkarmak suretiyle savaşta başarıya katkıda bulunmaktı. Bununla birlikte Bulgarların “koloburs” adını verdikleri kişilerle Türklerin şifacı olarak da gördükleri “kam”lar arasında bir ayırım da bulunmaktadır. Şöyle ki: Koloburslar savaş öncesi falcılık ve büyücülükle ilgilenmelerinin yanı sıra savaş için en uygun gün ve zamanı seçiyorlardı¹⁰⁴. Bu uygulamalara dair bilgiyi Bulgarların Hristiyanlaşması sürecinde Bulgar Kağanı Boris’in Papa I. Nikolay’a gönderdiği mektuptan öğreniyoruz¹⁰⁵. Bulgarlardaki büyücülüğe dair bir diğer bilgi ise Bizans tahtını ele geçirmeye çalışan

¹⁰⁰ Tilla Deniz Baykuzu, “T’ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-Ku Huai-En” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.LIV, S.1, 2014, s. 398.

¹⁰¹ Walter Pohl, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe 567-822*, Cornell University Press, New York 2018, s. 47-48.

¹⁰² Avarların Baş kâhin- Baş Kamlarındandır. Florin Curta, “A social history of the Avars: Historical and archaeological perspectives, *History Compass*, V.XIX, I.12, 2021, s. 2.

¹⁰³ Pohl, s. 95.

¹⁰⁴ Tsvetelin Stepanov, *The Bulgars Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the Others* Brill 2010, s. 111-112.

¹⁰⁵ Tamás Nótári, “Some Remarks on the Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum”, *Acta Univ. Sapientiae, Legal Studies*, V.IV, I. 1, 2015, s. 57.

Vitalianus'un ordusunda yer alan Bulgarlara aittir. Odys (günümüzde Varna) civarında yaşanan çarpışma sırasında Hun büyücülerinin ortaya çıkarak gökyüzünü yoğun bir sisle kapladıkları söylenmektedir¹⁰⁶. Bulgarların düşmanlarını hezimete uğrattıkları söylenen bu büyü Türklere özgü bir büyücülük uygulaması olarak kabul edilebilir. Macar tarihçi Tarihçi I. Zimonyi'nin verdiği bilgilere göre 518 yılında meydana gelen Bulgar-Doğu Roma karşılaşmasında Bulgarlar Doğu Roma askerlerini büyü yaparak ve büyü şarkılar söyleyerek yenmişlerdir¹⁰⁷.

İslamiyet öncesi Türklerdeki büyü anlayışına bir diğer örneğimiz Hazarlara aittir. Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e yazdığı mektupta Hazar Kağan'ı Bulan'ın büyücülere ve putperestleri yanından kovduğundan bahsetmiştir. Burada büyücü olarak bahsedilenler büyük bir ihtimalle Hazar kamları olmalıdır¹⁰⁸. Yine 653 yılında Hazarlarla Müslümanlar arasında gerçekleşen çarpışmada Araplar mağlup edilmiş, komutanları Abdurrahman öldürülmüştür. Arap komutanının cesedini ele geçiren Hazarlar cesedi muhafaza etmişlerdir. Bu bilgiyi veren Arap tarihçi Taberi'dir ve ona göre Belencer'de öldürülen Arap komutanı Abdurrahman'ın cesedini muhafaza etmelerinin sebebi hava büyücülüğü yapmak için cesedi bir araç olarak kullanmak istemeleridir. Düşman bedenindeki kuvvet vesilesi ile düşmana karşı zafer kazanacaklarına, yağmur yağdırmak suretiyle de kuraklığı gidereceklerine inanmalarındır.¹⁰⁹ Hazarların bu davranışlarının temelinde anlam yükledikleri şeylerden medet umma anlayışı ile hareket etmeleri yer almaktadır.

İlkçağlardan günümüze kadar geçen dönemde felaket ve hastalık gibi kötü olaylar Tanrı ya da Tanrı'nın emri altında bulunan kötü ruhlardan gelen bir ceza olarak düşünülmüştür. Aynı şekilde Türkler de felaket ya da hastalıkları anlamlandırma, onlara karşı bir çözüm yolları arama girişiminde bulunmuşlardır. Nitekim başlarına gelen olumsuz durumların yer altında yaşadığına inandıkları kötü ruhlardan geldiğini düşündükleri gibi bazı durumlarda da Tanrı tarafından verilen "kut"un kaybedilmesinin etkili olduğuna inanmışlardır. Hem başlarına gelen felaket ve kötülüklerden kurtulmak hem de ilerleyen dönemlerde başlarına gelebilecek kötü olaylara karşı korunmak amacıyla bir takım doğaüstü güçlere başvurmuşlardır. Olumsuz olarak gördükleri olaylara karşı korunmaya çalışırken bazen kişisel tecrübelerinden bazen de kam adını verdikleri hekim, büyücü, din adamı olarak kabul ettikleri kişilerden yardım almışlardır¹¹⁰. Yardım aldıkları hatta yetkin, seçkin kabul ettikleri bu kişiler yaşadıkları dünya ile kötülüklerin geldiğini düşündükleri dünya arasında "rastlantı olmaksızın" kendi talepleri doğrultusunda ilişki kurmuşlardır¹¹¹. Ayrıca kamlar hastalıkların tedavi edilmesi, savaşlarda galibiyet kazanma, gelecekte olabilecek olaylardan haberdar olma, kişinin yaşamı ve düşüncelerine müdahale etme gibi durumlarda büyü/sihir gücünden faydalanmışlardır. Türk kültürünün ilk dönemlerinden itibaren kam din adamı

---

¹⁰⁶ Onay, s. 54.

¹⁰⁷ Istvan Zimonyi, "Bulgarlar ve Ogurlar", *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2004, s. 608.

¹⁰⁸ Peter B. Golden, "The Conversion of the Khazars to Judaism", *The World of the Khazars: New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. Golden, Peter- Ben-Shammai- Haggai- Róna-Tas, András Brill, 2007, s. 132.

¹⁰⁹ Onay, s. 59-60.

¹¹⁰ Kübra Yıldız Altın, "Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü Türkistan'dan Anadolu'ya", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. XIX, S.1, Yaz 2019, s. 160-161.

¹¹¹ Michel Perrin, *Şamanizm*, Çev. Bülent Arıbaş. İletişim Yayınları, 2. Bsk., İstanbul 2003, s. 14.

olarak görülmesinin yanı sıra sihirbaz büyücü/falcı olarak da kabul edilmiştir¹¹². Teleütlerde genellikle ruh bedenden ayrıldığı için insanların hasta olduğu düşünülmüştür. Bu sebeple şifalanmak için yararlandıkları kişiler büyücüler olmuştur¹¹³. Teleütler “Tula” adıyla andıkları ufak, yuvarlak ve solgun olarak düşündükleri bu ruhun yakalanması için kama gitmişler ve onun yaptığı büyü sayesinde onun yakalanacağına inanmışlardır¹¹⁴.

Türklerde büyüsel/sihirsel niteliğine inanılan “kutlu taş” olarak adlandırılan yada taşı¹¹⁵ büyüsel nitelikteki uygulamalarda kullanılmıştır. Cüveynî'nin verdiği bilgilere göre “Uygurların putperest (?)¹¹⁶ oluşunun sebebi şudur: O sırada onlar, büyü sanatını öğrenmişlerdi. Bununla uğraşanlara da “kaman” diyorlardı”¹¹⁷. Yada taşı ile yapılan büyülere dair örnekler daha geç dönemdedir. Dokuz Oğuzlar (Uygurlar)'ın yada taşına sahip olmaları şöyle aktarılmıştır:

“Türk ülkelerinin mucizelerinden biri sahip oldukları bazı taşlar sayesinde diledikleri zaman, onların yağmur, kar, soğuk vb. şeyleri getirebilmeleridir. Bu taşların varlığı ve yetenekleri Türkler tarafından oldukça iyi bilinir ve yaygındır, hiçbir Türk bunu inkâr etmez. Bu taşlar, özellikle Tokuzoğuz Hakanının sahipliğinde bulunur. Diğer hükümdarlar bu taşta sahip değildirler”¹¹⁸.

Bu ifadelerde yada taşı ile doğaya hükmetme imkanına sahip olmanın önemli olduğu vurgulanmakla birlikte dikkat çeken bir diğer durum da bu taşta sadece Dokuz Oğuz Kağanının sahip olduğudur. Yada taşının büyüsel uygulamalarda kullanılmasının yanında tek bir kişide olması da bu taşın ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

İslamiyet öncesi Türklerde büyüün varlığını zihin dünyalarının ve kültürel kodlarının yansımaları olarak kabul ettiğimiz destan ve efsanelerinde de görüyoruz. Altay destanlarından Ölöştöy destanında Kubakayçı adlı bir kam, kahraman Ölöştöy'ü bulmak için yeraltından yeryüzüne çıkar. Yeryüzüne çıktığında kahramanı ararken doğadaki farklılıklardan ürkererek büyü ile yeniden yeraltına iner¹¹⁹. Yine aynı destanda Erlik'in tükürerek büyü yaptığı ve kahraman olan Erkin Koo'yu etki altına alarak güçsüz kılmaya çalıştığı görülür. İlaveten kahraman Erkin Koo'nun eşi Caraa Çeçen'i de büyü ile etki altına alarak eşini öldürmesini sağlar¹²⁰. Şor destanlarından olan Katırga Pergen destanında da tükürmek suretiyle büyü yapıldığı görülür. Katırga Pergen yeraltında ve yeryüzünde doğmuş iki oğlunun yüzüne tükürmek suretiyle yaptığı büyü neticesinde oğullarını kendisine benzetir¹²¹.

Altay destanlarından olan Cangar destanında Erlik kahramanlarla savaşırken, bu savaşın içine kendisinin hâkim olduğu kamlarla büyücülerini de dâhil eder. Yine bu

¹¹² Halil Can Akgün, “Coğrafyadan Mitolojiye: Kaya Resimleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.2, 2019, s. 158.

¹¹³ Harva, s. 221.

¹¹⁴ Harva, s. 226.

¹¹⁵ Yada taşından büyü yapanlara “yadacı” denmiştir.

¹¹⁶ Türklerin dini inançları ile ilgili bilgi veren kaynaklardan bazıları Türkleri yanlış olarak putperest kaydetmişlerdir. Bilindiği üzere Türkler Gök-Tanrı dinini yaşamışlardır.

¹¹⁷ Onay, s. 140.

¹¹⁸ İbrahim Onay tarafından yapılan çalışmada hava büyücülüğü ve Yada taşıyla yapılan büyücülüğe dair ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bkz.: Onay, s.137.

¹¹⁹ Yaprak Pelin Uluşık, *Türk Destanlarında Yeraltı Dünyası (Sibirya Sahası)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 82.

¹²⁰ Uluşık, s. 91.

¹²¹ Uluşık, s. 116.

destanda Erik'in yaptığı büyü, kahraman olan Cangar'ın dilinden şu sözlerle dökülür: "Açgözlü Erlik"ten yardım, merhamet dilemedim. O da bu yüzden bana kinlenip evimi, yurdumu dağıtarak ak malımı sürüp halkımı esir alıp eziyet etti. Tek kız kardeşimi kara büyüyle bağlayıp, yeraltına indirip işkence etti..."¹²². Ayrıca bu destanda kamlar mancak (manyak?) ile tarmaçlı olarak adlandırılan büyücüler de kara giyimli tasvir edilir¹²³.

Şor destanlarından Kağan Arğo Ablalı Kağan Mergen destanında da büyüye dair izler görülmektedir. Yeraltı dişi ruhlarından olan Şebeldey yeryüzüne çıkarak kahraman Kağan Mergen ile evlenmek ister ve bu teklifi reddedilir. Bunun üzerine Şebeldey büyü yaparak Kağan Mergen'i etki altına alır, yeraltına indirerek onunla evlenir¹²⁴.

Tuva destanlarından Boktu Kiriş, Bora Şeeley destanında ise büyüünün kullanılması farklı bir tema üzerinden verilir. Üç kız kardeşin anne ve babalarını Kara Magıs'ın (tepegöz) yediğini öğrenmeleri üzerine ondan kaçmalarıyla destan başlar. Kardeşler Kara Mangıs'tan kaçarlar ve ulu ağaç altında üç erkek kardeşle karşılaşılır. Bu kardeşlerin topraklarına giderek onlarla evlenirler. Küçük kız kardeşin hamile olmasını çekemeyen diğer kız kardeşler, eşleri avdayken ona kötü bir plan hazırlarlar. Doğum zamanı gelen küçük kardeşin gözlerini kapatırlar ve doğan kız ve erkek iki çocuğu denize atıp yerine iki köpek yavrusu koyarlar. Avdan dönen eşi çocuklar yerine doğan köpekleri görünce sinirlenir ve topraklarını terk eder. Giderken eşinin gözünü kuzguna, kolunu tilkiye, bacağına börüye yedirir ve o halde yaşlı bir kadının yanına bırakır. Yaşlı kadın deniz kenarında bir kız ile bir erkek çocuğu görür ve bunları küçük kıza anlatır. Çocuklara olanları anlamak için yaşlı kadın küçük kıza bitkilerle üç gün üç gece yıkar ve yapılan bu büyü ile ablalarının kendisine yaptıklarını görür. Bir zaman sonra erkek oğul avlanmaya gider, yaşlı kadından aldığı büyüyle oklarla önceden vurmadığı sığırı vurur. Bu erkek oğul annesine ne olduğunu sorar. Eski haline nasıl dönebileceğini sorar. Oğlan büyü ile vücudunun eksik kısımlarını vücuduna yerleştirir¹²⁵. Burada büyüünün zarar verici etkisinin yanı sıra şifalandırıcı etkisine vurgu yapılmıştır.

Kırgız Türklerinin destanlarından olan Ak Möör destanında Ak Möör adlı güzel ve genç kıza dedesi yaşında bir adam talip olur. Genç kızın babası Adıl, kızını bu evliliğe ikna etmek için Ancıyan'dan büyücü bir hoca getirir. Bu hoca genç kızın düşüncesini değiştirmek amacıyla bir şerbet hazırlar. Bu şerbeti içen Möör, evlenmeyi kabul eder¹²⁶. Yine Kırgız Türklerinin destanlarından Cangıl Mirza destanında da büyüünün savaşta kullanıldığını görüyoruz. Cangıl ile savaşa girmeden önce Tülkü Bey bir ocak hazırlatarak kısıraklardan birinin kurban edilerek afsun yapılmasını ister. Bu afsunla amacı askerlerini korumaktır. Destanın ilerleyen bölümlerinde ise büyüünün daha farklı bir amaç için kullanıldığı görülür. Erke yenge kocası Şırdakbek'in Cangıl'a gönlünü kaptırdığını düşünür ve kocasının Cangıl'a karşı gönlünün soğuması için bir mollaya gider. Saç ve tırnakla bir büyü hazırlamasını ister¹²⁷. Bu destanda görülen büyüde çeşitlilik vardır. Savaştan önce yapılan büyüde

¹²² Uluşık, s. 92.

¹²³ Uluşık, s. 82.

¹²⁴ Uluşık, s. 85.

¹²⁵ Uluşık, s. 270-273.

¹²⁶ Şule Gümüş, "Türk Kültüründe Sihir/Büyü ve Fal: Türk Destanlarından Örneklerle", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, C.L, s. 4.

¹²⁷ Gümüş, s. 4.

korunma amacı varken, saç ve tırnakla hazırlanan diğer büyüde kişiyi etki altına alarak olayları değiştirme maksadıyla yapılan büyü vardır.

Bu arada sözlü kültürün daha baskın olduğu Türk destan ve efsanelerinde büyüün yansımalarının daha çok kahramanlar üzerinden olduğunu da görüyoruz. Kahramanların değiştirilemez olarak düşünülen olayları değiştirme, insanları etki altına alma gibi durumlarda büyü kullandıkları görülmektedir.

Büyü Türk sanatına da yansımıştır. Kartalın hızla göğün en yükseklerine çıkabilme özelliği ona semavî bir anlam yüklenmesine neden olmuş, Gök-Tanrı dini etrafında şekillenerek Türk mitolojisinde kendine geniş bir yer bulmuş ve millî bir kutsal haline gelmiştir¹²⁸. Örneğin Türk kağanlık sisteminde hâkimiyet sembolü olarak görülen çift başlı kartalın yapılaş sebebi, kartalın büyüsel fonksiyonlarının iki katına çıkmasının istenmesinden kaynaklanmıştır¹²⁹. Büyünün Türk sanatındaki bir diğer örneği ise Nagyszentmiklos hazinesine ait 7 numaralı sürahi üzerindeki kartal motifinde bulunan kabartma noktalar ya da hilal şekillerinden oluşan beneklerdir. Bu beneklerin büyüsel bir nitelik taşıdığı düşünülmektedir çünkü Türk sanatında at gibi hayvanların beneklerle kaplanmış olarak tasviri yaygındır ve bu tasvirin üzerinde yer alan beneklerin uğurlu, büyü ve tılsımlı olduğu düşünülür¹³⁰. Aynı şekilde Pazırık kurganında bulunan aynaların da büyü anlamı taşıdığı bilinmektedir¹³¹. Zira kamların ritüelleri sırasında kullandıkları en önemli öğelerden birisi aynalardır. Kamlar bu aynaları bazen büyü için bazen de kehanet için kullanmışlardır.

Resim 3: Nagyszentmiklos hazinesi 7 numaralı sürahi üzerindeki kartal figürü¹³²

Resim 4: Pazırık Kurganında bulunan ayna¹³³

¹²⁸ Fatma Aysel Dıngil Iğın, “Asya Hunlarından Avrupa Hunlarına Kartal”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı*, Ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2017, s. 389.

¹²⁹ Çoruhlu, *Türk Sanatında*, s. 59.

¹³⁰ Çoruhlu, *Türk Sanatında*, s. 131.

¹³¹ Sergei I. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia the Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen*, University of California Press 1970, s. 116.

¹³² Bálint Csanád, *A Nagyszentmiklósi Kincs*, Kossuth Kiadó 2016, s. 16.

Sonuç

Tarihin başladığı devirlerden günümüze varlığını bildiğimiz büyüün zaman zaman düşmana karşı üstünlük kurma, kötülüklerden korunma, kâinata hâkim olma gibi amaçlarla kullanıldığı görülmüştür. Bunun yanı sıra insanlar korku, çaresizlik, gelecekte haber alma, olaylara yön verme gibi ortak içgüdüsel davranışları neticesinde de büyüü değişik şekillerde kullanmışlardır. Büyü evrensel bir nitelik taşısa da Türkler için elbette ki farklı anlamlar ifade etmiştir. Zira Türklerin doğayı anlamlandırması, düşünüş ve yaşayış şekilleri her toplumda olduğu gibi kendilerine has bir özellik taşımıştır. Nitekim İslamiyet öncesi Türklerde büyü yeri geldiğinde korunma, kaçınma, üstünlük kurma, hastalıkların sağaltılması amaçlı; yeri geldiğinde ise olaylara etki etme ya da olayları kendi istekleri doğrultusunda dönüştürme amaçlı kullanılmıştır. Kaynakların verdiği bilgiler ışığında Türk boyları ve kağanlıkları sosyal yaşamlarında ve savaşlarda hayvan kemikleri ya da uzuvlarından, yada taşı gibi çeşitli nesnelere yararlanarak büyüsel uygulamalara başvurmuşlardır. Büyüsel uygulamalarda kullandıkları nesnelere dışında özellikle faydalandıkları ve rehber niteliğinde gördükleri kişiler kamlar olmuştur. Yine İslamiyet öncesi Türklerin mağaralara yaptıkları tasvirlerde ve arkeolojik buluntulardaki nesnelere varlığı anlaşılan büyü, destanlarda ise kahramanlarla öne çıkmıştır.

Kaynakça

- Akgün, Halil Can, “Coğrafyadan Mitolojiye: Kaya Resimleri”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.2, 2019, s. 151-164.
- Altın, Kübra Yıldız, “Hastalık Adları Bağlamında Kötü Ruhların Dönüşümü Türkistan’dan Anadolu’ya”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.XIX, S.1, Yaz 2019, s.159-180.
- Aydın, Ceyda Burçin, *14-18 Yaş Arası Gençlerde Büyü, Sihir, Nazar vb. Tutumlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Baldick, Julian, *Hayvan ve Şaman Orta Asya'nın Antik Dinleri*, Çev: Nevin Şahin, Hil Yayınları, İstanbul 2000.
- Baykuzu, Tilla Deniz, *Asya Hun İmparatorluğu*, Kömen Yayınları, Konya 2012.
- _____, “T’ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-Ku Huai-En” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.LIV, S.1, 2014, s.377-400.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1968.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, At The Clarendon Press, Oxford 1972.
- Csanád, Bálint, *A Nagyszentmiklósi Kincs*, Kossuth Kiadó 2016.

---

¹³³ Yaroslav V. Vassilkov, Pre-Mauryan “Rattle- Mirros” with Artistic Desings from Scythian Burial Mounds of the Altai Region in the Light of Sanskrit Sources, *Electronic Journal of Vedic Studies*, V.XVII, S.3, s. 1.

- Curta, Florin, “A social history of the Avars: Historical and archaeological perspectives, *History Compass*, V.XIX, I.12, 2021, s.1-19.
- Çan, Şamil-B, Erdal Cafer, “Savaşta Orduya Yardım Etme Motifinin Türk Şamanlığındaki Kökeni Üzerine”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, C.XIII, S.31, 2020, s.1056-1072.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayıncılık, Dördüncü Bsk., İstanbul 2011.
- _____, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınları, Konya 2014.
- Dıngıl Ilgın, Fatma Aysel, “Asya Hunlarından Avrupa Hunlarına Kartal”, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75. Yaş Armağanı*, Ed. Erman Şan, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 2017, s.389-400.
- Eberhard, Wolfram, *Çinin Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Bsk, Ankara 1996.
- Eliade, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003.
- Golden, Peter B., “The Conversion of the Khazars to Judaism”, *The World of the Khazars: New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*, Ed. Golden, Peter; Ben-Shammai, Haggai; Róna-Tas, András Brill, 2007.
- Grönbech, K., *Kuman Lehçesi Sözlüğü (Codex Cumanicus’un Türkçe Sözlük Dizini)*, Çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Guignes, Joseph De, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, C.I, Çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Ötüken Neşriyat, 3. Bsk., İstanbul 2021.
- Gümüş, Şule, “Türk Kültüründe Sihir/Büyü ve Fal: Türk Destanlarından Örneklerle”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, C.L, s.1-20.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, 3. Bsk., İstanbul 2000.
- Harva Uno, *Altay Panteonu Mitleri Ritüeller, İnançlar ve Tanrıçalar*, Çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015.
- Heredotos, *Tarih*, Çev. Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Yayınları, 20. Bsk., İstanbul 2021.
- Kagankatouaçi, Movsês, *The History of the Caucasian Albanians*, Çev. Charles J. E Dowsett, Oxford University Press, Londra 1961.
- Kandemir, Fatih “Halk inançlarının Psiko-Sosyal Nedenleri ve Türkiye’deki Halk İnanışlarının Tarihi Temelleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.IX, S.1, 2016, s. 97-114.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it Türk (Dizin)*, Çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Birleştirilmiş Birinci Baskı, Ankara 2013.
- Leakey, L.S. B, *İnsanın Ataları*, Çev. Güven Arsebük, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Bsk., Ankara 1988.

- Malinowski, Bronislaw, *Büyü, Bilim ve Din*, Çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1990.
- Mauss, Marcel, *Sosyoloji ve Antropoloji*, Çev. Özcan Doğan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2011.
- Naskali Emine Gürsoy, Muvaffak Duranlı, *Altayca- Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1999.
- Nótári, Tamás, “Some Remarks on the Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum”, *Acta Univ. Sapientiae, Legal Studies*, V.IV, I. 1, 2015, s. 47-63.
- Okladnikov P., “Inner Asia at the dawn of history”, Ed. Denis Sinor, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press, 1990.
- Onat Ayşe, Orsoy Sema-Ercilasun Konuralp, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.
- Onay, İbrahim, *Türk Kültüründe Şamanist Hava Büyücülüğü (Şamanlar, Yadacılar ve Yada Taşı)*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2020.
- Örnek, Sedat Veyis, “İlkelerde Dinsel Temel Kavramlara Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XX, Sayı 3-4, 1962, s. 255- 261.
- _____, *100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*, Gerçek Yayınevi, 2 Bsk., İstanbul 1988.
- _____, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Batıl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1966.
- Özbudun, Sibel, *Ayinden Törene*, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1997.
- Perrin, Michel, *Şamanizm*, Çev. Bülent Arıbaş. İletişim Yayınları, 2. Bsk., İstanbul 2003.
- Pohl, Walter, *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe 567-822*, Cornell University Press, New York 2018.
- Roux Jean- Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev.: Aykut Kazancıgil, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.
- _____, *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*, Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Sharpe Eric J., *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram*, Çev. Ahmet Güç, Arasta Yayınları, Bursa 2000.
- Stepanov, Tsvetelin, *The Bulgars Steppe Empire in the Early Middle Ages: The Problem of the Others*, Brill 2010.
- Tambiah S. J., *Büyü, Bilim, Din ve Akılcılığın Kapsamı*, Çev. U. Can Akın, Ankara 2002.
- Tanyu, Hikmet, “Totem Totemizm ve Tabu Üzerine Araştırmalar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.XXVI, S.1, s.155-172.
- _____, “Büyü”, *İslam Ansiklopedisi*, C.VI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 501-506.

- Taşığıl, Ahmet, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2012.
- Uçar, Erdem, “Uygurca Yilvi ve Türevleri Üzerine”, *Journal of Academic Studies*, S.55, 2012, s.121-130.
- Ulaankhuu, Khishigdalai, Nyandag, Bat-Erdene, Erdene-Dalai, Avirmed, “Issues of the Preservation and Conservation of the Petroglyph in the Khoid Tsenkher Cave”, *E3S Web of Conferences*, V. 251, EDP Sciences, 2021, s.1-4.
- Uluişik, Yaprak Pelin, *Türk Destanlarında Yeraltı Dünyası (Sibirya Sahası)*, Yayınlanmış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Vasiliev, Yuriy, *Türkçe- Sahaca (Yakutça) Sözlük*, TDK Yayınları, Ankara 1995.
- Vassilkov, Yaroslav V., Pre-Mauryan “Rattle- Mirros” with Artistic Desings from Scythian Burial Mounds of the Altai Region in the Light of Sanskrit Sources, *Electronic Journal of Vedic Studies*, V.XVII, S.3, s.1-25.
- Wilkens, Jens, “Magic, Sorcery and Related Terms in Early Turkic”, *Historical Linguistics and Philology of Central Asia*, Brill 2021, p. 201-226.
- Yener, M. Levent, “Çuvaşça “İOM/Yum”-Ortak Türkçe “Yum” Sözcüğü Üzerine” *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C.I, S.10, 2012, s. 189-210.
- Yeşilmen Halit, “Sosyal Antropolojideki Büyü Olgusuna Sihir Kavramı Çerçevesinde Yeni Bir Yaklaşım”, *Bilimname*, XXXVIII, S.38, 2019, s. 325-354.
- Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, Çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, 2. Bsk., İstanbul 2008.
- Zeren Münevver, Ebru, “Eski Türkçe böğü/büğü ve bokuk/bokug/bükük/bukug Sözcüklerinin Kullanımı ve Anlamları Hakkında”, *SUTAD*, S.44, Güz 2018, s. 77-91.
- Zimonyi, Istvan, “Bulgarlar ve Ogurlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2004, s. 606-616.

Çeviri Makale | Translation Article

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 28.11.2022

Makale Kabul | Accepted: 20.12.2022

Atıf | Cite as: Bernard Lewis, “İrkçiliğin Tarihî Kökenleri”, çev. Serkan Acar, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 132-138.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.121117>

İRKÇİLİĞİN TARİHÎ KÖKENLERİ*

Bernard LEWIS

Çev. Serkan ACAR**

Doğadaki ilkel konumuyla, vahşi yaratıklar veya ilkel insanlar arasında, “bizden olmayan birine” veya bizim gibi olmayan bir yabancıya en hafifinden şüpheyle fakat daha ziyade düşmanca bakılır. Bu yabancı, kaçmaya meyilli bir yırtıcı ya da yakalanması gereken bir av olarak görülebilir veyahut bunlardan hiçbiri değilse, bir hasım ve dolayısıyla savaşılacak bir düşman da telakki edilebilir. İdeolojik ve örgütsel seleflerinin kurt sürüsü ya da karınca yuvası olduğu toplumlar günümüzde hâlâ mevcuttur. Daha medenî halklar ise artık sadece aileye, boya veya kabileye; yani kan bağına değil, başka ahlâkî değerlere dayanan kapsamlı kıstaslar getirdiler.

Batı dünyası için bunlar iki terakki çizgisiyle örneklendirilir: Birinci yol Antik Yunan ve Roma, diğeri ise Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet’tir. Zikredilenlerin her ikisi de kan bağı ve akrabalığı, hatta en nihayetinde kimlik ve sadakati tek unsur olmaktan çıkardılar. Kimlik, birinde kültür ve akabinde vatandaşlıkla, diğesinde ise dinle; yani ortak inanç ve ibadetle tanımlandı. Dünyanın başka yerlerindeki diğeri medeniyetlerde de aynı doğrultuda gelişmeler görüldü.

Bu yeni kimlikler, içeridekiler ve dışarıdakiler arasında hâlâ bir engel teşkil ediyordu. Kültürümüzü paylaşmayanlar barbar, dinimize intisap etmeyenler kâfir, şehrimizin vatandaşı olmayanlar ise yabancıydı. Ancak söz konusu engeller ile daha ilkel seviyedeki kan bağı ve akraba maniaları arasındaki en önemli fark geçirgen (permeable) olmalarıdır. Bunları aşmak mümkündür. Barbarlar kültürümüzü benimseyerek bizden biri olabilirler. Kâfirler dinimizi kabul etmekle mümin olabilirler. Yabancılar da şehrimize gelerek vatandaş olabilirler.

Farklılık arz edebilen kabul dereceleri ve seviyeleri mevcuttur. Metiklerin^φ Yunan kentlerine üye olmaları biraz zaman aldı; Roma vatandaşlığı ayrıcalığının imparatorluk yönetimi altındaki herkese teşmil edilmesi de uzun sürdü. İbranî Kutsal Kitabı’nda

* Makalenin Özgün künyesi: Bernard Lewis, “The Historical Roots of Racism”, *The American Scholar*, Winter 1998, Vol. 67, No. 1 (Winter 1998), pp. 17-25.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, serkanacar1980@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-1642-9269.

^φ Métoikos (μέτοικος): Yunan şehir devletlerinde vatandaşlık haklarına sahip olmayıp Atina’da ikamet eden yabancı sakinlere verilen isim. (S. A.)

Yahudilere birçok yerde aralarındaki yabancılara karşı dürüst ve âdil davranmaları, onlara zarar vermemeleri ve başkaları tarafından zarar görmelerinin engellenmesi emredilmiş ve bu durum kimi zaman dullar ve yetimlerle de ilişkilendirilmiştir. Bu bağlam, aralarında yaşayan yabancılardan mevcut yasa ve geleneklere uymalarının beklendiğini açıkça ortaya koyuyor. Aynı şey Yunan veya Roma kentlerinin yeni vatandaşları ve sakinleri için de geçerliydi.

Dışarıdan gelene kendilerinden biri olma imkânı tanıyan bu fırsat, ilkel vahşetten hatta barbarlıktan uygarlığa doğru büyük bir adımdı fakat yine de önemli bir ayrıma dokunulmamış ve çözülmesi gereken iki önemli soru bırakmıştı.

Bunlardan ilki, inancımızın veya kültürümüzün yanı sıra şehrimizin dışında kalan yabancılarla nasıl başa çıkılacağıydı. Tarih kayıtlarının çoğunda bunlara verilen cevap genellikle yabancılara en azından şüpheyle çoğu zaman da düşmanca davrandığımız şeklindedir. Bu açıdan bakıldığında Hıristiyan âlemi ile İslam dünyasının tepkileri fevkalâde benzerdir: Cihat, Haçlı Seferi, Din Değiştirme. Becerebilirsek onu dönüştürürüz; iktiza ederse onunla savaşıyoruz. Başka bir deyişle, onu bir şekilde sindirmeye çalışıyoruz. Bu tutum ve doğurduğu hareket tarzı farklı biçim ve kılıklarda modern zamanlara kadar devam etmiştir.

Dışarıda kalan yabancılarla uğraşmak nispeten basit bir meseledir. Fetih ya da göç yoluyla toplumumuzun bir parçası haline gelen ve yine de ötekiliğini korumak isteyen yabancılardan durumu ise çok daha zordur. Küfründe ısrar eden kâfirlere, vatandaşlığı kabul eden fakat bizim algıladığımız şekliyle kimliğimizi ve bağlılıklarımızı tam olarak paylaşmayan yabancılara ve barbar geleneklerini veya en azından barbarlık addettiğimiz davranış biçimlerini korumak isteyen barbarlara karşı nasıl muamele ederiz?

Modern zamanlara kadar, asimile edilmemiş ve din değiştirmemiş yabancı sakinlerin konumu toptan red ile sınırlı hoşgörü arasında değişiyordu. Bazı toplumlar bunları kesin olarak reddetmiş, mevcudiyetlerini ihraç etme ve zorla din değiştirme yoluna başvurmuş veya düpedüz fiziksel imha ile ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Her üç yöntemin de tarihte emsalleri vardır ve dahi zamanımızda uygulayanlar da mevcuttur. Daha başka toplumlar ise onların kalmalarına ve hatta kendi yollarını izlemelerine, dillerini konuşmalarına, inançlarını yaşamalarına, müstakil kimliklerini korumalarına izin verdiler mamafih bazı sınırlamalar ve kısıtlamalar getirdiler.

Azınlık olarak bilinen bu tür topluluklara tanınan haklar genellikle egemen grupların haklarından daha azdı. Azınlık hakları asgariden azamiye varıncaya kadar önemli ölçüde değişiklik göstermiştir. Hatta bazı toplumlar, çoğunluğun temel inançlarını paylaşmadıkları ve bu nedenle hakların tamamından yararlanmadıkları halde, azınlık mensuplarının toplumun katılımcı üyeleri ve devletin sadık tebaası olarak kusursuz ve faydalı bir yaşam sürmelerine bile izin verdiler.

Protestanları Katoliklerle karşı karşıya getiren ve muazzam bir yıkıma yol açan Avrupa'daki din savaşları en nihayetinde yeni bir düşünceyi yani hoşgörü fikrini yarattı. Müsamaha ve bununla bağlantılı olarak kilise ile devletin birbirinden ayrılması düşüncesi, bir Hıristiyan sorununa getirilmiş Hıristiyan bir çözümdü. Farklı dinlerin bir arada yaşadığı İslam topraklarında bu soru ortaya çıkmamıştı ve daha derin bir tahlille; aynı dinin farklı yorumları, fasılalı da olsa, uyum içerisinde makul bir şekilde yan yana yaşayabilmişti. Belki de müsamaha olgusu genel kabul gördüğünden ve izahtan vareste (axiomatic) olduğundan ya da İslam dinine ait ıstılahlarla ifade etmek gerekirse; eşyanın

ilahî düzenin bir parçası addedildiğinden dolayı hoşgörü kavramı mütalaa için arz edilip tartışılmadı. Şu husus Kur'an-ı Kerim'de açıkça belirtilir; "Dinde zorlama yoktur" (Bakara, 256). Söz konusu ayet genellikle şöyle yorumlandı; İslam'dan başka bir dine mensup olanların, belirli şartları karşılamak koşuluyla, bazı siyasî, içtimaî ve hepsinden önemlisi malî engellere tâbi olarak dinlerini yaşamalarına izin verilir. Müslüman devlet ile gayr-ı müslim topluluk arasındaki bu hukukî statüyü elde edip buna uymaya rıza gösterenlerin ahidnamesi Arapçada *zimme* adıyla anılırdı. Böyle bir topluluğun üyesine ise *zimmî* denilirdi.

Getirilen bu kısıtlamalar genellikle gayr-ı müslim topluluğu siyasî ve askerî güçten dışlamaya yönelikti ancak bunun yanı sıra Orta Çağ Hilafeti ve Osmanlı İmparatorluğu gibi İslam medeniyetinin azametli dönemlerinde, gayr-ı müslim toplumun içtimaî, iktisadî ve bazen de kültürel ve entelektüel yaşama önemli ölçüde katkıda bulunmalarını ve İslam devletine çeşitli şekillerde hizmet etmelerini engellemediler. İslam tarihinde gayr-ı müslim azınlıkların ciddi ayrımcılığa ve baskıya maruz kaldığı zamanlar ve yerler olmuştur fakat zorunlu din değiştirme veya sınır dışı etme şeklinde gerçek bir zulüm bilinmeyen bir şey olmasa da nadirattandı. Umumiyetle Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da amelî olarak Yahudiler ve Hıristiyanlar anlamına gelen İslam devletinin gayr-ı müslim tebaası *zimmî* hukukunun hükümlerine saygı gösterdikleri ve bunun kendilerine tayin ettiği statüyü aşmaya teşebbüs etmedikleri sürece makul surette güvendeydiler. Dinin hükümleriyle emredilen, kanunla uygulanan ve kamuoyu tarafından onaylanan bu tür bir hoşgörü yüzyıllar boyunca işe yaradı ve İslam topraklarının büyük bölümünde gayr-ı müslimleri ve sapkın Müslümanları garanti altına alıp Hıristiyan Avrupa'nın pek çok yerinde yabancılar ve sapkınlar için uzun süre sunulan imkânlardan daha iyi bir yaşam sağladı.

Ancak modern çağın etkisi her şeyi değiştirdi. Avrupa'nın kudreti yeni baskılar yarattı, Avrupa'ya ait fikirler nevezuhur beklentiler doğurdu ve bu ikisi el ele vererek hoşgörüyü sunanlar ile kabul edenler arasındaki kadim ilişkiyi ve anlayışı baltaladı. Demokrasi ve insan hakları çağında artık hoşgörü kâfi değildi ve nesiller boyunca saygı duyulan *zimmî* hukukunu her iki taraf da terk etti. İslam dünyasının büyük çoğunluğunda ise bu durum henüz yeterince değişmemişti. Bu yeni gelişme XVII. yüzyılın sonlarında, dinî hoşgörü fikri siyasî hakların kullanılmasını içerecek şekilde genişletildiğinde, başka bir deyişle hoşgörünün ötesinde eşit şekilde bir arada yaşama arzusu doğduğu vakit, Protestan Avrupa'da ve özellikle de Hollanda ve İngiltere'de başlamıştı. Bu fikir, John Locke tarafından 1689 yılında hem Latince hem de İngilizce neşredilen *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup* (Letter Concerning Toleration) isimli kitapta etkili bir şekilde ifade edildi. O, eserinde şöyle diyordu: "Ne Pagan ne Müslüman ne de Yahudi dininden dolayı devletin medenî haklarından mahrum bırakılmalıdır". Bu aynı zamanda Amerikan Devrimi'ne ilham veren temel ilkelerden biriydi. Amerika Birleşik Devletleri'nin ilk başkanı George Washington, 1790'da Newport, Rhode Island'da bir Yahudi cemaati liderine yazdığı mektupta yeni cumhuriyetin bu ilkeyi nasıl somutlaştırdığını şu sözlerle açıkladı:

"Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlarının hepsi aynı şekilde vicdan hürriyetine ve vatandaşlık dokunulmazlığına sahiptir. Sanki bir sınıfının hoşgörüsüyle diğeri doğuştan gelen tabii haklarını kullanıyormuş gibi bir hoşgörüden artık söz edilmiyor. Taassuba asla geçit vermeyen Birleşik Devletler hükûmeti ne mutlu ki, zulme müzaheret etmeyip sadece koruması altında yaşayanlardan her durumda etkin destek ve kendilerini iyi vatandaş olarak görmelerini talep ediyor".

Washington bu sözlerle bir taraftan hoşgörü diğer yandan karşılıklı saygıyla bir arada yaşama arasındaki farka işaret ediyordu. Hoşgörü güzel ama yetersizdi çünkü baskın bir grup ima ediliyor mamafih her ne sebeple olursa olsun, kendi mensuplarının sahip olduğu hak ve ayrıcalıkların tümünün, nadiren de bir kısmının, diğer grupların üyelerine teşmil edilmesini tanımlayıp buna izin veriyordu. Washington'un tabiriyle, birlikte yaşama doğuştan gelen tabii bir hak olarak eşitlik anlamına geliyordu. Bahşetmek bir erdem değildi, kısıtlamak ve sınırlamak ise suçtu. Amerikan cumhuriyetinin başka bir babası olan Thomas Jefferson daha da ileri gitti ve dinî çeşitlilikte müspet bir değer gördü. Dinî meselelerle ilgili şunları söyledi: "Sivil yönetim düsturu tersine çevrilmelidir. Şöyle demeliyiz; Ayrışsaksak ayakta kalır, birleşssek yıkılırız".

Amelî olarak elbette çok az yönetim bu hedefe ulaştı ve birçoğu da bunun çok gerisinde kaldı. Dinî hoşgörü ideali, önce ulaşılması gereken bir erek sonra aşılması gereken bir merhale olarak, kadın ve erkeklere iyi niyet aşılama devam etti. Ancak tüm bunlar olurken, dine değil ırka dayalı başka bir tahammülsüzlük tahripkâr bir etkiyle yayılıyordu.

İrk münafereci daha eski ve daha ilkel bir kimlik ile farklılık anlayışına dönüşü temsil eder. Dil ve kültür, din ve rabıta birey için kişisel tercihle, camia için ise tedricî asimilasyonla değiştirilebilir. Hâlbuki aynı şey ırk için geçerli değildir. Başka ırkların mensuplarına karşı düşmanlık insan toplumlarında sık görülen bir durumdur; ilkel olanlarda daha güçlü, modern olanlarda daha zayıftır. Ancak modern anlamda ırkçılık yani ideolojik olarak akla uygun hale getirilmiş ve kurumsal olarak yapılandırılmış düşmanlık, ayrımcılık ile zulüm, ilkel toplumlardan ziyade gelişmiş toplumlarda zuhur eder. Günümüzde, evvelce bağışıklık kazananlar da dâhil olmak üzere bu illet birçok kültüre bulaşmıştır.

Batı dünyasındaki modern ideolojik ırkçılık tarihî bakımdan tanımlanabilen iki kaynaktan türemiş gibi görünüyor. Bunlardan ilki, 1492 yılında vukua gelen İber Yarımadası'nın Hıristiyanlar tarafından yeniden ele geçirilip birleştirilmesidir. Burada, önce Yahudilere hemen akabinde ise Müslümanlara din değiştirme, sürgün ya da ölüm seçenekleri sunuldu. Pek çoğu sürgünü tercih etti. Müslümanların ekseriyeti, doğal olarak, başta Kuzey Afrika'nın komşu devletleri olmak üzere İslam ülkelerine kaçıp iltica etti. Çoğunluğu muhtemelen bunlardan olmak üzere, birçok Yahudi ise İslam topraklarına ve özellikle de Osmanlı İmparatorluğu'na sığındı. Bazıları kuzeydeki Protestan ülkelere hatta cüzi bir kısmı da ironik bir şekilde, içerisinde İtalya'daki kiliseye bağlı devletlerin de bulunduğu daha az fanatik olan Katolik memleketlere gitti.

Pek çok Yahudi ve Müslüman baskı altında olsalar da İspanya ile Portekiz'de kalmayı ve anavatanları yerine dinlerini terk etmeyi seçti. Fakat zorunlu bir din değiştirme, özellikle icbar edilenler arasında, kaçınılmaz olarak söz konusu değişimin samimiyeti hakkında şüpheler uyandırır. Kripto Yahudi Marranolar ile Kripto Müslüman Moriskolar yeniden fetih sonrası Hıristiyan İspanya ve Portekiz'de aşına figürler haline geldiler. Engizisyon ve daha başka teşkilatlar aracılığıyla bunları tespit edip ortadan kaldırmak için büyük çabalar sarf edildi. Malum sebeplerden dolayı, en cazip şüpheliler Yahudi veya Mağribî soyundan gelen sözde *Yeni Hıristiyanlar* oldular. Böylece "kan safiyeti" (purity of blood) denen şeyin arayışı başladı; itikadın ve Hıristiyan toplumunun saflığının ancak bununla sağlanıp korunabileceğine inanılıyordu. Anti-Semitizm'in, daha doğru bir ifadeyle yeni bir tür Yahudi düşmanlığının başlangıcını burada görebiliriz. Esasen bu durum artık teolojik veya dinî değildi ve dolayısıyla ilkesel olarak din

değiştirmeye dönüşmüştü. Bilakis, ırkî veya etnik farklılıklara istinat edildi veya müstenit olduğu iddia edildi. Zikredilen özellikler doğuştan geldiği ve değiştirilemez olduğu için sonuç itibarıyla ortaya çıkan şüphe arttı ve din değiştirmeye bastırılmadı.

Sergilenen tutumun tek kurbanı Yahudiler değildi. Mağribîler de vardı. Esasen İspanyol ve dolayısıyla Kuzey Afrikalı Müslümanlara yönelik başka türden bir ırkçılık Avrupa kudretinin diğer kıtalara doğru genişlemesiyle birlikte yeni ve muazzam bir ivme kazandı. Bunun bir sonucu, çok sayıda Afrikalı siyahînin köleleştirilmesi ve Yeni Dünya'daki tarlalara taşınmasıydı. Afrikalı siyahîlerin köleleştirilmesi yeni bir şey değildi. Küçük ölçekli de olsa antikitenin erken dönemlerinde başlamıştı. Boyunlarına yular vurdukları siyahîleri köleliğe götüren koyu esmer Mısırlıların tasvir edildiği Eski Mısır duvar süslemeleri günümüze ulaşmıştır. Orta Çağ'da ve sonrasında köle avcıları ile köle tacirleri Kuzey Afrika, Orta Doğu ve hatta daha uzaklardaki Müslüman memleketlere fasılasız bir siyahî köle akışını sağladılar. Bu bölgelerin edebiyatı ve folkloru kaçınılmaz olarak siyahîlere ve ırk, renk veya başka yönlerden hâkim tipten farklı olan öteki gruplara karşı önyargıları yansıtır.

Ancak bu durum ile Avrupa sömürgelerindeki vaziyet arasında iki önemli fark mevcuttu. Birincisi, İslam dünyasındaki köle nüfusu Müslümanların hudut boylarında karşılaştıkları tüm farklı ırklardan ve halklardan toplanmıştı; hâlbuki Batı dünyasında, yayılmanın başladığı andan itibaren köle nüfusunun ezici bir çoğunluğu siyahîlerden müteşekkildi.

İkinci fark köleliğe karşı sergilenen tutumda saklıydı. Kölelik, Avrupa'nın keşifleri ve yayılması çağında hem Eski Dünya'nın hem de Yeni Dünya'nın hemen hemen tüm toplumlarında ve medeniyetlerinde yerleşmiş ve kabul görmüş bir müesseseydi. Avrupa'da da kölelik vardı fakat diğer kıtalardan farklı olarak buradaki halkların iktisadî ve içtimaî yaşamında çok az önem taşıyordu. Avrupalıların girişim ve enerjisinin, Yeni Dünya'nın kaynaklarının ve potansiyel zenginliklerinin ve Avrupalıların ulaştığı Afrika ile Kolomb öncesi Amerika'daki ülkelerin mevcut köle sistemlerinin şeytanî karşılaşması muazzam bir genişlemeye dönüştü ve çok tehlikeli yeni bir gerilimin başlamasına vesile oldu. Bu durum, kölelik kurumunun canlanması ve kölelerin statüsünün kötüleşmesiyle sonuçlandı.

Bahse konu yeni kölelik Avrupalılar tarafından örgütlenip işletildi ve Afrika'dan ithal edilen köleler yetersiz kaldığı vakit Batı Yarımküre'nin yerli halklarıyla ikmal edildi. Sömürge plantasyon köleliği kendi içinde yeni değildi bilakis ilgili bölgelerin eski yerleşik uygulamalarına istinat ediyordu. Ancak Keşifler Çağı'nda Atlantik'i her iki yönden aşan içtimaî ve tıbbî hastalıklarda olduğu gibi kölelik de yeni ve ölümcül bir gerginlik yarattı. Sömürge köleliğinde köle sahiplerinin tamamı beyaz, kölelerin ise hepsi siyahî idi. Köleliğin genellikle bir istila sonucu gerçekleştiği Eski Dünya'da, istilaya maruz kalıp köleleştirilenler ile onları köleleştiren fatihler arasında ırkî bir ayrımın görülmesi alışılmadık bir durum değildi. Ancak bu ayrım hiçbir zaman Yeni Dünya köle sistemlerinin kapsamına veya daimiliğine ulaşmadı.

Bu yeni ve ölümcül kölelik biçiminin, tam da Avrupa medeniyetinin insan onuru, bireysel özgürlük ve yurttaş hakları gibi kavramlarla giderek daha fazla ilgilenmeye başladığı bir dönemde gelişmiş olması dehşet verici paradokstur. Bu kadar çok Afrikalıyı köleleştiren Avrupa, tahmin edilebileceği üzere diğer toplumlarda olduğu gibi, yabancılardan köleleştirilmesinin inançlarına pekâlâ uyacağı Orta Çağ'daki yarı barbar

Avrupa değil; bilakis Rönesans, Reform, Aydınlanma Çağı, Fransız ve Amerikan devrimleriyle yaratılan Batı medeniyetiydi.

Bireysel olarak erkekler ve kadınlar vicdan azabı çekmeden ve pişmanlık duymadan her türlü günahı işleyebilirler ama toplumlar yaptıklarının doğru olduğuna inanmayı severler. Şayet doğru olmadığı açıksa, bu uğurda ahlâkî bir gerekçe bulmak için büyük çaba sarf ederler. Dünyanın muhtelif yerlerinde yaşayan önceki nesiller, ötekinin köleleştirilmesi için çeşitli dinlerin kutsal metinlerinde ve kutsal yasalarında gerekçeler bulmuşlardı. Fatih'in fethedileni köleleştirilmesi ulusların alışlagelmiş uygulamasıydı; buna sadece izin verilmekle kalınmıyor, pek çok rejim tarafından kuralları dahi tayin ediliyordu. Bazıları bu düzenle sorun yaşadı. Örneğin, Eski Yahudiler Kenan Ülkesi'ni fethettiler ve genel uygulama mucibince Kenanlıları köleleştirdiler fakat Yahudi vicdanı bu konuda rahatsızdı ve teselliye, fethedilenlerin köleleştirilmesi için ilahî yetkiyi veren Ham'ın Laneti anlatısında buldular. Kitab-ı Mukaddes'te Ham'ın Laneti (Yaratılış IX: 22-27) Kenan ve onun soyundan gelenlerle sınırlıydı. Bilahare bu yorum, önce Müslümanlar sonra Hıristiyanlar tarafından Afrika'nın siyahî halklarını kapsayacak şekilde genişletildi. Bu elbette aynı amaca hizmet etti. Onları köleleştirmek münasipti ve bunun Tanrı'nın iradesine uygun olduğuna inanmak fevkalâde teselli ediciydi.

Aydınlanmış Avrupa için bu argümanlar artık kâfi değildi ve çağın ruhuna uygun olarak dinî mefhumlarla değil, bilimsel ve felsefî terimlerle ifade edilmesi gereken yeni bir izahat gerekiyordu. Böyle bir tanımlama bulundu ya da daha doğru bir ifadeyle yeniden keşfedildi ve geliştirildi. Aristoteles'ten bu yana antik yazarlar bazen, spesifik terimlerden ziyade çoğunlukla genel mahiyette, bazı ırkların medeniyete yatkın olduğu, diğerlerinin ise yalnızca köle olabileceği görüşünü ifade etmişlerdi. Kuzeyin çok beyaz ve güneyin çok siyah halklarının ırkî adiliğine ve öğrenme yetisinden mahrum olduğuna dikkat çeken bu fikir bazı Orta Çağ İslam müellifleri tarafından benimsendi; bunların her ikisi de medenî ölçüt olan açık ten renginden zıt yönlerde sapıyordu. Ancak bunlar, Eski Çağ ile Orta Çağ edebiyatındaki diğer ırkî aşağılama örnekleriyle birlikte gurur, kin veya zekâ kıvraklığının geçici ifadelerinden başka bir şey değildir ve hiçbir zaman müesses ve düzenli olarak uygulanan doktrin statüsüne ulaşmamıştır.

Söz konusu ayırım, başka toplumlarda olduğu gibi insanları farazî barbarlığı veya putperestliği ile değil, doğuştan gelen ırkî adiliğiyle köleleştirmenin ilk kez meşrulaştırıldığı Avrupa'da sağlandı. Bu suretle, Batı toplumu köleliği savunurken vicdanını rahatlatılabildi; artık mazideki dinî mefhumların yerine Aydınlanma Çağı'nın felsefî ve bilimsel dili kullanılıyordu. Hâl böyle iken, bir Aydınlanma kahramanı olan Voltaire siyahların doğuştan aşağılık olduğundan söz edebilir ve gelirinin bir kısmını Nantes merkezli köle ticareti işinden elde edebilirdi. Hemen akabinde, bu büyük toplumsal kötülüğe çare bulmak için ne Fransız Devrimi ne de Amerikan Devrimi fazla bir şey yaptı.

Köleliğin kaldırılması da benzersiz bir Batı teşebbüsüydü. Dünyadaki köle sahipleri arasında yalnızca Batı Avrupalılar ve akabinde Amerikalılar, sadece kölelerinin özgürleştirilmesine değil, aynı zamanda kölelik kurumunun ortadan kaldırılmasına da vesile oldular; önce kendi ülkelerinde, sonra kolonilerinde ve en nihayetinde dünyanın geri kalan kısmında Avrupa kültürüne sahip insanların yaşadığı veya hüküm sürdüğü her yerde. Sömürge köleliği gibi, köleliğin ilgası da benzersiz bir Batı fenomeniydi. Aynı sömürge köleliği modern dünyaya çok sayıda ihtilaf ve gerilimi de miras bıraktı.

“Bilimsel” ırkçılık, önce azat edilmiş siyahilerin köleleştirilmesini ve akabinde boyun eğdirilmesini meşrulaştırmaya hizmet etti ise, “bilimsel” Anti-Semitizm de Yahudilerle ve özellikle özgürleştirilmiş Yahudilerle ilişkilerde benzer bir amaca yaradı. XVIII. yüzyılın sonlarında ve dahası XIX. yüzyılda, dinî ayrımcılık ve zulüm, Batı medeniyetinde aydınlanmış görüşler için artık kabul edilebilir değildi. Dinî azınlıkların cezalandırılmasını ve baskı altına alınmasını haklı çıkarmaya da yetmiyordu. Ancak özellikle Kıta Avrupası’nda Yahudilerin “İngiliz Devletler Topluluğu’nun medenî haklarına” sahip olmasından derin bir rahatsızlık duyan pek çok kişi vardı. Yahudileri dışlamak için yeni bir nedene ihtiyaç vardı ve bir tane bulundu. *Anti-Semitizm* kavramının mucidi Wilhelm Marr her türlü dinî polemigi açıkça reddetti ve hatta Yahudileri dinî zulme karşı bizatihi savunacağını söyledi. Onun için dinin ehemmiyeti yoktu; asıl fark ırktı ve ırkî terimlerle, Yahudilerin Avrupa’da yabancı ve davetsiz misafir olduklarını ve bu nedenle Avrupa kültürü için tehlike arz ettiklerini savundu. Din esassız ve önemsizdi; din değiştirme olgusu zikredilen ırkî gerçeklikte hiçbir fark yaratmadı. Böylece, kadim önyargıya yeni ve “bilimsel” bir yorum getirmek mümkün oldu ve ayrıca, dinî önyargının hilafına kurbana hiçbir kaçış yolu bırakmaması üstünlüğüne de sahipti.

Tocqueville, ünlü *İnsan Irklarının Eşitsizliği* isimli kitabın müellifi Gobineau’ya yazdığı bir mektupta; Tanrı korusun, bu fikirler bir gün bir hükûmet tarafından kabul edilirse, ardından tarifsiz suçların işleneceğini ifade etti.

Bugün “bilimsel” ırkçılık ve onun alt türü olan “bilimsel” Anti-Semitizm, medenî ülkelerde umumiyetle itibarını yitirmiştir ve aşırılık yanlısı marjinal gruplar dışında hiçbir destek görmemektedir. Yine de gerginliğin ve tansiyonun yüksek olduğu zamanlarda bu tür marjinal grupların rahatsız edici bir şekilde sesli ve görünür hale gelebileceğini not etmek gerekir. Hâlihazırda İran’da, birçok Arap ülkesinde ve Türkiye’deki köktendinci çevrelerde son derece sesli ve görünür hale geldiler. Anti-Semitizm bu ülkelerde ve İslam dünyasının daha başka yerlerinde hem eski tarz Hıristiyan versiyonunda hem de modernize edilmiş Nazi versiyonunda, tabiri caizse içselleştirilmiş, İslamlaştırılmış ve kenarlardan merkeze taşınmıştır. Anti-Semitik risaleler ve uydurmalar devlet tarafından fonlanan medya kuruluşlarında, büyük gazetelerde, hatta üniversite destekli araştırma ve yayınlarda yeniden basılıyor veya alıntılanıyor. Batı’ya ve onun medeniyetine karşı duyulan genel tiksinti havasında bunlar kabul edilebilir ve gerçekten hoş karşılanan yegâne Batılı fikirler gibi görünüyor. Müslümanlar arasındaki bu ırkçı Anti-Semitizm’in yükselişi, elbette büyük ölçüde Arap-İsrail çatışmasının bir yan ürünüdür. Bu çatışma daha önce şiddetlendirildi dolayısıyla yine şiddetlendirilebilir; barış süreci devam ederse ve başarılı olursa, İslam topraklarındaki bu yabancı unsurun ortadan kalkacağı umulabilir.

En derin içgüdülerimizin ötekine karşı ilkel, hatta hayvanî bir güvensizlik ihtiva ettiği söylenebilir ve onu ehlileştirip kontrol etmek için yüzyıllarca süren bir medeniyet birikimi gerekmiştir. Tarihe daha geniş bir nokta-i nazardan baktığımızda, hoşgörü yoluyla ilkel düşmanlıktan karşılıklı saygı içinde bir arada yaşama nihaî amacına ilerleme mücadelesinin bazı dikkate değer başarılar elde ettiğine şahit oluruz. Aynı zamanda, özellikle bu yüzyılda, en gelişmiş medenî toplumlardan bazılarının teorisyenleri ve uygulayıcıları tarafından uyandırılan ilkel nefretler artırılarak ve sistematik hâle getirilerek kullanıldı ve bir zamanlar Avrupa’da görülen bir hastalık diğer kıtalara da bulaştı. Nefrete karşı verilen savaş destek kazansa da henüz kazanılmadı.

Kitap İncelemesi/Book Review

ISSN (çevrimiçi): 2459-0185 ISSN (basılı): 2548-091X

Makale Geliş | Received: 30.09.2022

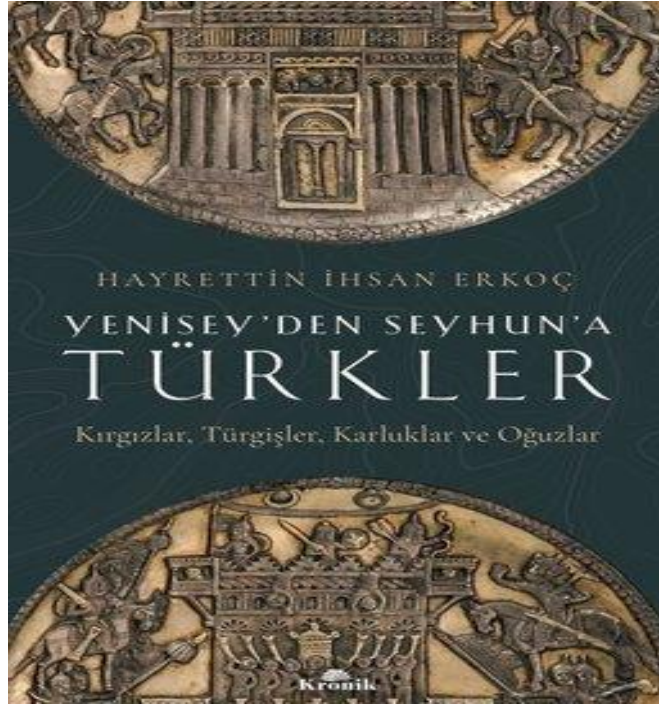
Makale Kabul | Accepted: 01.11.2022

Atıf | Cite as: Cem Bulam, “Yenisey’den Seyhun’a Türkler: Kırgızlar, Türgişler Karluklar ve Oğuzlar (Kitap Tanıtımı)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(2), Aralık 2022, s. 139-142.

DOI No: <https://doi.org/10.56252/turktarars.1182764>

Hayrettin İhsan Erkoç, Yenisey’den Seyhun’a Türkler: Kırgızlar, Türgişler Karluklar ve Oğuzlar, İstanbul: Kronik Kitap, 2021, 205 s., ISBN: 978-625-7631-54-9

Cem BULAM*

Türk tarihi alanında yaptığı çalışmalarla Eski Türk Dili Tarihi bilim dalına ve genel anlamda tarih alanına önemli katkılar sunmuş olan Doç. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç’un **Yenisey’den Seyhun’a Türkler: Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar** başlıklı kitabıyla bu katkılara bir yenisini daha eklemiştir. Bu yazıda, eserle ilgili ana hatlarıyla genel bir tanıtma amaçlanmaktadır.

Eserin temelinde İslamiyet öncesi Türk boyları yer almaktadır. İslamiyet öncesi

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, cembulam1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6194-4505.

Türkler denildiği zaman akla Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi Türk boylarının gelmesi, hemen hemen aynı dönemde ve aynı coğrafyada yaşamış olan Kırgızlar'ın, Türgişler'in, Karluklar'ın ve Oğuzlar'ın biraz daha geri planda bırakılmasından bahsedilerek esere giriş yapılır. Bu daha geri planda kalan boylar için nitelikli bir çalışmanın yapılmasının gerekli olması fikrinde olan Doç. Dr. Hayrettin İhsan Erkoç, **Yenisey'den Seyhun'a Türkler: Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar** adlı eseriyle bu dört Türk boyunun isimlerini, tarihini, serüvenini, siyasi tarihini ve kültürünü en ince ayrıntılarına kadar açıklar.

Eser önsöz ve kısaltmaların ardından dört ana başlık, on altı alt başlık, kaynakça ve dizinden meydana gelmiştir. Ana başlıkların her biri, ismi geçen Türk boylarından oluşur. Alt başlıklarda ise anlatılan boyun ismi, tarih sahnesindeki yeri, siyasi tarihi ve kültürel özellikleri anlatılır. Eserin önsözünde yazar amaçlarını belirtmiş ve yapılan çalışmanın hangi dönemi ve hangi Türk boylarını kapsadığından bahseder.

Eserin ilk ana başlığı olan **Kırgızlar** ana başlığında Kırgızların adlarını en uzun süre koruyan Türk topluluğu olma özelliğinden bahsedilir. Kırgızlar hakkında en detaylı bilgilerin Çin kaynaklarından edinildiği bilgisi mevcuttur. İslam kaynaklarında ve az da olsa Tibet, Moğol ve Bizans kaynaklarında da Kırgızlara ait bilgiler olduğu aktarılır. **Kırgızların Kökeni** alt başlığında Kırgız halkının kökeni hakkında çeşitli görüşler olduğundan bahsedilir. Kırgızların çeşitli kaynaklardaki fiziksel tasvirleri aktarılır. Alanında uzman araştırmacıların Kırgızların kökeni hakkındaki görüşleri detaylı şekilde açıklanır. **Kırgız Adı** alt başlığında Kırgız halkının isminin nereden geldiğine dair görüşler açıklanmıştır. Gerek etimolojik değerlendirmeler gerekse çeşitli komşu milletlerin kaynaklarından yola çıkarak Kırgız isminin nereden geldiği hakkında bilgiler verilir. **Kırgız Siyasi Tarihi** alt başlığında Kırgızların yazılı kaynaklarda ilk kez Hun döneminde geçtiklerinden bahsedilir. Siyasi tarihlerinin hareketli olduğundan ve sonradan Göktürkler'e bağlandıkları bilgisi paylaşılır. İkinci Göktürk döneminde bağlı oldukları Göktürkler tarafından düşman görüldüklerinden ve bozkır hayatı çerçevesinde birçok değişik rollerde bulduklarından bahsedilir. Çin ve etkileşimde buldukları diğer Orta Asya devletlerinin kaynaklarından alınan bilgilerle Kırgızların siyasi tarihine ışık tutulur. **Kırgız Kültürü** alt başlığında Kırgızların teşkilatları ve kültürleri konusunda çeşitli Türk, Çin Tibet ve İslami kaynaklarda bilgiler olduğundan bahsedilir. Bu kaynaklardan hareketle Kırgızların yeme içme kültürü, giyim kuşam kültürü, bozkır kültürü, yerleşke kültürü vb. kültürlerin neler olduğu, nasıl ortaya çıktığını ve hangi kaynaklarda bulunduğu hakkında açıklamalar yapılır.

Eserin ikinci ana başlığı olan **Türgişler** başlığında Türgişlerin kısa süren varlıklarına rağmen Türk tarihindeki yerinin önemli olduğu vurgulanır. Türgişler hakkında Çin kaynaklarından, İslami kaynaklardan ve çok az olmakla birlikte Tibet kaynaklarından bilgiler bulunabileceği aktarılır. **Türgişlerin Kökeni** alt başlığında Türgişlerin hangi bodunun yani boy birliğinin parçası olduklarına dair bilgiler verilir. Türgişlerin nerelerde yaşadıkları ve tahmini sayılarına ilişkin bilgiler sunulur. **Türgiş Adı** alt başlığında Türgiş adının Çin kaynaklarında, Türk yazıtlarında ve Uygur belgelerinde ne şekilde geçtiğinden bahsedilir. Müslüman coğrafyacıların Türgişler'den ve ülkelerinden bahsettikleri bilgisini sunar. Türgişler'in adlarının *Türgiş*, *Türkiş*, *Türkeş*, biçiminde geçtiğini aktarır. Türgiş adının genellikle Türk adıyla ilgili olduğundan Türk + ş biçiminde oluştuğu görüşünden bahsedilir. **Türgiş Siyasi Tarihi** alt başlığında ise Türgişlerin Orta Asya dünyasındaki siyasi yeri anlatılmaktadır. Türgişlerin yaşadığı coğrafi bölgelerdeki kaynaklar incelenmiş ve en ince ayrıntısına kadar işlenmiştir. Komşu

kavim ve milletlerle olan ilişkileri, hükümdarların izledikleri yollar, anlaşmazlıklar ve bozkır kültürünün etkileri detaylıca anlatılır. **Türgiş Kültürü** alt başlığında yazılı kaynaklarda On Okların ve Türğişlerin kültürleri hakkında çok fazla bilgiye rastlanmadığından bahseder. Devlet teşkilatlarında Göktürkler'deki gibi *Han, Hatun, Yabgu, Şad, Tigin, Bağa* gibi unvanlar kullandıkları bilgisi verilir. Türğişlerin sikke bastıran Türk devletlerinden birisi olduğu ifade edilir.

Karluklar ana başlığında Karluklar'ın Göktürkler ve Uygurlar gibi büyük devletler kurmasalar da Türk ve Orta Asya tarihinde büyük rolleri bulunduğu bahsedilir. Karluklar hakkında Türk yazıtlarında, Çin ile Tibet kaynaklarında ve İslami kaynaklarda bilgilerin mevcut olduğundan bahsedilir. **Karluk Adı ve Karluk Kökeni** alt başlığında Çin ve Tibet kaynaklarından bilgilerle Karluk ismi ve Karlukların yaşadığı coğrafi bölgeler açıklanır. Karluk adının etimolojisinin tam anlamıyla yapılmadığından bahsedilir. Bu ismin şüphesiz Türkçe olduğu lakin net şekilde anlamının verilemediği bilgisi verilir. Çin kaynağına göre Karluklar Göktürklerin bir oymağı olduğu bilgisi aktarılır. Karlukların önceki zamanlarda yaşadıkları yerler hakkında bilgiler sunulur. Birçok belge ışığında Karlukların kökeni hakkında detaylı bilgiler verilir. **Karluk Siyasi Tarihi** alt başlığında Karlukları ilk ortaya çıktıkları yer hakkında bilgiler verilir aynı zamanda Batı Göktürk Kağanlığına bağlı oldukları bilgisi paylaşılır. Göktürklerin yönetiminin sertleşmesi sonucunda bazı ayaklanmalar olduğundan bahsedilir. Orta Asya tarihini ilgilendiren önemli tarihi olaylardan bahsedilir. Karlukların katıldıkları boy birlikleri ve anlaşmazlıklar yaşadıkları boylar hakkında detaylı bilgiler aktarılır. **Karluk Kültürü** alt başlığında ise birçok gezginin seyahatnamelerinden Karluklar hakkında yazılanlar paylaşılır. Karlukların kullandıkları unvanlar, yaptıkları işler, yedikleri yiyecekler, giyindikleri kuşamlar hakkında bilgiler sunulur. Ayrıca Türk topluluklarında yaygın olarak görülen taş kültürünün Karluklar'da da devam ettiği belirtilir.

Oğuzlar ana başlığında Oğuzlar'ın Türk tarihinde çok büyük rolleri olduğu, aralarında Selçuklular ile Osmanlıların da bulunduğu büyük devletler kurmuş bir Türk bodunu oldukları açıklanır. Genellikle İslami kaynaklardan, Bizans ve Rus kaynaklarından Oğuzlar hakkında bilgiler olduğundan bahsedilir. **Oğuz Adı** alt başlığında ise Oğuz adının kökeni ve anlamı hakkında değerlendirmelere yer verilir. Oğuzlara Çin, Bizans ve diğer milletlerin ne isim verdikleri açıklanır, örnekler sıralanır. **Oğuzların Kökeni** alt başlığında İslami kaynaklarda Oğuzların kökeninin Hz. Nuh'un soyuna dayandığı iddiasından bahsedilir. Oğuzların 8. yüzyılın sonlarından itibaren Seyhun kıyılarında görülmeye başlandığı bilgisi aktarılır. Yaşadıkları coğrafyalar ve kökenleri hakkında incelemeler yapılır, edinilen bilgiler aktarılır. **Oğuzların Siyasi Tarihi ve Kültürü** alt başlığı eserin en hacimli bölümü olmakla birlikte en detaylı kısımdır. Oğuzların en baştan itibaren tarih sahnesindeki yeri ve önemi üzerinde durulur. Oğuzların serüveni çeşitli milletlerin kaynaklarından da yararlanılarak gün yüzüne çıkarılır. Oğuzların Orta Asya'dan başlayarak Anadolu coğrafyasında varlığını devam ettirmesi hakkındaki bilgiler ince detaylarına varana dek anlatılır. Devamında Oğuzların kültürü hakkında açıklamalar yapılır. Kültürel öğelerinin ne olduğu, bu öğelerin hangi coğrafyalarda ne şekilde korunduğu, günümüzde Oğuzların nerelerde yaşadıkları ve kültürlerini ne şekilde, hangi coğrafyalarda devam ettirdiklerine dair açıklamalar yapılır. **Oğuz Boyları** alt başlığında Oğuzların büyük bir boy birliği olduklarından bahsedilir. Yüzyıllar boyunca bu boyların değişime uğradığı yani Oğuzların esnek bir boy yapısına sahip olduklarından bahsedilir. Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzların bir Türk boyu olduğunu ve yirmi iki soya ayrıldıklarını söylemesinden bahsedilir. Bu boyların isimleri belirtilir

ve birbirinden ayrılan boylar da ifade edilir. Yazıcızade Ali'nin de ayrıca Oğuzların yirmi dört kavminin listesini verdiği ifade edilir. Avrasya bozkırlarında yaşamış pek çok kavim gibi Oğuzların da esnek bir boy yapısı olduğu belirtilir. Birçok kaynak taranarak elde edilen bilgiler, tarih sırasına göre aktarılır. **Oğuz Mitolojisi** alt başlığında Oğuzların zengin bir mitolojiye sahip olduklarından bahsedilir. Oğuz efsanelerinin bir kısmı yazıya geçirildiği için günümüze ulaştığından söz edilir. Yazıya geçirilen Oğuz efsanelerinin *Oğuzname* adında bir eserde toplandığını fakat günümüzde tam bir *Oğuzname* bulunmadığından bahsedilir. Oğuz destanlarının hangi kaynaklarda yer aldıkları hakkında bilgiler sunulur. Birçok mitolojik kahraman hakkında bilgiler verilir.

Eserin sonunda sırasıyla **Kaynakça** ve **Dizin** verilmiştir. Büyük zaman ve emek ürünü olan eser bizlere Türk Tarihi ve Türk boyları hakkında teferruatlı bilgiler sunmaktadır.